

Rechtbank Den Haag
Zaaknummer: C/09/571932 2019/379
Zitting: 13 november 2019

CONCLUSIE VAN ANTWOORD

inzake:

ROYAL DUTCH SHELL PLC,
Gevestigd te Londen en te 's-Gravenhage,

Gedaagde,

Advocaten: mr. J. de Bie Leuveling Tjeenk, mr. N.H. van den
Biggelaar en mr. D. Horeman

tegen:

1. **VERENIGING MILIEUDEFENSIE EN DE ANDEREN DIE ZIJ
VERTEGENWOORDIGT,**
2. **STICHTING GREENPEACE NEDERLAND,**
3. **LANDELIJKE VERENIGING TOT BEHOUD VAN DE
WADDENZEE,**
4. **STICHTING TER BEVORDERING VAN DE
FOSSIELVRIJBEWEGING,**
5. **STICHTING BOTH ENDS,**
6. **JONGEREN MILIEU ACTIEF,**
7. **STICHTING ACTIONAID**

Eisers,

Advocaten: mr. R.H.J. Cox en mr. D.M.J. Dexters

Inhoudsopgave	Pagina
1 INLEIDING.....	10
1.1 Feitelijke achtergrond	10
1.2 Milieudefensie c.s. heeft haar vorderingen niet van een deugdelijke feitelijke basis voorzien.....	14
1.3 Juridische basis ontbreekt voor de vorderingen van Milieudefensie c.s....	18
2 FEITEN.....	24
2.1 Gedaagde partij: Royal Dutch Shell plc.....	24
2.2 Het tempo en de wijze waarop de samenleving overgaat op een koolstofarm energiesysteem blijft onzeker en zelfs tijdens die transitie zal er de komende decennia nog steeds vraag zijn naar energieproducten op basis van fossiele brandstoffen.....	25
2.2.1 Inleiding: de dubbele uitdaging van de transitie naar een koolstofarme energietoekomst.....	25
2.2.2 Er is geen voorgeschreven route om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen; de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs zijn erop gericht tot netto nul emissies te komen en dat vereist niet de volledige uitbanning van fossiele brandstoffen	27
2.2.3 Voortdurende investeringen in olie en gas zijn nodig om aan de verwachte energiebehoefte van een groeiende en zich ontwikkelende wereld te voldoen	30
2.2.3.1 De wereldwijde vraag naar energie zal blijven toenemen als gevolg van een groeiende wereldbevolking en economische ontwikkeling.....	31
2.2.3.2 Toegang tot energie is essentieel voor verdere economische ontwikkeling en voor de vervulling van menselijke basisbehoeften, zoals ook de UN Sustainable Development Goals erkennen.....	32
2.2.3.3 Het is momenteel onhaalbaar om aan de groeiende vraag naar energie te voldoen en tegelijkertijd alle fossiele brandstoffen te vervangen door zonne- en windenergie; hernieuwbare energiebronnen zijn geen adequate vervanging voor de totale energievraag.....	34
2.2.3.4 Vrijwel alle geloofwaardige transitiescenario's, waaronder de scenario's die in overeenstemming zijn met de 1,5°C-doelstelling, gaan uit van een aanhoudende vraag naar olie en gas.....	38
2.2.3.5 Voortdurende investeringen in en productie van olie en gas blijven momenteel noodzakelijk om aan de wereldwijde	

vraag naar energie in alle economische sectoren en landen te voldoen	43
2.2.4 Een verbod voor Shell om CO ₂ -emitterende fossiele brandstoffen/energieproducten te produceren zou geen of slechts beperkt effect hebben op het wereldwijde aanbod of de vermindering van de CO ₂ -uitstoot, aangezien anderen zullen instappen om aan de vraag te voldoen.....	45
2.2.5 De transitie naar een koolstofarm energiesysteem is noodzakelijk, maar moet in de eerste plaats worden bevorderd door middel van overheidsbeleid en keuzes van de consument, terwijl het tempo en de wijze waarop de overgang plaatsvindt van land tot land moet verschillen om de verschillende verantwoordelijkheden tot uitdrukking te brengen	49
2.3 Shell neemt al maatregelen tegen klimaatverandering vooruitlopend op de transitie van de maatschappij naar een klimaatneutrale energievoorziening	51
2.3.1 RDS rapporteert en verantwoordt al naar behoren de broeikasgasemissies van Shell-activiteiten op basis van wettelijke en industriële normen	52
2.3.2 Shell is met haar NCF-ambitie – een vrijwillig initiatief om de koolstofintensiteit van de door de Shell Groep verkochte energieproducten te verminderen – marktleider in de sector.....	56
2.3.3 Shell investeert aanzienlijk in haar New Energies-business.....	57
2.3.4 Shell investeert in CCS-projecten en op de natuur gebaseerde projecten	64
2.3.5 Shell investeert ook in olie en gas om aan de aanhoudende vraag te kunnen voldoen	69
2.3.6 RDS weegt zorgvuldig de toekomstige richting van Shell's investeringen in energie, daarbij rekening houdend met de standpunten van haar aandeelhouders.....	72
2.3.7 Shell werkt samen met andere partijen en streeft ernaar bij te dragen aan een gecoördineerde inspanning om de systeemtransitie in de energiesector te stimuleren	76
2.3.7.1 Shell werkt samen met nationale overheden.....	77
2.3.7.2 Shell werkt samen met internationale organisaties.....	80
2.3.7.3 Shell is lid van diverse brancheorganisaties en -verenigingen	82
2.3.8 Shell stimuleert actief CO ₂ -beprijzing en negatieve-emissie-initiatieven	86

2.4	Wetenschappelijke kennis over klimaatverandering heeft zich in de loop der tijd ontwikkeld in het publieke domein; Shell beschikte niet over unieke kennis	88
2.4.1	Vanaf het midden van de 19 ^e eeuw heeft het wetenschappelijk inzicht in klimaatverandering zich geleidelijk ontwikkeld in het publieke domein	90
2.4.2	Kennis van Shell over de verandering van het klimaat was gebaseerd op informatie in het publieke domein en was niet uniek voor Shell...	97
2.5	Het IPCC is opgericht om beleidsmakers bij te staan door middel van beoordeling van relevante wetenschappelijke, technische en sociaaleconomische informatie over klimaatverandering.....	102
2.5.1	IPCC-rapporten analyseren bestaand wetenschappelijk onderzoek en geven uitdrukking aan de diversiteit van het bewijs	103
2.5.2	IPCC-rapporten zijn beleidsneutraal	107
2.5.3	IPCC-rapporten wijzen op verschillende factoren die bijdragen aan klimaatverandering	107
2.6	Het internationaalrechtelijk kader voor het tegengaan van klimaatverandering is van toepassing op staten, niet op private bedrijven	109
2.6.1	Staten zijn vanaf het einde van de 20 ^e eeuw gaan samenwerken in reactie op wetenschappelijk onderzoek over klimaatverandering...	109
2.6.2	Het VN-Klimaatverdrag voorziet in een gecoördineerde en evenwichtige reductie van broeikasgasemissies	110
2.6.3	Milieudefensie c.s. beroept zich op internationale rechtsinstrumenten tussen staten die geen verplichtingen aan private partijen opleggen en niet de door haar beweerde bindende elementen bevatten.....	113
2.6.4	Milieudefensie c.s. rekent ten onrechte de emissies van eindgebruikers toe aan RDS.....	117
2.7	Nationale wetten en beleid om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen zijn talrijk en bevatten uiteenlopende eisen; de activiteiten van Shell, met operaties in vele tientallen landen, worden door veel verschillende regimes gereguleerd	119
2.7.1	De EU heeft een klimaatbeleid vastgesteld waarbinnen CO ₂ -emissierechten beschikbaar worden gesteld en haar lidstaten onderhandelen over passende doelen voor de vermindering van broeikasgassen	120
2.7.2	Het juridisch kader in Nederland; in de Klimaatwet is geen netto nul-doelstelling voor de uitstoot van broeikasgassen voor 2050 opgenomen	122

2.7.3	Het juridisch kader in het Verenigd Koninkrijk; de invoering in 2008 van een wettelijk kader inzake klimaatverandering, de aanbeveling in 2019 tot een ambitieuze netto nul-doelstelling voor 2050	124
2.7.4	De nationale (juridische) kaders om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen zijn over de hele wereld in ontwikkeling.....	126
2.7.5	Tussenconclusie.....	128
3	TOEPASSELIG RECHT: VORDERINGEN VAN MILIEUDEFENSIE C.S. WORDEN BEHEERST DOOR HET RECHT VAN MEERDERE LANDEN	129
3.1	Inleiding: Milieudefensie c.s. concludeert ten onrechte dat uitsluitend Nederlands recht van toepassing is	129
3.2	Milieuschade: Milieudefensie c.s. gaat uit van een verkeerde schadeveroorzakende gebeurtenis	130
3.2.1	Milieudefensie c.s. betoogt ten onrechte dat de gestelde vaststelling van beleid door RDS in Den Haag beslissend zou zijn	130
3.2.2	De enkele vaststelling van beleid veroorzaakt geen schade	131
3.2.3	Het begrip "schadeveroorzakende gebeurtenis" omvat niet voorbereidende handelingen	131
3.2.4	De plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis is de plaats waar emissies worden veroorzaakt.....	133
3.2.5	Plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis bij niet-naleving door RDS van haar vermeende zorgplicht is eveneens de plaats waar CO ₂ -emissies worden veroorzaakt.....	134
3.3	Milieudefensie c.s. kan zich niet op artikel 4 lid 2 en 3 Rome II-Verordening beroepen	137
3.4	Artikel 17 Rome II-Verordening: bij beoordeling van de vorderingen moet in alle gevallen rekening worden gehouden met veiligheidsvoorschriften en gedragsregels op de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis	138
3.5	WCOD en gebeurtenissen voor 11 januari 2009 leidt ook niet tot een andere conclusie	139
3.6	Conclusie.....	140
4	MILIEUDEFENSIE C.S. IS NIET-ONTVANKELIJK IN HAAR VORDERINGEN	142
4.1	Inleiding.....	142
4.2	Niet-ontvankelijkheid NGO's: geen gelijksoortige belangen die zich lenen voor bundeling	143
4.3	Particuliere eisers zijn niet-ontvankelijk als NGO's wel ontvankelijk zijn	149
4.4	Conclusie.....	151

5	DE VORDERINGEN ZIJN ONDUIDELIJK EN PASSEN NIET BIJ DE ONDERBOUWING IN DE DAGVAARDING, ZODAT MILIEUDEFENSIE C.S. NIET AAN HAAR STELPLICHT HEEFT VOLDAAN	152
6	DE VORDERINGEN ZIJN DERMATE VERGAAND DAT ZIJ NIET VOOR TOEWIJZING IN AANMERKING KUNNEN KOMEN.....	156
6.1	Inleiding.....	156
6.2	De vorderingen van Milieudefensie c.s. betreffen nationale en internationale beleidsvragen en dat vergt terughoudendheid van de civiele rechter	157
6.2.1	Inleiding.....	157
6.2.2	De door Milieudefensie c.s. van de civiele rechter verlangde beslissing gaat zijn rechtsvormende taak te buiten en staat aan toewijzing van de vorderingen in de weg	158
	De rechtsvormende taak van de rechter	158
6.2.3	De eigen taak van de rechter in het staatsbestel vereist terughoudendheid van de civiele rechter in zaken die politieke afwegingen betreffen die zijn voorbehouden aan de Nederlandse politiek, en dit is zo een zaak.....	165
	Deze zaak betreft politieke afwegingen die terughoudendheid van de rechter vergen, en ten onrechte meent Milieudefensie c.s. steun voor de vorderingen te ontleen aan de uitspraken inzake Urgenda	165
	De kwestie waarop de vorderingen in dit geval betrekking hebben, ziet bij uitstek op politieke vragen	167
6.2.4	Deze terughoudendheid geldt eens te meer als belangen en beleid van vreemde staten zijn betrokken, en dat is hier het geval.....	169
	Inleiding	169
	Terughoudendheid geldt eens te meer als belangen en beleid van vreemde staten zijn betrokken	169
	In dit geval zijn belangen en beleid van vreemde staten betrokken	170
6.3	De CO ₂ -emissies waarover Milieudefensie c.s. klaagt, kunnen niet aan RDS worden toegerekend.....	171
6.3.1	Milieudefensie c.s. onderbouwt haar stelling dat RDS circa 1 procent van de huidige wereldwijde CO ₂ -emissies voor haar rekening neemt ten onrechte op basis van de toerekening aan RDS van CO ₂ -emissies van (a) eindgebruikers van fossiele producten en (b) andere vennootschappen van de Shell groep.....	171
6.3.2	Geen toerekening CO ₂ -emissies eindgebruikers fossiele producten	
	172	

6.3.3	Geen toerekening CO ₂ -emissies dochtervennootschappen	173
6.3.4	Zonder die toerekening heeft RDS zelf verwaarloosbare CO ₂ -emissies, en zelfs als emissies van zowel Shell vennootschappen als eindgebruikers aan RDS worden toegerekend, heeft de omvang daarvan geen wezenlijke impact op klimaatverandering, zodat een eventuele veroordeling van RDS niet effectief zal zijn	173
6.4	De vorderingen moeten worden afgewezen gelet op de onzekerheid met betrekking tot toekomstig handelen, technologie en maatschappelijke zorgvuldigheid	174
6.4.1	Inleiding.....	174
6.4.2	Een vordering die ziet op toekomstige gedragingen komt nimmer voor toewijzing in aanmerking als de getroffen gedragingen niet allemaal of niet onder alle omstandigheden onrechtmatig zijn	174
6.4.3	De vorderingen zijn door Milieudefensie c.s. dusdanig ruim geformuleerd dat aanstonds duidelijk is dat deze mede situaties omvatten waarin de gedragingen niet onrechtmatig zijn	178
6.4.4	Milieudefensie c.s. onderkent de onzekerheden, maar schuift die terzijde, terwijl het uitsluitend aan Milieudefensie c.s. is om de vordering nauwkeurig af te bakenen	182
7	ER IS GEEN JURIDISCHE GRONDSLAG VOOR TOEWIJZING VAN DE VORDERINGEN VAN MILIEUDEFENSIE C.S.	183
7.1	Inleiding.....	183
7.2	RDS handelt niet in strijd met een zorgvuldigheidsnorm	183
7.2.1	Milieudefensie c.s. betoogt niet dat RDS in strijd handelt met een wettelijke plicht.....	183
7.2.2	Er is geen regel die meebrengt dat RDS in strijd met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm zou handelen als zij niet voldoet aan de emissiebeperkingen die Milieudefensie c.s. vordert in 2030, 2040 en 2050	184
7.2.3	Vergunningen geven het recht om CO ₂ uit te stoten en dergelijke emissies zijn dan ook niet onrechtmatig	189
7.2.4	Het toewijzen van deze ongekende vorderingen zou de deur openzetten voor claims van iedereen in de mondiale samenleving tegen elkaar	190
7.2.5	RDS handelt ook niet onrechtmatig op andere gronden.....	191
7.3	Geen onrechtmatige gevaarzetting door RDS	191
7.3.1	Inleiding.....	191
7.3.2	De Kelderluikfactoren zijn niet doorslaggevend bij het beoordelen van onrechtmatige gevaarzetting	191

7.3.3 Toepassing Kelderluikfactoren leidt tot afwijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s.	193
Inleiding	193
Kans op schade als gevolg van onoplettendheid en onvoorzichtigheid	194
Aard en omvang van de schade	196
Aard van de gedraging en het nut van de activiteit of het doel dat ermee wordt nagestreefd.....	200
Bezwaarlijkheid en gebruikelijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen; maatregel die Milieudefensie c.s. vordert is niet effectief mede omdat anderen zullen instappen om aan de vraag te voldoen.....	201
7.4 Causaal verband ontbreekt en ook om die reden kunnen de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet worden toegewezen, althans moet Milieudefensie c.s. niet-ontvankelijk worden verklaard in haar vorderingen	206
7.4.1 Inleiding.....	206
7.4.2 Het gevaar van klimaatverandering en de (mogelijke) gevolgen daarvan worden veroorzaakt door het totaal aan gezamenlijke emissies op mondiaal niveau, en niet door de gedragingen van RDS of de gezamenlijke Shell vennootschappen alleen.....	207
7.4.3 De emissies van Shell zijn verwaarloosbaar; voor toewijzing van de vorderingen op grond van deelaansprakelijkheid is ook geen plaats	208
7.4.4 Het vereiste van causaliteit speelt ook bij bevelsvorderingen een belangrijke rol.....	211
Het ontbreken van causaal verband leidt ertoe dat geen sprake kan zijn van gevaarzetting, zodat geen sprake is van een onrechtmatige gedraging of een <i>reële dreiging</i> daarvan	211
Het ontbreken van causaal verband leidt er eveneens toe dat eisers geen voldoende concreet belang hebben bij toewijzing van de vorderingen	213
7.5 Aan het relativiteitsvereiste is niet voldaan	213
7.5.1 Inleiding.....	213
7.5.2 Het vereiste van relativiteit in verband met zowel de onrechtmatigheid van de gedraging als de toewijsbaarheid van een gebodsactie.....	214
7.5.3 Aan het relativiteitsvereiste is niet voldaan nu klimaatverandering wordt veroorzaakt door <i>eenieder</i> en derhalve niet kan worden gezegd dat RDS onrechtmatig handelt <i>jegens</i> (de achterban van) Milieudefensie c.s.	216

7.6	Beroep op mensenrechten ondersteunt de vorderingen niet	219
7.6.1	Inleiding.....	219
7.6.2	De artikelen 2 en 8 EVRM binden RDS niet en bieden dus geen grondslag voor de vordering	219
7.6.3	De artikelen 2 en 8 EVRM bieden staten aanzienlijke ruimte om de maatregelen te bepalen, en de rechter moet daarop niet vooruitlopen bij het beslechten van het onderhavige geschil.....	221
7.6.4	Hetgeen Milieudefensie c.s. ten grondslag legt aan haar vorderingen is te algemeen en onbepaald om te vallen onder de reikwijdte van de artikelen 2 en 8 EVRM.....	224
	Inleiding	224
	Artikel 2 EVRM biedt niet de door Milieudefensie c.s. gestelde bescherming	226
	Ook artikel 8 EVRM biedt niet de door Milieudefensie c.s. gestelde bescherming	226
	De uitspraken die Milieudefensie c.s. noemen leiden niet tot een andere uitkomst.....	229
7.6.5	Zelfs als de artikelen 2 en 8 EVRM indirect zouden doorwerken via de beoordeling van op RDS rustende zorgvuldigheidsnormen, ondersteunt dat de vorderingen niet en Milieudefensie c.s. negeert het feit dat Shell's activiteiten zwaarwegende belangen dienen	233
	Inleiding	233
	Indirecte werking moet rekening houden met het feit dat de bepalingen bedoeld zijn om staten te binden.....	234
	Het effect is niet meer dan dat de door mensenrechten beschermd belangen een factor zijn in de civiele afweging....	235
7.6.6	Ook het voorzorgsbeginsel biedt geen grond voor toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s.....	237
7.6.7	Ook beroep op de UN Guiding Principles on business and human rights, het UN Global Compact en de OESO-Richtlijnen voor multinationale ondernemingen ondersteunt de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet	241
	Inleiding	241
	De UN Guiding Principles, het UN Global Compact, en de OESO-Richtlijnen zijn niet juridisch bindend.....	242
	UN Guiding Principles	243
	UN Global Compact	245
	De OESO-Richtlijnen.....	247
8	BEWIJSAANDRAAGPLICHT EN BEWIJSAANBOD	249
9	DEFINITIELIJST	251

10	PRODUCTIELIJST.....	253
----	---------------------	-----

1 INLEIDING

1.1 Feitelijke achtergrond

1. Er bestaat geen geschil over het belang van het aanpakken van klimaatverandering tussen Royal Dutch Shell ("**RDS**")¹ en de eisers in deze procedure (zeven non-gouvernementele organisaties ("**NGO's**") en 17.379 individuele mede-eisers, hierna samen aangeduid als: "**Milieudefensie c.s.**"). Er bestaat ook geen geschil over de ondersteuning van de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs om "*de stijging van de wereldwijde gemiddelde temperatuur ruim onder 2°C te houden [...] en te blijven streven de stijging te beperken tot 1,5°C.*"² Shell onderschrijft sinds lange tijd de doelstellingen van de internationale klimaatafspraken. Wat wel in geschil is, is de vraag of het passend is dat via de rechter gevraagd wordt aan één enkele private partij, in dit geval de houdstermaatschappij van een internationale groep energiebedrijven, een gebod op te leggen – kort gezegd – om de CO₂-emissies van de groep en de CO₂-emissies die aan de productie, verkoop en het gebruik van Shell producten verbonden zijn, terug te brengen met uiteindelijk (netto) 45 procent in 2030, 72 procent in 2040 en 100 procent in 2050 ten opzichte van de niveaus in 2010. Het antwoord daarop luidt ontkennend; deze juridisch onhoudbare vorderingen moeten worden afgewezen.
2. Klimaatverandering is een serieuze uitdaging die een effectieve, urgente en ambitieuze aanpak van de gehele samenleving vergt. Tegelijkertijd vormt het verkrijgen en behouden van toegang tot betrouwbare energie eveneens een gemeenschappelijke uitdaging. Energie voorziet in een primaire levensbehoefte en is cruciaal voor de economische en sociale ontwikkeling, (openbare) veiligheid en de autonomie van staten. Voor een miljard mensen geldt dat zij op dit moment geen toegang tot betrouwbare energielevering hebben. Het algemeen wetenschappelijk inzicht is dat menselijke activiteiten bijdragen aan klimaatverandering door de opbouw van broeikasgassen in de atmosfeer. Een van die activiteiten is energiegebruik door de verbranding van fossiele brandstoffen. Om in de toekomst een balans te bereiken tussen enerzijds de door de mens

¹ Royal Dutch Shell plc ("**RDS**") is de top houdstermaatschappij van de Shell groep. RDS en haar dochtervennootschappen worden in deze conclusie collectief aangeduid als "Shell", "de Shell groep" of "de Shell vennootschappen". Deze omschrijvingen wordt gebruikt om te verwijzen naar RDS en – gemeenschappelijk - naar de vennootschappen waarin zij een direct of indirect controlerend belang heeft op plaatsen waar het niet noodzakelijk is om de specifieke vennootschap of vennootschappen te noemen.

² **Productie RK-1**, Overeenkomst van Parijs (NL), 2015, art. 2 lid 1 sub a. RDS zal in deze conclusie haar producties aanduiden met "**R**" om deze te onderscheiden van de producties van Milieudefensie c.s. RDS maakt daarbij verder onderscheid tussen de kernproducties waarop zij zich beroept ("**RK**") en haar overige producties ("**RO**").

veroorzaakte (zogenoemde "antropogene") uitstoot van CO₂ en anderzijds de verwijdering daarvan, zoals voorzien in de Overeenkomst van Parijs,³ is een transitie nodig naar een energiesysteem met een lagere CO₂-intensiteit. Deze energietransitie is gaande en moet worden versneld.

3. Shell omvat een internationale groep van energiebedrijven met wereldwijde activiteiten. Shell is zich bewust van de tweeledige uitdaging waarvoor de samenleving zich gesteld ziet: enerzijds het aanpakken van klimaatverandering en anderzijds het voldoen aan de toenemende wereldwijde vraag naar energie in een wereld waarvan de bevolking snel groeit. Shell wil daar een belangrijke rol in spelen vanuit een gezonde economische positie. Shell wordt algemeen beschouwd als een bedrijf dat in haar sector voorop loopt door haar ambitie om de CO₂-intensiteit van de energieproducten die zij verkoopt tot ongeveer de helft te hebben teruggebracht in 2050, in lijn met de beweging van de maatschappij richting de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs. Zij wil dit met name bereiken door de CO₂-emissies die gepaard gaan met de productie van de energieproducten te beheersen en door de mix van energieproducten die zij verkoopt te veranderen. Dit zal uiteindelijk leiden tot een verandering van Shell's energieportfolio, waaronder een toenemend aandeel van hernieuwbare energiebronnen (zoals wind en zon), biobrandstoffen, waterstof, elektriciteit en oplaadstations voor voertuigen en het leveren van meer aardgas ter vervanging van het gebruik van steenkool. Shell zal ook de CO₂-emissies die gepaard gaan met de productie van energieproducten beheersen. Shell draagt daarnaast bij aan de ontwikkeling van *carbon capture and storage* ("**CCS**") om te voorkomen dat CO₂ in de atmosfeer terechtkomt, en investeringen in *natural carbon sinks*, zoals bossen en moerassen, om CO₂ op natuurlijke wijze aan de atmosfeer te onttrekken.
4. De drijvende kracht achter de energietransitie en het bereiken van de klimaatdoelstellingen is – uiteindelijk – de verantwoordelijkheid van de overheid, door beleid en reguleringskaders te creëren waarbinnen de verschillende actoren – industrie, overheden en individuen – activiteiten kunnen ontplooiën. De verschillende staten onderkennen al geruime tijd de noodzaak van een gecoördineerde, wereldwijde aanpak van klimaatverandering op het niveau van staten. Daartoe hebben zij in 1992 de United Nations Framework Convention on Climate Change (het "**VN-Klimaatverdrag**") gesloten en zijn daarop voortbordurende internationale afspraken gemaakt, zoals het Kyoto Protocol en de Overeenkomst van Parijs. Deze internationale verdragen en afspraken zijn van toepassing op

³ Overeenkomst van Parijs, art. 4.1

de staten die daarbij partij zijn. Door middel van deze verdragen hebben de deelnemende staten een doelstelling afgesproken voor het beperken van de opwarming van de aarde. Anders dan eisers stellen, bepaalt de Overeenkomst van Parijs niets over reductie of beëindiging van de productie of het gebruik van fossiele brandstoffen. De daarin opgenomen doelstelling is om een balans te bereiken tussen antropogene broeikasgasemissies en de verwijdering daarvan, teneinde aan de doelstelling van beperking van de temperatuurstijging te voldoen.⁴ Om dat te bereiken voorziet de Overeenkomst van Parijs in een gecoördineerd systeem van reductiedoelstellingen voor individuele staten in de vorm van zogenoemde *National Determined Contributions* ("**NDCs**") en lange termijnstrategieën. Het bestaan van NDCs geeft er blijk van dat, hoewel staten collectief als doel hebben om de genoemde wereldwijde balans te bereiken, zij individueel de autonomie behouden om hun eigen doelstellingen en methoden te bepalen, evenals de *timing* daarvan. Het is dan ook aan de deelnemende staten om een ambitieus, maar werkbaar nationaal energiebeleid vast te stellen en dit uit te voeren door middel van nationale wet- en regelgeving. Op die wijze geven zij vorm en richting aan de verandering in energiegebruik en vraag, en uiteindelijk ook aan een verandering in de energievoorziening.

5. De wereldwijde energietransitie en de daarbij gebruikte oplossingen ontwikkelen zich voortdurend. De vorm en het tempo van de energietransitie, waaronder het vaststellen van beleid en het implementeren van regulering, verschilt van staat tot staat. Ook zijn er verschillen tussen de diverse sectoren van de economie. Zo vereisen specifieke industrieën zoals staal, cement, luchtvaart en vervoer over het water een oplossing op een langere termijn, omdat voor die activiteiten het gebruik van fossiele brandstoffen vooralsnog noodzakelijk blijft. In die sectoren is het dus aanzienlijk moeilijker om CO₂-emissies op korte termijn terug te brengen. Volgens scenario's die zijn opgesteld door onafhankelijke organisaties zoals het Internationaal Energieagentschap, zal het gebruik van fossiele brandstoffen ook na 2050 doorgaan. Niettemin claimt Milieudefensie c.s. dat het specifiek voor RDS onrechtmatig zou zijn om te blijven voorzien in die vraag naar energie. Milieudefensie c.s. geeft echter geen overtuigende reden waarom, in het licht van de voortdurende vraag naar fossiele brandstoffen in de samenleving gedurende en na de transitie naar een *low carbon* energiesysteem, dat onrechtmatig zou zijn.

⁴ Overeenkomst van Parijs, art. 4.1.

6. De unieke en vergaande vordering van Milieudefensie c.s. faalt om verschillende redenen. Volgens Milieudefensie c.s. is de schadeveroorzakende gebeurtenis waar het haar om gaat de veroorzaking van CO₂-emissies, zowel bij bedrijfsactiviteiten die bestaan uit het produceren van fossiele brandstoffen, als bij het gebruik van die producten door de eindgebruiker. Dat vergt dan toepassing van het recht van ieder land waar de desbetreffende CO₂-emissie plaatsvindt. Milieudefensie c.s. draagt echter geen enkele grondslag aan waaruit volgt dat het aan RDS verweten gedrag onrechtmatig zou zijn onder ieder van die rechtsstelsels. Verder stelt Milieudefensie c.s. op te komen voor gelijksoortige belangen van mensen, maar die belangen lopen uiteen, ook als het gaat om hoe klimaatverandering moet worden aangepakt. Bij het bepalen van die aanpak, wie in welke mate daaraan moet bijdragen, en door welke actie, komen ook vele andere relevante belangen in beeld. Zodoende is van de vereiste gelijksoortigheid van belangen geen sprake.
7. Aan de vereisten die naar Nederlands recht gelden voor het aannemen van aansprakelijkheid wegens gevaarstelling wordt evenmin voldaan. De vordering van Milieudefensie c.s. jegens RDS als top houdstermaatschappij kan niet worden gebaseerd op een bestaande zorgplicht die volgt uit wat volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, noch in Nederland noch wereldwijd, juist omdat de samenleving als geheel – zoals Milieudefensie c.s. zelf ook zegt - op dit moment nog niet op koers ligt om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen. De vordering is uiteindelijk gebaseerd op de wens om een gedragsverandering te bewerkstelligen in de samenleving. Milieudefensie c.s. geeft haar eigen interpretatie aan wat daarvoor nodig zou zijn en eist vervolgens dat de rechtbank op die basis ingrijpt in het ondernemingsbeleid van RDS, en aldus die gedragsverandering oplegt, maar dan uitsluitend en alleen aan RDS. Dat gaat aanzienlijk verder dan hetgeen vandaag de dag volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt. Er is geen geschreven of ongeschreven regel die van individuele partijen vergt om te handelen in overeenstemming met de doelen en tijdslijnen die Milieudefensie c.s. voorstaat. Dat geldt eens te meer omdat die doelstellingen en tijdslijnen niet consistent zijn met nationale wetgeving en beleid.
8. Zelfs als zou worden aangenomen dat RDS in bepaalde gevallen in strijd zou handelen met een bestaande ongeschreven rechtsnorm of een andere juridische verplichting, wat niet het geval is, dan geldt dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet toewijsbaar zijn. Allereerst kan een vordering die zich richt tegen toekomstige handelingen alleen worden toegewezen als

vaststaat dat dat handelen onder alle omstandigheden onrechtmatig zou zijn in de toekomst. Vanwege de onzekerheid over de vorm en het tijdspad van de energietransitie kan Milieudefensie c.s. niet aantonen dat de gedragingen waarop de vorderingen zien – feitelijk op termijn de productie en verkoop van fossiele brandstoffen door Shell – onrechtmatig zullen zijn over tien jaar, laat staan over dertig jaar. Bovendien is een verbod om fossiele brandstoffen te produceren en te verkopen, dat wordt opgelegd aan één enkele groep energiebedrijven, niet effectief en ontbreekt dus voldoende belang, omdat die veroordeling: (i) de vraag niet zal veranderen en de samenleving dus dergelijke producten zal blijven gebruiken en dus afnemen van andere leveranciers; en (ii) ook het aanbod niet zal veranderen omdat andere energiebedrijven een eventueel gat in het aanbod zullen dichten. Daarbij is er geen enkele reden om aan te nemen dat die andere partijen het qua CO₂-emissies beter zullen doen dan Shell.

9. Het beroep van Milieudefensie c.s. op mensenrechten kan evenmin tot toewijzing van de vordering leiden. Milieudefensie c.s. probeert bepalingen die zich richten tot staten rechtstreeks op RDS toe te passen, terwijl alleen individuen zich daar tegenover die staten op kunnen beroepen.
10. Shell heeft publiekelijk verklaard dat zij in lijn met de samenleving zal bewegen en de transitie naar een koolstofarme economie zal helpen ondersteunen. Er is echter geen juridische grondslag voor de rechter om recht te vormen in het kader van klimaatverandering in een civiele procedure gericht tegen één enkele private onderneming, en daarbij te bepalen welke wereldwijde reductie van CO₂-emissies moet worden voorgeschreven, en binnen welke tijdslijn, voor de bedrijfsactiviteiten en energieproducten van die ene specifieke private partij. Dat geldt te meer nu die doelstellingen en tijdslijnen ontbreken onder de toepasselijke nationale regelingen en bovendien reductie wordt beoogd van emissies van eindgebruikers, waarover Shell geen controle heeft. De oplossing zal hier niet van de rechter kunnen komen, maar van de wetgever en de politiek, zeker wanneer ook belangen van andere staten in het geding zijn zoals in dit geval.

1.2 Milieudefensie c.s. heeft haar vorderingen niet van een deugdelijke feitelijke basis voorzien

11. De onderhavige procedure is onderdeel van een waaier aan activiteiten die activisten en belangenorganisaties ondernemen om aandacht te vragen voor klimaatverandering en de overheid en de samenleving aan te sporen om daartegen actie te ondernemen. Milieudefensie c.s. doet de

werkelijkheid geweld aan door de kwestie simpeler voor te stellen dan zij is. Zij doet alsof Shell (en fossiele brandstoffen) de voornaamste sta-in-de-weg zijn voor het behalen van de wereldwijde klimaatambitie. Om dat betoog kracht bij te zetten, presenteert zij de feitelijke basis voor haar vorderingen in algemene stellingen en meeslepende termen. Veel van de stellingen ontberen een onderbouwing en zijn eenvoudigweg onjuist, terwijl Milieudefensie c.s. zelf daaraan vergaande conclusies verbindt. In **hoofdstuk 2** van deze conclusie, geeft RDS in reactie daarop een overzicht van de feitelijke achtergrond. Uit deze feiten blijkt dat klimaatverandering de daadwerkelijke tegenstander van de samenleving is, en dat klimaatverandering moet worden bestreden door reële samenwerking en gecoördineerde acties van overheden, ondernemingen en particulieren en niet door één enkele private partij (in dit geval de houdstermaatschappij van een internationale groep energiebedrijven) in rechte te betrekken en in die procedure te proberen een zorgplicht te construeren die de kaders van het geldende recht voorbijgaat.

12. Ten eerste schetst Milieudefensie c.s. een verkeerd beeld van RDS, de aard van haar onderneming, en de mate waarin zij controle heeft over CO₂-emissies. RDS zal dat onjuiste beeld over haar onderneming en haar CO₂-emissies corrigeren in de paragraaf 2.1 en 2.3 en subparagraaf 2.2.6 en 2.6.4. Ter voorkoming van misverstand wordt hier reeds opgemerkt dat RDS de Britse houdstermaatschappij is van de Shell groep, maar daarmee niet kan worden vereenzelvigd. RDS heeft controle over de CO₂-emissies veroorzaakt door haar eigen activiteiten, die omdat zij houdstermaatschappij is vrijwel nihil zijn. De andere Shell vennootschappen hebben ieder voor zich controle over de CO₂-emissies die gerelateerd zijn aan hun eigen bedrijfsactiviteiten. Geen van de vennootschappen in de Shell groep heeft controle over de CO₂-emissies die worden veroorzaakt door eindgebruikers van de producten van Shell.
13. Ten tweede bespreekt Milieudefensie c.s. in haar Dagvaarding uitgebreid de aard en de effecten van klimaatverandering en de noodzaak om CO₂-emissies terug te brengen, maar zij gaat nauwelijks in op het bestaande wereldwijde energiesysteem en de uitdagingen om dat systeem om te buigen naar een toekomst met lage CO₂-emissies waarin óók in de wereldwijde energiebehoefte kan worden voorzien. Milieudefensie c.s. laat dat cruciale aspect buiten beschouwing in deze vordering tegen RDS, die uiteindelijk neerkomt op een beweerde schending van hetgeen in het maatschappelijk verkeer betaamt. Zoals hieronder in paragraaf 2.2 zal worden toegelicht, is het essentieel om het complexe wereldwijde energiesysteem te doorgronden om te begrijpen hoe Shell als onderdeel

van dat systeem voorziet in de maatschappelijke vraag naar energie, en welke aanpassingen van de samenleving als geheel worden geleverd om klimaatverandering te adresseren. Het is onduidelijk en onzeker hoe en ook hoe snel de transitie van de samenleving naar een energiesysteem met lage CO₂-uitstoot zal worden bereikt. Wat wel duidelijk is, is dat zelfs in de loop van die transitie een voortdurende vraag zal bestaan naar fossiele brandstoffen, nog vele decennia, ook in scenario's waarin de doelstelling wordt gehaald van een temperatuurstijging die onder 1,5°C blijft. Zoals reeds gesteld, gaat Milieudefensie c.s. er simpelweg aan voorbij dat, omdat in de vraag van de samenleving naar energie zal moeten worden voorzien, andere producenten van fossiele brandstoffen het eventuele gat zullen vullen dat ontstaat door een veroordeling zoals Milieudefensie c.s. die verlangt. Milieudefensie c.s. gaat er ook aan voorbij dat andere producenten mogelijk minder oog hebben voor de gevolgen van hun bedrijfsactiviteiten dan Shell.

14. Ten derde negeert Milieudefensie c.s. de rol die Shell speelt in de transitie naar een koolstofarm energiesysteem, althans zij trekt die uit zijn verband, zoals toegelicht in paragraaf 2.3 hieronder. Shell onderneemt wel degelijk stappen in de transitie van het energiesysteem en omarmt die. Shell speelt een leidende rol met haar *Net Carbon Footprint* ("**NCF**") ambitie en investeert in nieuwe energiebronnen, in CCS en in natuurlijke oplossingen voor het terugbrengen van CO₂-emissies (*natural carbon sinks*), naast haar investeringen in olie en gas. Zij ontwikkelt al meer dan 50 jaar scenario's om haar plannen te ontwikkelen, en haar recente scenario's getiteld *Mountains, Oceans en Sky*, adresseren allemaal de energietransitie. Shell ondersteunt *Carbon Pricing* initiatieven om negatieve emissies te bereiken, om zo de uiteindelijke emissies te verlagen en CO₂ te verwijderen. Ook initieert en ondersteunt Shell initiatieven van de industrie en samenwerking binnen de industrie om klimaatverandering aan te pakken. Shell is transparant over de rol die zij speelt en over de activiteiten die zij verricht in dat verband, zoals hieronder nader wordt toegelicht.
15. Ten vierde poogt Milieudefensie c.s. RDS een hogere mate van verantwoordelijkheid voor de aanpak van klimaatverandering toe te bedelen dan de rest van de maatschappij. De informatie die Milieudefensie c.s. zelf aandraagt toont reeds aan dat wetenschappelijk onderzoek over het effect van CO₂ op de atmosfeer en het klimaat publiek beschikbaar was, al vanaf het midden van de 19^e eeuw. Dat onderzoek ontwikkelde zich verder gedurende de 20^e eeuw, steeds in het publieke domein. Shell heeft dit onderzoek gevolgd en daarover gerapporteerd, net als vele anderen, waaronder naar het zich laat aanzien Milieudefensie c.s. zelf. De

ontwikkeling van de wetenschappelijke inzichten in klimaatverandering wordt uiteengezet in paragraaf 2.4. Daaruit volgt duidelijk dat Shell geen unieke kennis had en ten opzichte van de rest van de maatschappij ook niet in een bijzondere positie verkeerde als het gaat om klimaatverandering.

16. Een vijfde punt betreft de stellingen van Milieudefensie c.s. over de huidige stand van de wetenschap met betrekking tot klimaatverandering. Milieudefensie c.s. dicht allerlei uitlatingen toe aan het zogenoemde *Intergovernmental Panel on Climate Change* ("IPCC"), en een mate van zekerheid met betrekking tot andere uitlatingen, die eenvoudigweg niet in lijn zijn met de werkelijke bewoordingen van de rapporten van het IPCC. Paragraaf 2.5 gaat over de unieke aard en rol van het IPCC, dat in de jaren 1980 is opgericht door staten die het erover eens waren dat het zinvol was gezamenlijk een groep wetenschappers aan te wijzen om de wetenschappelijke, technische en sociaal economische informatie die beschikbaar is te bestuderen en daarover vijfjaarlijks te rapporteren. Zoals zal worden toegelicht, gebruikt het IPCC bewust zorgvuldig gekozen formuleringen om de verscheidenheid aan beschikbaar materiaal die het bestudeert tot uitdrukking te brengen, alsmede de mate van zekerheid die daarop kan worden gebaseerd. Milieudefensie c.s. gaat aan dat belangrijke element van de werkwijze van het IPCC voorbij. Milieudefensie c.s. gaat er ook aan voorbij dat het IPCC geen beleid vaststelt of eigen wetenschappelijk onderzoek uitvoert. De rol van het IPCC is om bestaand wetenschappelijk onderzoek te bestuderen. De rapporten van het IPCC zijn allemaal publiek beschikbaar.
17. In de zesde plaats geeft Milieudefensie c.s. op soortgelijke wijze uitleg aan het VN-Klimaatverdrag en daaraan verbonden internationale regelgeving, waaronder de Overeenkomst van Parijs, die niet overeenkomt met de inhoud daarvan. In paragraaf 2.6 zal RDS toelichten wat de reikwijdte van het VN-Klimaatverdrag is en de aard van de verplichtingen die daarin tot uitdrukking worden gebracht. De internationale regelgeving is in essentie steeds gericht op de verhouding tussen staten onderling en is niet van toepassing op private partijen. Daarmee is beoogd om de delicate afweging van belangen tussen staten tot uitdrukking te brengen, evenals het recht op ontwikkeling van landen en het belangrijke principe van verschillende verantwoordelijkheden ("*differentiated responsibility*").
18. In de zevende en laatste plaats miskent Milieudefensie c.s. de rol die staten spelen bij de aanpak van klimaatverandering. Daarom licht RDS in paragraaf 2.7 toe hoe staten verplichtingen die voortvloeien uit internationale regelgeving implementeren in de vorm van nationaal beleid

en regelgeving. Recente ontwikkelingen op dit vlak in de Europese Unie, Nederland en het Verenigd Koninkrijk laten zien dat zelfs in ontwikkelde landen met vergelijkbare economische omstandigheden, beleid op het gebied van klimaatverandering verschilt van staat tot staat. Die verschillen zijn nog groter bij landen die in ontwikkeling zijn.

1.3 Juridische basis ontbreekt voor de vorderingen van Milieudefensie c.s.

19. De hiervoor geschetste algemene en al te vergaande stellingname van Milieudefensie c.s. met betrekking tot de relevante feiten strekt zich ook uit tot haar juridische betoog. Zoals in de hoofdstukken 3 tot en met 7 zal worden toegelicht, ontbreekt een juridische basis voor de vorderingen van Milieudefensie c.s. Dat geldt zelfs als de stellingen die door Milieudefensie c.s. naar voren zijn gebracht volledig voor waar zouden worden aangenomen (hetgeen uiteraard niet het geval is).
20. De hoofdstukken die volgen, bevatten verschillende zelfstandige verweren die ieder voor zich aan toewijzing van de vorderingen in de weg staan. Omwille van de leesbaarheid worden die verweren in een kader kort aangekondigd, genummerd van I tot VIII.
21. In de eerste plaats betoogt Milieudefensie c.s. ten onrechte dat uitsluitend Nederlands recht van toepassing is op haar vorderingen. Dat is niet het geval, vooral vanwege de zeer brede aard van de vorderingen, zoals in **hoofdstuk 3** zal worden toegelicht.

I. De eisers hebben onvoldoende gesteld over de toewijsbaarheid van hun vorderingen nu deze worden beheerst door verschillende rechtsstelsels, die zij in het geheel niet bespreken.

Milieudefensie c.s. wijst de productie van CO₂-emissies aan als de schadetoebrengende gebeurtenis die aan haar vorderingen ten grondslag ligt. Vervolgens vordert zij dat de Nederlandse rechter over veel meer oordeelt dan de CO₂-emissies die worden geproduceerd door RDS als gedaagde binnen Nederland. De vordering strekt zich immers uit tot CO₂-emissies die worden geproduceerd door alle bedrijfsactiviteiten van de gehele Shell groep overal ter wereld, en zelfs tot CO₂-emissies die worden geproduceerd door eindgebruikers overal ter wereld. Activiteiten van Shell vinden in vele tientallen landen plaats, en de emissies door eindgebruikers wereldwijd (overigens evenals, aldus Milieudefensie c.s., de schadelijke inwerking). Daarom is het recht van ieder van die landen van toepassing op de vorderingen. Dat is ook consistent met de opzet van de Overeenkomst

van Parijs, die immers autonomie laat aan individuele staten om nationaal beleid terzake van klimaatverandering te bepalen evenals het juridische kader, inclusief eventuele doelstellingen om CO₂-emissies te verminderen of het tijdspad daarvoor.

22. In de tweede plaats brengt het zeer brede karakter van de vorderingen van Milieudefensie c.s. mee dat zij de vorderingen niet kan baseren op art. 3:305a BW. Daarvoor is vereist dat Milieudefensie c.s. opkomt voor voldoende gelijksoortige belangen, maar gelet op haar achterban is daarvan geen sprake (**hoofdstuk 4**).

II. Milieudefensie c.s. is niet-ontvankelijk. De organisaties die als eisers optreden, zijn niet-ontvankelijk in hun op artikel 3:305a BW gebaseerde vorderingen bij gebrek aan gelijksoortigheid van belangen (en als zij wel ontvankelijk zouden zijn, hebben de particuliere mede-eisers onvoldoende belang bij hun vorderingen).

Daar zal worden toegelicht dat aan de zeer brede vorderingen van Milieudefensie c.s. een eendimensionale visie ten grondslag ligt die is gericht op het uiteindelijk verbieden van de productie en verkoop van fossiele brandstofproducten door Shell. Daarmee gaat Milieudefensie c.s. ten onrechte geheel voorbij aan de zeer veelsoortige belangen van de zeer brede achterban waarvoor zij stelt op te komen. Als de wereldwijde belangen inderdaad zo parallel zouden lopen als Milieudefensie c.s. suggereert voor wat betreft de reductie doelstellingen van CO₂-emissies, het tijdspad daarvoor, en de methoden daarvoor, dan zouden staten allang duidelijke en consistente regelgeving hebben gemaakt om klimaatverandering tegen te gaan. Hoewel de Overeenkomst van Parijs een belangrijke stap in die richting was verbiedt zij niet de toekomstige productie van fossiele brandstoffen en laat zij overigens het beslissen over toekomstig beleid en toekomstige regulering aan individuele staten over. De realiteit is dan ook dat ontwikkeling en belangen op het gebied van economie, maatschappij en veiligheid, en vele andere belangen, moeten worden afgewogen tegen de reductie van CO₂-emissies. Juist daarom is er de noodzaak van voortdurende samenwerking en innovatie.

23. In de derde plaats heeft Milieudefensie c.s. verzuimd om een basis aan te dragen voor essentiële punten van haar petitum (**hoofdstuk 5**).

III. Niet voldaan aan stelplicht voor cruciale onderdelen petitum. Dat geldt voor verschillende punten, die ieder voor zich tot afwijzing leiden van de gehele vordering.

- De onderbouwing in de Dagvaarding gaat over de gehele Shell groep, maar het petitum raakt aan slechts één vennootschap, namelijk RDS, zodat de onderbouwing niet bij het petitum past.
- Het petitum stelt "netto" emissies centraal. Volgens Milieudefensie c.s. is dat begrip relevant voor het bepalen van het doel van de maatschappij als geheel. Iedere onderbouwing ontbreekt hoe dat kan worden toegepast op één speler, namelijk RDS als gedaagde.
- Milieudefensie c.s. licht in het geheel niet toe wat zij precies ziet als "het niveau van 2010", waarvan de reductie die zij vordert afhankelijk is gesteld.
- Omdat de reductie die Milieudefensie c.s. verlangt is gekoppeld aan het niveau van 2010, gaat Milieudefensie c.s. (impliciet) uit van een statische situatie waarin verschillende spelers dezelfde positie innemen ten opzichte van elkaar. Zij legt in het geheel niet uit waarom een reductie ten opzichte van dat niveau kan worden gevegd ongeacht de ontwikkelingen in de markt waarin Shell actief is.
- Milieudefensie c.s. legt niet uit dat toewijzing van de vorderingen tot het door haar beoogde resultaat zou leiden (zie ook subparagraaf 2.2.4).

Ieder van die punten wordt in het hoofdstuk nader uitgewerkt en toegelicht.

24. In **hoofdstuk 6** licht RDS toe waarom de vorderingen in verschillende opzichten zo vergaand zijn dat toewijzing niet aan de orde kan zijn.

IV. De vragen die Milieudefensie c.s. voorlegt gaan uiteindelijk over de inrichting van het energiesysteem (en dus de samenleving) in Nederland en daarbuiten. Dat betreft beleidskwesties die de rechtsvormende taak van de civiele rechter te buiten gaan (paragraaf 6.2).

V. In een later hoofdstuk wordt uitgelegd dat RDS niet onrechtmatig handelt en in het bijzonder dat zij niet handelt in strijd met een zorgvuldigheidsnorm als door Milieudefensie c.s. bepleit. Maar aan die precieze afweging wordt niet toegekomen. Immers: een vordering die toekomstig handelen raakt terwijl de getroffen gedragingen niet allemaal onrechtmatig zijn, of niet onder alle omstandigheden, komt nimmer voor toewijzing in aanmerking. Het is duidelijk dat de vorderingen inderdaad rechtmatige gedragingen treffen, zoals alleen al voor de hand ligt vanwege de onzekerheden over de ontwikkelingen tussen nu en de jaren waarop de vorderingen zien, namelijk 2030, 2040 en 2050 (paragraaf 6.4).

25. In paragraaf 6.2 bespreekt RDS dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. belangrijke vragen opwerpen van nationaal en buitenlands beleid en een afweging vergen van brede maatschappelijke belangen die eenvoudigweg niet adequaat in een juridische procedure kunnen worden afgewogen, en die behoren tot het primaat van de politiek. In paragraaf 6.3 wordt toegelicht dat Milieudefensie c.s. niet kan worden gevolgd in haar opvatting dat RDS verantwoordelijk is voor zeer substantiële CO₂-emissies. De belangrijkste reden daarvoor is dat ruwweg 85 procent hiervan het gevolg is van het verbruik van fossiele brandstoffen door eindgebruikers van Shell producten, terwijl de uiteindelijke beslissing om fossiele brandstoffen te gebruiken – voor welk doel, hoe efficiënt, en of daarbij tegenmaatregelen zoals CCS worden genomen – uiteindelijk bij die eindgebruikers ligt. Bovendien is RDS een aparte rechtspersoon die niet kan worden vereenzelvigd met andere Shell vennootschappen, zodat Milieudefensie c.s. ook de CO₂-emissies van die afzonderlijke vennootschappen ten onrechte aan RDS toerekent. In paragraaf 6.4 zet RDS uiteen dat de vorderingen uit de aard der zaak vragen oproepen over de onzekerheden met betrekking tot de omstandigheden in de toekomst; immers is de vordering gericht op gedragingen in 2030, 2040 en 2050. Ook om die reden kan de rechtbank niet vaststellen dat de toekomstige gedragingen onder alle omstandigheden onrechtmatig zouden zijn. Dat brengt mee dat de gevraagde veroordeling terzake van toekomstige gedragingen in zijn geheel moet worden afgewezen, in lijn met rechtspraak van de Hoge Raad op dat punt.

26. Hoewel dat gelet op al de hiervoor genoemde punten ten overvloede is, wordt in **hoofdstuk 7** in detail toegelicht waarom RDS niet onrechtmatig handelt en de vorderingen dus moeten stranden.

VI. RDS handelt niet in strijd met een zorgvuldigheidsnorm. Daarvoor zijn vele redenen aan te wijzen. Eén daarvan is dat activiteiten van Shell uitdrukkelijk zijn toegestaan onder door de overheid verstrekte vergunningen om CO₂ uit te stoten, en wel onder een systeem dat de noodzaak om maatregelen te nemen tegen klimaatverandering uitdrukkelijk meeweegt. Ook kan de rechter niet met voldoende zekerheid voorspellen wat, gelet op de maatschappelijke ontwikkelingen die nog gaande en onzeker zijn, in 2030, 2040 en 2050 de gedragsnorm zal zijn (paragraaf 7.1 - 7.3 en 7.6).

VII. Vanwege het ontbreken van causaal verband kunnen de vorderingen niet worden toegewezen, althans ontbreekt een voldoende belang zodat Milieudefensie c.s. niet-ontvankelijk zijn. Zij hebben in het geheel niet aangetoond dat de gevraagde veroordeling het beoogde effect zou hebben, en het ligt volstrekt niet voor de hand dat de totale CO₂-emissies zouden afnemen als de gevorderde veroordeling wordt uitgesproken (subparagraaf 2.2.4 en paragraaf 7.4).

VIII. Niet is voldaan aan het relativiteitsvereiste. Milieudefensie c.s. stellen vrijwel niets over hun achterban. Het ligt echter voor de hand dat eisers – door het gebruik van fossiele brandstoffen en anderszins – ook zelf bijdragen aan CO₂-emissies. Alternatieve maatregelen stuiten regelmatig op breed verzet. De vereiste relativiteit ontbreekt dan ook (paragraaf 7.5). Het is bovendien onwenselijk om door toewijzing van vorderingen als de onderhavige de deur open te zetten voor claims van iedereen, tegen iedereen (subparagraaf 7.2.4).

In hoofdstuk 7 wordt allereerst toegelicht dat er geen wettelijke bepaling is (en ook niet wordt genoemd), noch een ongeschreven rechtsplicht op basis van hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, die RDS verplicht om de CO₂-emissies die voortvloeien uit haar bedrijfsactiviteiten, uit de activiteiten van Shell vennootschappen en uit het gebruik door eindgebruikers van hun producten, terug te brengen conform de doelstellingen en binnen het tijdspad die Milieudefensie c.s. schetst. Milieudefensie c.s. ziet zelfs geheel over het hoofd dat het produceren en

gebruiken van fossiele brandstoffen is toegestaan in de landen waarin Shell vennootschappen actief zijn, en voor allerlei activiteiten zelfs uitdrukkelijk vergunningen zijn verleend die CO₂-emissies toestaan. RDS zal toelichten dat Milieudefensie c.s. ook geen schending van enige zorgvuldigheidsnorm kan construeren onder de vlag van gevaarzetting, en dat Milieudefensie c.s. jegens RDS geen beroep kan doen op mensenrechten. Bovendien ontbreekt het vereiste causaal verband en is niet aan het vereiste van relativiteit voldaan: in het bijzonder de individuele eisers hebben geen stellingen ingenomen over hun eigen concrete situatie, terwijl de maatschappij als geheel net als Shell activiteiten ontplooit die CO₂-emissies meebrengen.

2 FEITEN

27. De Dagvaarding van Milieudefensie c.s. bevat veel vergaande stellingen, veelal zonder dat deze worden onderbouwd of anderszins worden ondersteund door feiten of bewijs. Hoewel veel van de stellingen van Milieudefensie c.s. irrelevant zijn in het licht van de door haar ingestelde vorderingen, zal RDS niettemin op deze stellingen reageren, zij het niet uitputtend.
28. RDS zal in dit hoofdstuk reageren op:
- de beschrijving die Milieudefensie c.s. van RDS heeft gegeven (paragraaf 2.1),
 - de wisselwerking tussen de energietransitie en de vraag naar energie (paragraaf 2.2),
 - de activiteiten van Shell en de maatregelen die zij ten behoeve van de energietransitie al neemt (paragraaf 2.3),
 - de huidige stand van zaken met betrekking tot de wetenschappelijke kennis over klimaatverandering en hoe deze kennis zich door de jaren heen ontwikkeld heeft (paragraaf 2.4),
 - de rol van het IPCC (paragraaf 2.5),
 - het internationaalrechtelijk kader voor het tegengaan van klimaatverandering zoals dat tussen staten (niet private partijen) tot stand is gekomen en de verantwoordelijkheden die staten op zich hebben genomen (paragraaf 2.6),
 - de nationale wet- en regelgeving die wereldwijd door overheden is ingevoerd naar aanleiding van onder meer de Overeenkomst van Parijs en belangrijke verschillen daartussen (paragraaf 2.7).

2.1 Gedaagde partij: Royal Dutch Shell plc

29. RDS is in deze procedure de enige gedaagde. RDS is een *public limited company*, een private rechtspersoon naar Engels recht. In tegenstelling tot de gedaagde in Urgenda, is RDS geen staat en is zij geen partij bij het VN-Klimaatverdrag, de Overeenkomst van Parijs of andere daarmee samenhangende internationaalrechtelijke instrumenten.

30. RDS is de top houdstermaatschappij van de Shell groep. RDS is opgericht naar het recht van Engeland en Wales. Het hoofdkantoor van RDS is weliswaar gevestigd in Den Haag, maar RDS is geen rechtspersoon naar Nederlands recht en is dat ook nooit geweest. RDS is de uiteindelijke aandeelhouder van ruim 1.100 afzonderlijke vennootschappen in vele tientallen verschillende landen op zes continenten.⁵ RDS is in 2005 top houdstermaatschappij geworden doordat zij in het kader van de zogenoemde *unification* de aandelen verkreeg in N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij en "Shell" Transport and Trading Company Ltd., die tot dat moment de houdstermaatschappijen van de Shell groep waren. Alleen daarom al is er geen juridische relevantie te ontwaren in aantijgingen over de periode voor 2005 (nog daargelaten dat die niet terzake doen bij de beoordeling van de toewijsbaarheid van de vorderingen die zien op gedragingen in 2030 en daarna). Anders dan Milieudefensie c.s. doet voorkomen, is RDS zelf niet meer dan een top houdstermaatschappij. Om de redenen die in paragraaf 6.3 worden uiteengezet, tracht Milieudefensie c.s. haar vorderingen – zonder dat daartoe enige juridische grondslag bestaat – tot de hele Shell groep uit te breiden. Bovendien probeert zij ook de gedragingen van eindgebruikers van Shell's producten aan RDS toe te rekenen, opnieuw zonder dat daarvoor een juridische grondslag bestaat.

2.2 Het tempo en de wijze waarop de samenleving overgaat op een koolstofarm energiesysteem blijft onzeker en zelfs tijdens die transitie zal er de komende decennia nog steeds vraag zijn naar energieproducten op basis van fossiele brandstoffen

2.2.1 Inleiding: de dubbele uitdaging van de transitie naar een koolstofarme energietoekomst

31. De wereld staat voor een enorme dubbele uitdaging. Aan de ene kant moet de samenleving ervoor zorgen dat aan de aanhoudende en groeiende vraag van de bevolking naar energie kan worden voldaan. Energie is immers van essentieel belang voor de vervulling van menselijke basisbehoeften en voor de economische ontwikkeling in zowel ontwikkelde landen als landen die zich aan het ontwikkelen zijn. Aan de andere kant moet de samenleving tegelijkertijd ook overgaan op een koolstofarm energiesysteem om CO₂-emissies terug te dringen en zo de risico's van klimaatverandering tegen te gaan, zoals wordt beschreven in de Overeenkomst van Parijs.

⁵ Zie voetnoot 1 hierboven.

32. Als ervaren partij in de energiesector, neemt Shell maatregelen om de energietransitie die de samenleving moet doorlopen, op een passende en zinvolle wijze te ondersteunen. Wat de totale omvang van die maatregelen echter ook is, vaststaat dat het handelen van Shell *alleen* de wereldwijde energiemix niet *kán* veranderen. De energietransitie vereist *een gezamenlijk* optreden van de samenleving als *geheel* en moet in de eerste plaats worden ondersteund door nationale wet- en regelgeving.
33. Energie is essentieel voor het welzijn en de gezondheid van de mens en het voortbestaan van de moderne samenleving. Zo is energie nodig en wordt het gebruikt in huizen, scholen, ziekenhuizen, fabrieken, winkels, personen- en vrachtvervoer, sanitaire voorzieningen, watersystemen, landbouw en de bouw, en speelt het een essentiële rol bij de productie en levering van bijna alle producten en diensten die in de moderne samenleving als vanzelfsprekend worden beschouwd.⁶ Energie ondersteunt bovendien ook een groot aantal van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen die in de statuten van Milieudefensie c.s. zijn opgenomen. De uitdagingen waar de samenleving voor staat, zijn in die zin dan ook met elkaar strijdig: aan de ene kant moet worden voldaan aan de groeiende vraag naar energie die onder meer het gevolg is van bevolkingsgroei en economische ontwikkeling, terwijl tegelijkertijd de CO₂-uitstoot moet worden teruggedrongen.
34. Tijdens de energietransitie moet de samenleving kiezen voor producten met een lagere CO₂-uitstoot, daarnaast de energie-efficiëntie verhogen én bovendien emissies compenseren. Anders dan Milieudefensie c.s. stelt, betekent dit echter nog niet dat de wereld in 2050 vrij van fossiele brandstoffen moet zijn. Een dergelijke stelling vindt ook geen steun in de Overeenkomst van Parijs. De consensus is juist dat fossiele brandstoffen ook in 2050 nog een rol zullen blijven spelen. Zo onderkennen zowel het IPCC als het Internationaal Energieagentschap – zoals hieronder wordt toegelicht – de blijvende rol van fossiele brandstoffen om te kunnen voldoen aan de wereldwijde vraag naar energie tijdens de transitie en daarna.
35. Ter ondersteuning van haar zeer brede vorderingen, presenteert Milieudefensie c.s. de transitie naar een koolstofarm energiesysteem als eenvoudig en overzichtelijk: (i) klimaatverandering is gevaarlijk; (ii) fossiele brandstoffen veroorzaken klimaatverandering; en daarom (iii) moet Shell –

⁶ **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018, p. 12.

als enige – de productie en verkoop van fossiele brandstoffen in feite beëindigen om verdere klimaatverandering te voorkomen.

36. In de praktijk zullen fossiele brandstoffen een belangrijke rol blijven spelen in de energievoorziening, en hebben zij in de energietransitie een plaats naast hernieuwbare energiebronnen en andere koolstofarme opties. Zoals in het navolgende zal worden toegelicht, zullen de omvang en het tempo van die transitie verschillen per economische sector en regio.

2.2.2 Er is geen voorgeschreven route om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen; de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs zijn erop gericht tot netto nul emissies te komen en dat vereist niet de volledige uitbanning van fossiele brandstoffen

37. Op grond van de Overeenkomst van Parijs hebben staten zich ertoe verbonden maatregelen te nemen om de algehele stijging van de wereldwijde gemiddelde temperatuur deze eeuw ruim onder 2°C te houden ten opzichte van het pre-industriële niveau en ernaar te blijven streven de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Het doel is de stijging van de concentratie van wereldwijde broeikasgassen in de atmosfeer in de loop der tijd een halt toe te roepen. In dat kader schrijft de Overeenkomst van Parijs een niet-bindende doelstelling voor om een uitstoot van netto nul te bereiken, wat wordt gedefinieerd als "*een balans tussen antropogene emissies per bron en verwijderingen per put van broeikasgassen*."⁷ Een netto nul uitstoot vereist dus niet dat elk individu, elke organisatie of elke staat zelf netto nul emissies heeft; in een netto nul-wereld zullen – per definitie – sommige antropogene emissies blijven plaatsvinden naast de reductie en verwijdering van broeikasgassen, bijvoorbeeld via bebossing of opslag in de ondergrond.
38. De Overeenkomst van Parijs heeft tot doel "*in de tweede helft van deze eeuw*" een netto nul uitstoot van broeikasgassen te bereiken.⁸ In de Overeenkomst van Parijs is door staten uitdrukkelijk erkend "*dat Partijen die ontwikkelingslanden zijn deze piek later zullen bereiken*" en dat een balans moet worden gevonden "*op basis van billijkheid*".⁹
39. De vorderingen van Milieudefensie c.s. zijn gericht op de activiteiten van een groep van afzonderlijk opgerichte vennootschappen die wereldwijd in vele tientallen landen actief zijn en hebben als doel om voor al deze

⁷ Overeenkomst van Parijs, art. 4 lid 1.

⁸ Overeenkomst van Parijs, art. 4 lid 1.

⁹ Overeenkomst van Parijs, art. 4 lid 1.

vennootschappen "fasegewijs een steeds verdergaande transformatie" af te dwingen.¹⁰ Deze vorderingen gaan er echter aan voorbij dat staten – afhankelijk van de lokale omstandigheden – zeer verschillende behoeften en prioriteiten hebben. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan verschillen met betrekking tot de ontwikkelingsfase waarin een land zich bevindt of aan factoren als het type economie, de beschikbare binnenlandse energiebronnen, de mogelijkheid om te investeren en – als uitvloeisel van het voorgaande – het nationale energiebeleid. De Overeenkomst van Parijs houdt uitdrukkelijk rekening met deze verschillende factoren door te benadrukken dat landen "verschillende verantwoordelijkheden" ("differentiated responsibilities") hebben.¹¹ Deze benadering is niet nieuw. Het concept van verschillende verantwoordelijkheden tussen staten kwam voor het eerst naar voren als beginsel 7 van de Verklaring van Rio op de eerste Top van de Aarde in Rio in 1992.¹² In het VN-Klimaatverdrag is een soortgelijke formulering geïntroduceerd, waarin ook wordt erkend dat de partijen op basis van onderscheiden mogelijkheden moeten handelen om het klimaatsysteem te beschermen.¹³

40. Iedere staat die de Overeenkomst van Parijs heeft ondertekend maakt daarbij namens zijn bevolking fundamentele keuzes, hetgeen eigen

¹⁰ Randnummer 57 Dagvaarding.

¹¹ In de overwegingen van de Overeenkomst van Parijs wordt uitdrukkelijk erkend dat de Partijen bij de Overeenkomst van Parijs zich (onder meer) laten leiden door "[...] het beginsel van billijkheid en gezamenlijke, doch verschillende, verantwoordelijkheden en onderscheiden mogelijkheden, in het licht van uiteenlopende nationale omstandigheden, [...]", dat "[...] de Partijen bij hun optreden om klimaatverandering tegen te gaan [...] het recht op ontwikkeling [...] dienen te eerbiedigen, te bevorderen en in aanmerking te nemen, [...]" en "[h]et intrinsieke verband [benadrukken] tussen maatregelen en optreden naar aanleiding van klimaatverandering en de gevolgen ervan enerzijds en de billijke toegang tot duurzame ontwikkeling en uitbanning van armoede anderzijds [...]" (preambule). Art. 2 lid 2 schrijft voor dat de Overeenkomst "wordt geïmplementeerd op basis van billijkheid en het beginsel van gezamenlijke, doch verschillende, verantwoordelijkheden en onderscheiden mogelijkheden, in het licht van uiteenlopende nationale omstandigheden." Art. 4 lid 1 onderkent dat "[t]eneinde de in artikel 2 vervatte temperatuurdoelstelling voor de lange termijn te behalen, [...] de Partijen ernaar [streven] de piek van de uitstoot van broeikasgassen wereldwijd zo snel mogelijk te bereiken, erkennende dat Partijen die ontwikkelingslanden zijn deze piek later zullen bereiken, [...] zodat [...] op basis van billijkheid en in de context van duurzame ontwikkeling en inspanningen om armoede uit te bannen, een balans [...] wordt bereikt."; Art. 4 lid 19 luidt: "[a]lle Partijen dienen te streven naar het formuleren en mededelen van langetermijnstrategieën voor een op lage uitstoot van broeikasgassen gebaseerde ontwikkeling, [...] rekening houdend met hun gezamenlijke, doch verschillende, verantwoordelijkheden en onderscheiden mogelijkheden, in het licht van uiteenlopende nationale omstandigheden."; Art. 13 lid 3 zorgt ervoor dat maatregelen rekening houden met "[...] de bijzondere omstandigheden van de minst ontwikkelde landen en kleine eilandstaten in ontwikkeling [...], en word[en] uitgevoerd op een faciliterende, niet-ingrijpende, niet-bestrafende wijze, met respect voor de nationale soevereiniteit, en vermijdt onnodige lasten voor Partijen."

¹² **Productie RK-3**, UN, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 1992, beginsel 7, waarin specifiek staat: "In view of the different contributions to global environmental degradation, States have common but differentiated responsibilities. The developed countries acknowledge the responsibility that they bear in the international pursuit of sustainable development in view of the pressures their societies place on the global environment and of the technologies and financial resources they command."

¹³ Productie 096 Dagvaarding, VN-Klimaatverdrag UNFCCC 1992 (ENG), art. 3 lid 1.

afwegingen vereist tussen de vermindering van CO₂-uitstoot (en andere broeikasgasemissies) en economische, sociale en andere factoren. Het kan daarbij bijvoorbeeld gaan om het recht op ontwikkeling en de uitroeiing van armoede, de gevolgen voor de werkgelegenheid, de economie, de nationale veiligheid en de algemene ontwikkeling, maar ook om de beschikbaarheid van alternatieven en de mogelijkheden voor de verwijdering van CO₂. Zoals besproken in paragraaf 2.6 is het de taak en rol van de wetgevende en de uitvoerende machten in ieder van de ondertekenende staten om deze keuzes te maken.

41. Het doel van de Overeenkomst van Parijs – en van het VN-Klimaatverdrag en andere verdragen in dit verband – is de opwarming van de aarde te beperken en de gevolgen daarvan tegen te gaan. Het doel is niet fossiele brandstoffen uit te bannen of "uit te faseren". Van uitbanning van fossiele brandstoffen wordt in deze verdragen dan ook niet gesproken. De Overeenkomst van Parijs verwijst in grote lijnen naar het in evenwicht brengen van emissies en verwijderingen van broeikasgassen, maar buiten het vaststellen en rapporteren van zogenoemde National Determined Contribution ("NDC")-verplichtingen schrijft de Overeenkomst van Parijs geen precieze route voor die noodzakelijk zou zijn om de 2°C-doelstelling (of de 1,5°C-doelstelling) te bereiken.
42. Omdat er niet één "juiste manier" is om tot netto nul emissies te komen en de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen, hebben verschillende organisaties en instanties diverse scenario's opgesteld die verschillende potentiële routes beschrijven om dat evenwicht te bereiken. Deze scenario's moeten voortdurend worden bijgewerkt en verder ontwikkeld naarmate de wetenschappelijke kennis verbetert, de technologische ontwikkelingen voortschrijden en meer gegevens beschikbaar komen. Er is niet één weg naar succes of één oplossing, ook niet het "uitfasen" van fossiele brandstoffen binnen een tijdsbestek van 10, 20 of 30 jaar, zoals Milieudefensie c.s. graag zou zien. Deze scenario's komen tot verschillende conclusies als het gaat om het tempo en de wijze waarop de samenleving in de tweede helft van deze eeuw netto nul broeikasgasemissies zou kunnen bereiken. In het *IPCC Special Report on Global Warming of 1.5°C* van oktober 2018 (het "**IPCC Special Report**") wordt geconcludeerd dat de wereldwijde CO₂-uitstoot rond het midden van deze eeuw netto nul moet bedragen om een redelijke kans te bieden de

opwarming tot 1,5°C te beperken, terwijl andere scenario's bijvoorbeeld uitgaan van netto nul CO₂-emissies in 2070.¹⁴

43. Het huidige wereldwijde energiesysteem is veelomvattend en complex. De energietransitie vereist een wereldwijde transformatie van de manier waarop energie momenteel wordt geproduceerd, gedistribueerd en gebruikt. Het zal vergaande maatregelen en investeringen vergen om bestaande infrastructuur aan te passen, en er zal ook een omslag in het huidige energieverbruik voor nodig zijn. Het volledig uitbannen van fossiele brandstoffen is op dit moment niet haalbaar en ook niet noodzakelijk om een netto nul CO₂-uitstoot te bereiken. Bovendien is een dergelijke uitbanning – gezien de centrale rol van fossiele brandstoffen in het wereldwijde energiesysteem – niet in overeenstemming met de bestaande maatschappelijke normen en eisen.
44. Zoals hieronder in paragraaf 2.3 uitgebreider zal worden besproken, houdt Shell zich bezig met verschillende initiatieven om een passende en betekenisvolle rol te spelen in de energietransitie. Tegelijkertijd onderkent Shell dat de aanhoudende wereldwijde vraag naar energie in alle sectoren en landen een drijvende kracht is achter de productie en verkoop van olie en gas voor wereldwijd energiegebruik. Milieudefensie c.s. rept in de Dagvaarding echter met geen woord over deze aanhoudende energievraag van de wereldwijde samenleving en richt zich in plaats daarvan nagenoeg uitsluitend op één enkel doel: het uitbannen van Shell's fossiele brandstoffen.

2.2.3 Voortdurende investeringen in olie en gas zijn nodig om aan de verwachte energiebehoefte van een groeiende en zich ontwikkelende wereld te voldoen

45. Milieudefensie c.s. suggereert op verschillende plaatsen in de Dagvaarding dat het haalbaar zou zijn om tegen 2050 volledig te stoppen met het gebruik van alle fossiele brandstoffen, inclusief olie en gas. Hoewel zij erkent dat een overgangperiode noodzakelijk is, gaat zij niet in op de technologische, infrastructurele en economische uitdagingen van een dergelijke overgang, noch op de tijd die daarvoor nodig is.¹⁵
46. In plaats daarvan schetst Milieudefensie c.s. een beeld van de werking van energievraag en -aanbod dat veel te kort door de bocht is. Zo wordt in de Dagvaarding bijvoorbeeld verwezen naar de snelle ontwikkelingen op het

¹⁴ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-1**, UNEP, The Emissions Gap Report 2014, p. xv; **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 89; **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018.

¹⁵ Randnummer 349 Dagvaarding.

gebied van duurzame-energie technologieën (met name zonne- en windenergie) die bijdragen aan koolstofarme elektriciteitsopwekking als vervanging van fossiele brandstoffen.¹⁶

47. Ook al zou de gehele wereldwijde elektriciteitsproductie snel en betrouwbaar kunnen worden overgeschakeld op hernieuwbare energie – wat niet het geval is – dan nog gaat Milieudefensie c.s. eraan voorbij dat momenteel meer dan 80 procent van het totale wereldwijde energieverbruik niet afkomstig is uit elektriciteit.¹⁷ Olie- en gasproducten leveren betrouwbare en betaalbare energie in economische sectoren en regio's waar elektriciteit uit duurzame energiebronnen nog geen realistisch alternatief biedt. De energietransitie vraagt daarom om verschillende oplossingen. Om de redenen die hieronder uitgebreider worden besproken, zal de vraag naar olie en gas zowel tijdens als na de energietransitie blijven bestaan. Verdere investeringen in, en productie van, olie en gas zijn dan ook nodig om aan die verwachte toekomstige vraag te kunnen voldoen.

2.2.3.1 De wereldwijde vraag naar energie zal blijven toenemen als gevolg van een groeiende wereldbevolking en economische ontwikkeling

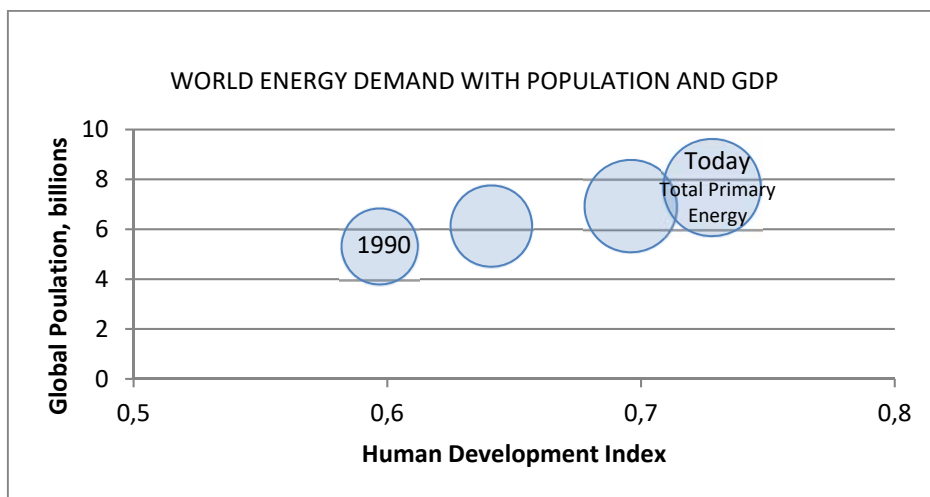
48. Naar verwachting zal de wereldwijde vraag naar energie de komende jaren toenemen als gevolg van een groeiende wereldbevolking en een toenemende ontwikkeling. De wereldwijde vraag naar energie steeg in 2018 met 2,3 procent, de snelste groei in het afgelopen decennium.¹⁸ Volgens de Verenigde Naties ("VN") zal de totale wereldbevolking toenemen van bijna 7,6 miljard (medio 2017) naar 9,8 miljard in 2050 en 11,2 miljard in 2100.¹⁹
49. In bepaalde landen, bijvoorbeeld in die met grote opkomende markten, zal de vraag naar energie waarschijnlijk toenemen in het streven om hun economieën naar het niveau van de meer ontwikkelde landen te brengen. Economische activiteit gaat hand in hand met gebruik van energie, wat kansen biedt voor groeiende bevolkingen die hun kwaliteit van leven willen verbeteren. Mensen kunnen geen activiteit verrichten, zich verplaatsen of bouwen zonder daarbij energie te gebruiken. Daar waar de infrastructuur niet ontwikkeld is of een hoge werkloosheid heerst, is bijvoorbeeld het gemiddelde jaarlijkse energieverbruik per persoon doorgaans minder dan de helft van het verbruik in meer technologisch ontwikkelde economieën.

¹⁶ Randnummer 772-774 Dagvaarding.

¹⁷ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 38.

¹⁸ **Productie RO-2**, IEA, Global energy demand rose by 2.3% in 2018, its fastest pace in the last decade, 26 maart 2019.

¹⁹ **Productie RO-3**, UN, World Population Prospects 2017 Revision, p. 1.

Figuur 1²⁰

2.2.3.2 Toegang tot energie is essentieel voor verdere economische ontwikkeling en voor de vervulling van menselijke basisbehoeften, zoals ook de UN Sustainable Development Goals erkennen

50. De Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de VN (de Sustainable Development Goals, hierna: "**SDG**") zijn vastgesteld om vele mensen overal ter wereld in staat te stellen hun leven te verbeteren door toegang tot schoon water, sanitaire voorzieningen, voeding, gezondheid en onderwijs. Energie is een belangrijke factor om in deze basisbehoeften te voorzien. Bij SDG 7 (Betaalbare en schone energie) beschrijft de VN energie als "*central to nearly every major challenge and opportunity the world faces today. Be it for jobs, security, climate change adaptation, food production or increasing incomes, access to energy for all is essential.*" Een van de doelstellingen van SDG 7 is de toegang tot betaalbare, betrouwbare en moderne energie voor iedereen in 2030.²¹ Bijna een miljard mensen leven volgens het Internationaal Energieagentschap echter nog steeds zonder toegang tot elektriciteit.²² Om de levenskwaliteit voor iedereen op aarde te behouden dan wel te verbeteren, moet de energietransitie daarom hand in hand gaan met de uitbreiding van de economische en maatschappelijke voordelen van de toegang tot energie.

²⁰ **Productie RO-4**, UN, Development Index (1990-2017); Zie ook **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018; interne Shell analyse. De laatste IEA data met betrekking tot de energievraag is beschikbaar tot 2016. Voor interne analyses gebruikt Shell data tot en met 2018.

²¹ **Productie RO-5**, UN, Energy - Sustainable Development Goals.

²² **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 95.

51. Ontwikkelingen zoals de groei van de bevolking, economische ontwikkeling, nieuwe diensten die energie behoeven (zoals in het verleden de introductie van de koelkast en in het internet-tijdperk data centers) en de uitbreiding van het gebruik van bestaande diensten zullen alle bijdragen aan de groei van de wereldwijde vraag naar energie.²³ Deze verwachting wordt ondersteund door verschillende scenario's die de transitiepaden voor de overgang naar een nieuw energiesysteem beschrijven. Zo voorspelt het scenario 'Current Policies' van het Internationaal Energieagentschap, dat is gebaseerd op de bestaande wet- en regelgeving van medio 2018, dat de energievraag in 2040 bijna 40 procent hoger zal zijn.²⁴ In het scenario 'New Policies' van het Internationaal Energieagentschap wordt verondersteld dat de wereldwijde vraag naar energie in 2040 meer dan 25 procent hoger zou kunnen zijn dan in 2017.²⁵ In het '66% 2°C-scenario' van het IEA wordt verondersteld dat de wereldwijde energievraag in 2050 4 procent hoger zal liggen dan in 2014.²⁶ Ook het door Shell gepubliceerde "Sky"-scenario – dat evenals de hierboven besproken scenario's een route voor de samenleving beschrijft om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te halen en dat hieronder in subparagraaf 2.2.3.4 uitgebreider wordt toegelicht – veronderstelt dat de totale mondiale energievraag tegen 2100 bijna kan verdubbelen ten opzichte van het niveau van 2010, terwijl de 2°C-doelstelling van de Overeenkomst van Parijs nog steeds ruim wordt behaald.²⁷ Zelfs met enorme verbeteringen in energie-efficiëntie, zal de wereld tegen 2070 waarschijnlijk aanzienlijk meer energie verbruiken dan nu.
52. De tweeledige uitdaging waar de samenleving voor staat is dan ook hoe aan deze wereldwijde vraag naar energie kan worden voldaan, om zo de economische en sociale voordelen van energie uit te breiden tot alle

²³ **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018, p. 13; **Productie RK-5**, OECD, Energy Report 2011, p. 1; **Productie RO-6**, Sorrell, Reducing energy demand: A review of issues, challenges and approaches, juli 2015, p. 74-82.

²⁴ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 38.

²⁵ Id.

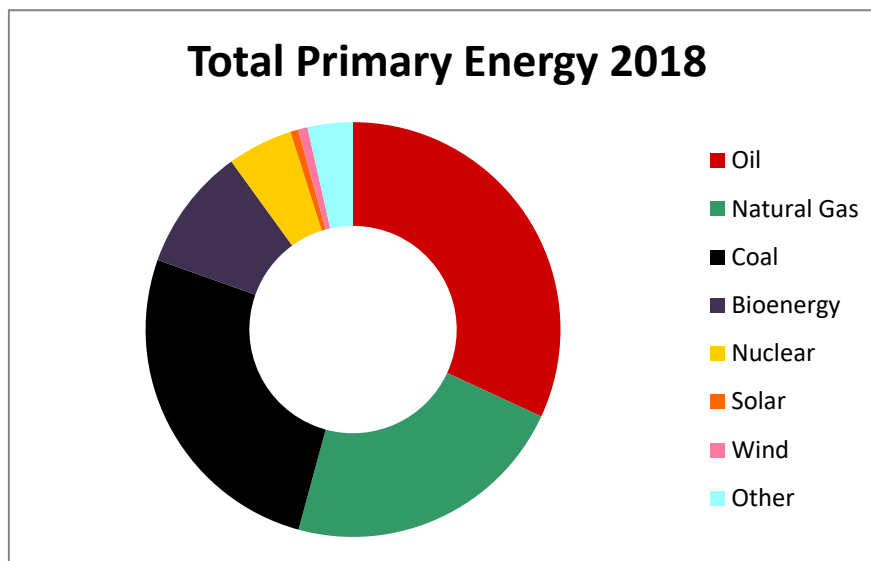
²⁶ **Productie RK-6**, IEA, Perspectives for the Energy Transition 2017, p. 56.

²⁷ Al meer dan 50 jaar ontwikkelt ook Shell scenario's om beter gepositioneerd te zijn ten aanzien van de ontwikkeling van toekomstige energiesystemen en de daarbij behorende onzekerheden. Deze scenario's dienen ook om de zakelijke beslissingen van Shell te (kunnen) ondersteunen en te toetsen. Deze scenario's zijn geen van alle prognoses, bedrijfsplannen of beleidsvoorstellen. Zij beschrijven slechts wat er onder bepaalde omstandigheden kan gebeuren en bieden zicht op aannemelijke routes voor de toekomst. Shell heeft een eigen scenario ontwikkeld dat in overeenstemming is met de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs: Sky. Sky gaat ervan uit dat de samenleving in 2070 netto nul emissies zal bereiken, waarmee de mondiale gemiddelde temperatuurstijging ruim onder de 2°C zal worden gehouden. Het Joint Program on the Science and Policy of Global Change van het Massachusetts Institute of Technology ("MIT") heeft bevestigd dat het in Sky beschreven transitiepad de opwarming van het klimaatstelsel op ongeveer 1,75°C in 2100 zou houden. Aanzienlijke herbebossing en herstel van natuurlijke ecosystemen vergroten in Sky de mogelijkheid om de opwarming van de aarde tot 1,5°C te beperken. Sky is erkend door het IPCC en wordt genoemd in het IPCC Special Report.

mensen op aarde, en tegelijkertijd over te stappen op een koolstofarme energietoekomst om de risico's van de klimaatverandering te beperken.

2.2.3.3 Het is momenteel onhaalbaar om aan de groeiende vraag naar energie te voldoen en tegelijkertijd alle fossiele brandstoffen te vervangen door zonne- en windenergie; hernieuwbare energiebronnen zijn geen adequate vervanging voor de totale energievraag

53. Momenteel wordt meer dan 80 procent van de wereldwijde energievoorziening geleverd door fossiele brandstoffen.²⁸ Het bestaande energiesysteem is het resultaat van meer dan 100 jaar aan keuzes van de wereldwijde samenleving, waaronder die van consumenten, overheden en alle variëteiten van de industrie. Gebruikers van energie vragen om energie die betrouwbaar, ruim beschikbaar en betaalbaar is, zoals fossiele brandstoffen.²⁹

Figuur 2³⁰

54. Duurzame energiebronnen wekken voornamelijk elektriciteit op, maar elektriciteit levert op dit moment nog geen 20 procent van het totale wereldwijde eindverbruik van energie.³¹
55. Om ervoor te zorgen dat het hele wereldwijde energiesysteem netto CO₂-neutraal wordt, zal het aandeel elektriciteit (en dan met name op basis van

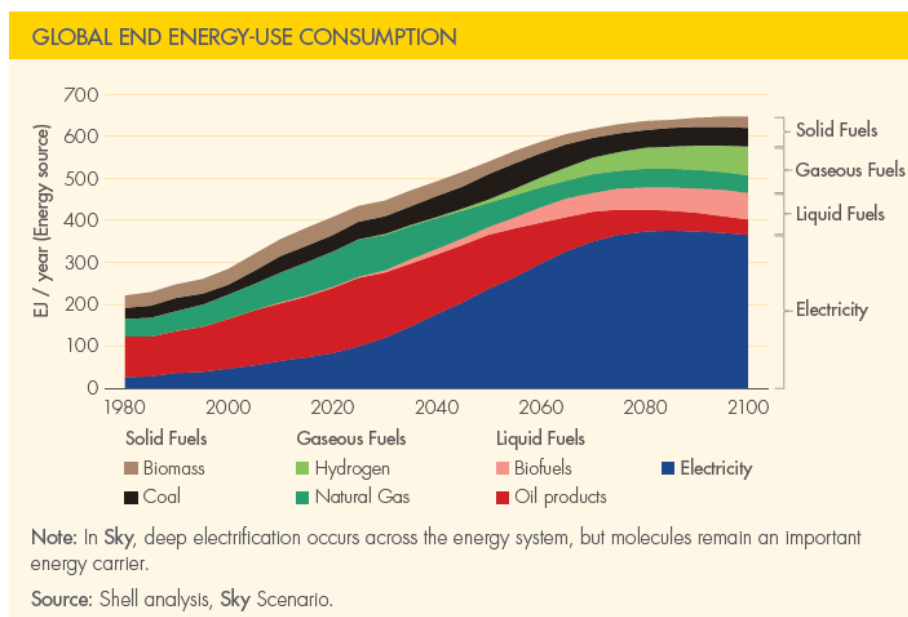
²⁸ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 38.

²⁹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 14. Zie ook **Productie RO-7**, EY, Why the environment is a consumer priority, but affordability is paramount, 15 juli 2019.

³⁰ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018.

³¹ Id., p. 42.

duurzame energiebronnen) in het totale energieverbruik aanzienlijk moeten toenemen ten opzichte van huidige niveaus. Dit gaat nog tientallen jaren duren. Volgens de door het IPCC geanalyseerde routes voor het behalen van de 1,5°C-doelstelling (met geen of beperkte overschrijdingen)³² – dus de meer optimistische scenario's – zou elektriciteit in 2050 zo'n 34 tot 71 procent kunnen vertegenwoordigen van het totale wereldwijde eindverbruik van energie. Dit is een grote stijging ten opzichte van het huidige aandeel van elektriciteit, maar blijft nog steeds ver onder de 100 procent.³³ Het Sky-scenario van Shell valt binnen deze bandbreedte die het IPCC aangeeft, aangezien het verwacht dat het aandeel van elektrische energie zou kunnen stijgen tot ongeveer 40 procent in 2050 en tot 55 procent in 2070.³⁴ Andere energiebronnen, met name olie en gas, zullen naar verwachting moeten voorzien in de resterende energiebehoefte.

Figuur 3³⁵

56. Er moet nog steeds een aantal complexe uitdagingen worden overwonnen om het niveau van elektrificatie uit hernieuwbare energiebronnen te bereiken dat in elk van de bovengenoemde scenario's wordt verwacht. Hernieuwbare energiebronnen zijn bijvoorbeeld intermitterend en

³² Productie 228 Dagvaarding, IPCC AR5, SYR, p. 126. Het IPCC definieert routes met overschrijdingen (*overshoot pathways*) als: "[e]missions, concentration or temperature pathways in which the metric of interest temporarily exceeds, or overshoots the long-term goal."

³³ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 134.

³⁴ **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018, p. 37.

³⁵ **Productie RK-8**, Shell, Sky Report (Overview), 2018, p. 5.

onderhevig aan seizoensgebonden schommelingen, wat betekent dat ze niet altijd beschikbaar of betrouwbaar zijn.³⁶ Voor sommige vormen van elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen, met name elektriciteitsopwekking uit biomassa, is verder veel land nodig.³⁷ Bovendien zijn er op mondiaal niveau weliswaar voldoende zonne- en windenergiebronnen om de uitbreiding van hernieuwbare energie te ondersteunen, maar er bestaan tegelijk grote verschillen tussen verschillende regio's in de wereld als het gaat om de beschikbaarheid en kosten van deze hernieuwbare bronnen en het beschikbaar komen van voldoende netwerkcapaciteit (bijvoorbeeld in Nederland).³⁸

57. Daarnaast bestaan er momenteel nog aanzienlijke operationele belemmeringen voor de overgang naar een koolstofarme economie. Sommige sectoren, zoals de kleding- en levensmiddelenindustrie, kennen productieprocessen waarbij lage temperaturen worden gebruikt, zodat elektriciteit daarvoor een geschikte energiebron is. Deze sectoren kunnen dus gebruikmaken van koolstofarme of koolstofvrije elektriciteit, inclusief duurzame energie. Daarentegen zijn de ijzer-, staal-, cement-, kunststof- en chemische industrie en het transport van zware ladingen door de lucht of over het water, afhankelijk van het vermogen van fossiele brandstoffen om voor extreem hoge temperaturen, chemische reacties of dichte of draagbare energieopslag te zorgen. Momenteel kunnen veel van deze sectoren niet worden geëlektrificeerd, gaat elektrificatie gepaard met zeer hoge kosten of is de noodzakelijke technologie niet voorhanden.³⁹
58. De route om in sectoren die afhankelijk zijn van fossiele brandstoffen tot netto nul CO₂-emissies te komen is nog lang niet duidelijk. Dit laat zich ook niet vooraf vaststellen, omdat deze transitie afhankelijk is van verschillende factoren, tot onvoorspelbare toekomstige kosten zal leiden en zal variëren per regio.⁴⁰ Methoden voor het afvangen en hergebruik van CO₂, zoals *Carbon Capture and Storage ("CCS")* en *Carbon Capture Utilization and Storage ("CCUS")*, zijn waarschijnlijk vereist, zoals ook wordt onderkend in het IPCC Special Report.⁴¹ De mogelijkheden om deze sectoren te

³⁶ **Productie RO-8**, BBC, Smart power: Fresh winds are blowing, 27 februari 2018; **Productie RO-9**, Mulder, Journal of Renewable and Sustainable Energy, 2014.

³⁷ **Productie RO-10**, Phys.org, Renewable energy sources can take up to 1000 times more space than fossil fuels, 28 augustus 2018.

³⁸ **Productie RK-9**, Energy Transitions Commission, Mission Possible, 2018p. 109; **Productie RO-11**, Energy Today, Barriers to Renewable Energy Technologies Development, 25 januari 2018.

³⁹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 15; **Productie RO-12**, Heinberg e.a., Chapter 5 Other Uses of Fossil Fuels: The substitution Challenge Continues.

⁴⁰ **Productie RK-9**, Energy Transitions Commission, Mission Possible, 2018, Mission Possible, p. 65.

⁴¹ Id., p. 27; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 134-136.

elektrificeren, variëren enorm en vragen om grote technologische ontwikkelingen.⁴² Bovendien vereist het tegen 2050 koolstofarm maken van deze sectoren meer dan alleen de toepassing van nieuwe technologieën: daarvoor is ook een snelle overgang naar een meer circulaire economie vereist om de groei van de energievraag te beperken en tot nog toe ongeëvenaarde efficiëntiewinsten te behalen.⁴³

59. Op dit moment vereisen bestaande systemen voor infrastructuur, landgebruik en industrie allemaal een voortgezet gebruik van olie en gas voor andere doeleinden dan energieopwekking. Zo wordt olie bijvoorbeeld gebruikt voor de productie van lichtgewicht kunststof, isolatiemateriaal en windturbines – producten die overigens stuk voor stuk nodig zijn voor een koolstofarme economie. Ook voor alledaagse producten zullen olie en gas nodig blijven. De bestanddelen van gas worden gebruikt om meststoffen te maken, die nodig zijn om miljarden mensen te kunnen voeden. Olieproducten worden voor vele toepassingen gebruikt, onder meer in geneesmiddelen, reinigingsmiddelen, cosmetica, kleding en elektronica.⁴⁴
60. Ten slotte gooit Milieudefensie c.s. de productie van alle fossiele brandstoffen op één hoop en gaat zij er ten onrechte vanuit dat alle fossiele brandstoffen een gelijk effect hebben op de uitstoot van CO₂ en daarmee op het klimaat.⁴⁵ Verschillende fossiele brandstoffen kunnen echter aanzienlijke verschillende CO₂-effecten hebben. De verbranding van aardgas leidt bijvoorbeeld tot bijna 50 procent minder CO₂-uitstoot dan de verbranding van steenkool.⁴⁶ De vervanging van een kolencentrale door een aardgascentrale kan dus de CO₂-uitstoot van de energieopwekking aanzienlijk verminderen. Het opwekken van elektriciteit door middel van een combinatie van aardgas en hernieuwbare bronnen kan bijdragen aan een verdere verspreiding van koolstofarmere elektrificatie. Sterker nog: een van de manieren waarop Shell denkt te kunnen bijdragen aan de energietransitie is door meer aardgas te leveren en, zoals onlangs aangekondigd, door het uitbreiden van haar investeringen in hernieuwbare energie.

⁴² Id., p. 15. Zie ook **Productie RO-13**, Davis e.a., Net-zero emissions energy systems, 29 juni 2018, die het aandeel van dergelijke moeizaam te verduurzamen sectoren schat op 27 procent van wereldwijde CO₂-emissies (p.1).

⁴³ Id., p. 146.

⁴⁴ Zie ook **Productie RO-14**, International Association of Oil & Gas Producers, Oil in Everyday Life.

⁴⁵ Zie randnummer 590-592 Dagvaarding.

⁴⁶ **Productie RO-15**, U.S. Energy Information Administration - FAQ (website pagina 29 augustus 2019).

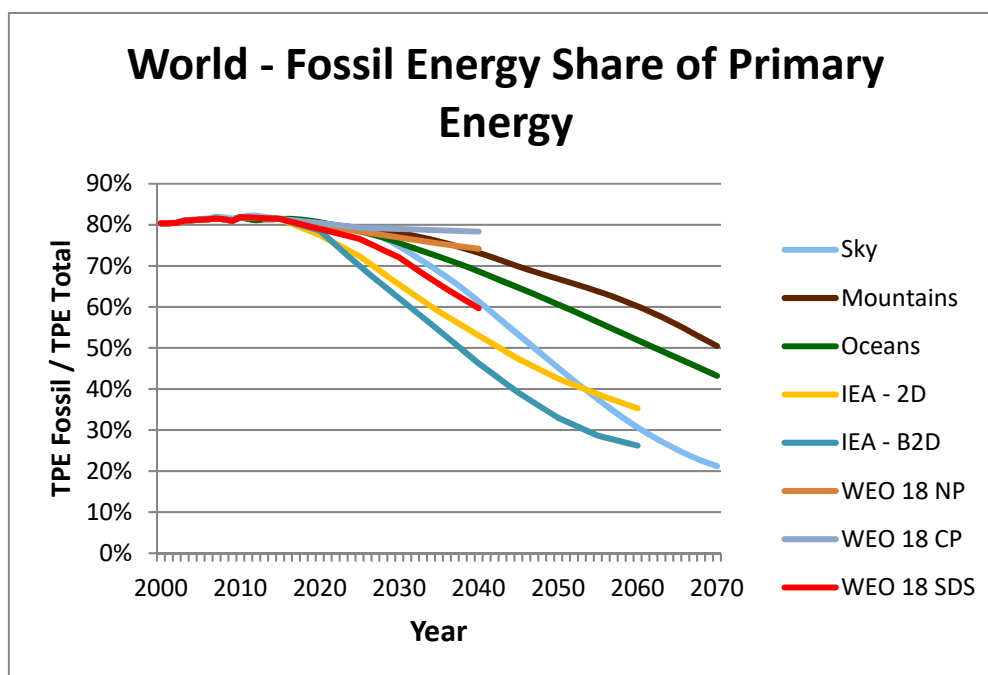
2.2.3.4 Vrijwel alle geloofwaardige transitie scenario's, waaronder de scenario's die in overeenstemming zijn met de 1,5°C-doelstelling, gaan uit van een aanhoudende vraag naar olie en gas

61. De meeste scenario's die op basis van de Overeenkomst van Parijs zijn opgesteld door het IPCC, of door grote internationale organisaties zoals het Internationaal Energieagentschap, gaan uit van een belangrijke hoeveelheid olie en gas zowel tijdens als na de overgang naar een klimaatneutrale energievoorziening. De hierboven genoemde redenen liggen hier alle aan ten grondslag: (1) de aanhoudende vraag naar energie, (2) het onvermogen van hernieuwbare energiebronnen om in de omvangrijke energiebehoefte te voorzien, zeker zolang de mogelijkheden ontbreken om voldoende energie te kunnen opslaan voor de momenten waarop hernieuwbare energiebronnen onvoldoende energie leveren om in de vraag te voorzien, (3) de uitgangspunten van het in evenwicht brengen van antropogene CO₂-emissies en de verwijdering van CO₂, en (4) de verschillende omstandigheden die zich in ieder land voordoen.
62. In de meeste trajecten die in het IPCC Special Report worden beschreven, neemt de energievoorziening uit fossiele brandstoffen in de loop der tijd af, afhankelijk van het type waar het om gaat. Zo wordt steenkool grotendeels afgebouwd, maar aardgas niet. Zelfs in de trajecten voor het behalen van de 1,5°C-doelstelling (met geen of beperkte overschrijdingen), dat wil zeggen: de strengste CO₂-emissiereductiescenario's in het IPCC Special Report, zullen fossiele brandstoffen nog steeds voor 9 tot 61 procent (mediaan 33 procent) van de energievoorziening in 2050 (mediaan olie en gas 26 procent) zorgen.⁴⁷ Deze ruime bandbreedte laat de inherente moeilijkheid en onzekerheid zien bij pogingen om voor meerdere decennia in de toekomst de mogelijke olie- en gas- (en energie)voorziening te voorzien.
63. Ook het Internationaal Energieagentschap heeft verklaard dat "*oil and natural gas are set to remain part of the energy system for decades to come in all of our scenarios*".⁴⁸ Volgens haar 'Current Policies'-scenario zal de vraag naar fossiele brandstoffen in 2040 slechts licht zijn gedaald tot 78 procent (olie en gas 54 procent) van de totale wereldwijde vraag naar energie. Het scenario 'New Policies' veronderstelt ook dat het aandeel van fossiele brandstoffen slechts tot 74 procent (olie en gas 53 procent) tegen 2040 zal kunnen dalen. Volgens het scenario 'Sustainable Development', dat uitgaat van een kleine vermindering van de totale energievraag tegen

⁴⁷ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 131-133.

⁴⁸ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 511.

2040, zou de vraag naar fossiele brandstoffen tegen 2040 nog steeds 60 procent (olie en gas 48 procent) van de totale energievraag kunnen vertegenwoordigen.⁴⁹ Zelfs in de strengere CO₂-reductiescenario's van het Internationaal Energieagentschap, de '66% 2°C'- en 'Beyond 2°C' scenario's, bedraagt het aandeel van fossiele brandstoffen in de totale energievraag in 2050 39 procent (olie en gas 29 procent) respectievelijk 33 procent (olie en gas 19 procent).⁵⁰

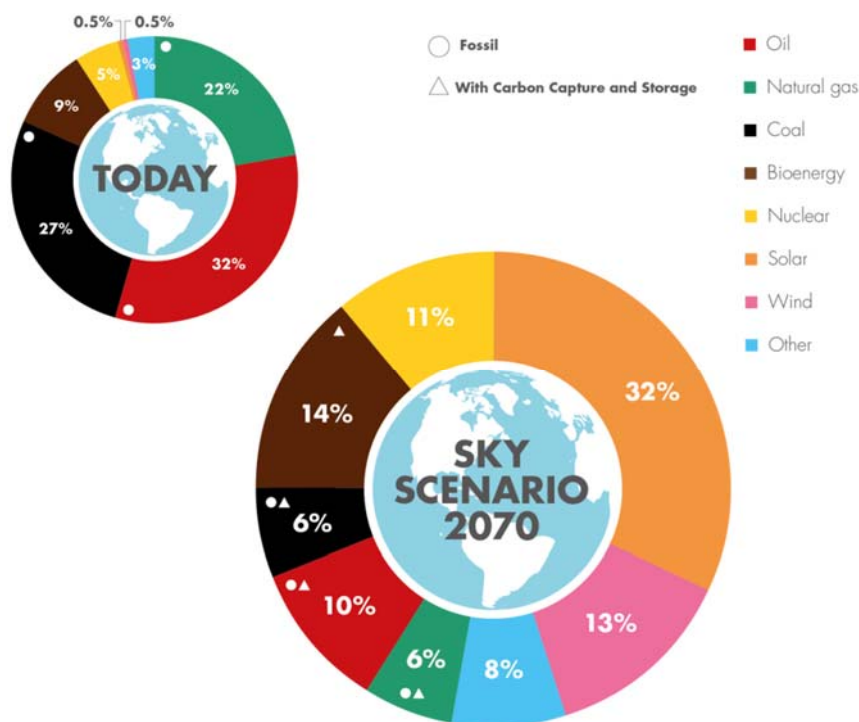
Figuur 4⁵¹

⁴⁹ Id., p. 38, 479. Het IEA is bezig met een nieuw scenario voor duurzame ontwikkeling. Het scenario 'Current Policies' is gebaseerd op de bestaande wet- en regelgeving per medio 2018. Het scenario 'New Policies' houdt rekening met de beleidsambities die vanaf augustus 2018 zijn aangekondigd en bevat de commitments die in het kader van de Overeenkomst van Parijs in de NDC's zijn gedaan. Het scenario 'Sustainable Development' begint met een reeks gewenste resultaten, zoals gedefinieerd in de SDG's van de VN met betrekking tot energie, en werkt terug naar het heden om te laten zien hoe de energiesector deze doelstellingen op een geïntegreerde en kosteneffectieve manier zou kunnen realiseren.

⁵⁰ **Productie RK-6**, IEA, Perspectives for the Energy Transition 2017, p. 57. Het '66% 2°C'-scenario werd ontwikkeld om 66 procent kans te bieden om de stijging van de wereldgemiddelde temperatuur tegen 2100 te beperken tot 2°C zonder tijdelijke overschrijding. Het 'Beyond 2°C' scenario is in overeenstemming met een kans van 50 procent om de toekomstige gemiddelde temperatuurstijging tot 1,75°C beperken en valt binnen de reikwijdte van de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs. Zie **Productie RK-10**, IEA, Energy Technology Perspectives Report 2017, scenario summary data (zie <https://www.iea.org/etp/etp2017/secure/>).

⁵¹ De scenario's waaraan wordt gerefereerd zijn afkomstig uit Shell Sky (zie **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018), Shell Mountains en Shell Oceans (zie **Productie RK-11**, Shell, Mountains and Oceans Report, 2013), het IEA 2°C Scenario en IEA Beyond 2°C Scenario (zie **Productie RK-10**, IEA, Energy Technology Perspectives Report 2017), het IEA World Energies Scenario en het IEA World Outlook 2018 Current Policies Scenario (zie **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018).

64. Net als de scenario's van het Internationaal Energieagentschap en andere scenario's in het IPCC Special Report, gaan ook de scenario's van Shell al geruime tijd uit van een snelle groei van hernieuwbare energiebronnen (zoals wind en zon) en brandstoffen met een lage uitstoot (zoals biobrandstoffen), naast een aanhoudende vraag naar olie en gas op lange termijn. Verder voorzien deze scenario's een aanzienlijke toename van CCUS om de uitstoot van CO₂ in de atmosfeer te beperken.⁵²
65. Sky gaat ervan uit dat zelfs in een klimaatneutraal energiesysteem, met netto nul CO₂-emissies in 2070, fossiele brandstoffen – indien gecombineerd met CCUS – nog steeds 22 procent van de totale energievoorziening (olie en gas 16 procent) uitmaken.⁵³ In 2050 zou dit 45 procent kunnen zijn (olie en gas 33 procent).⁵⁴

Figuur 5: A possible primary energy mix for a net-zero emissions world⁵⁵

66. Sky veronderstelt een verdubbeling van de totale wereldwijde vraag naar energie in 2100. Het gebruik per hoofd van de bevolking zal naar

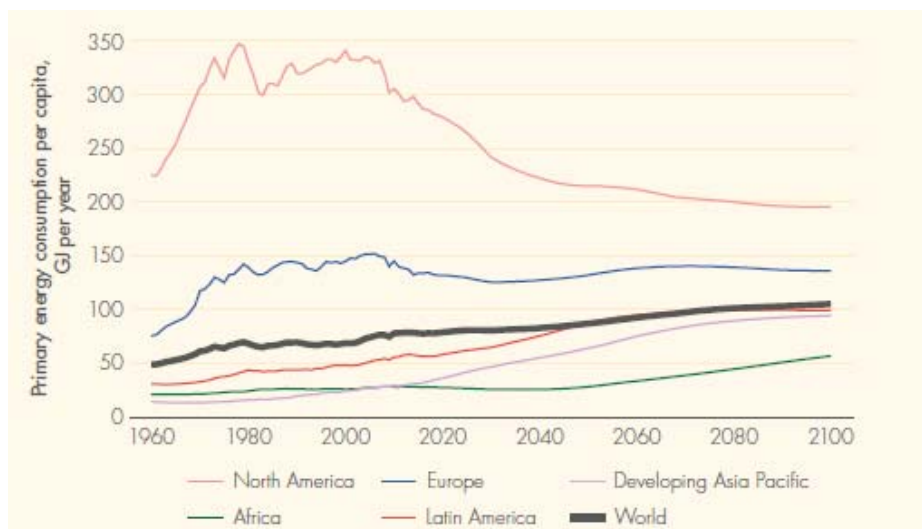
⁵² Productie RK-7, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 68-69.

⁵³ Productie RK-2, Shell, Sky Report 2018, p. 32, 43.

⁵⁴ Id., p. 43.

⁵⁵ Productie RK-2, Shell, Sky Report 2018, p. 32.

verwachting relatief laag zal blijven (ongeveer 100 GJ per jaar) als gevolg van nog niet eerder behaalde efficiëntiewinsten in de energiesector. Dit cijfer ligt ver onder het huidige gebruiksniveau in geïndustrialiseerde economieën (bijvoorbeeld 300 GJ per hoofd van de bevolking in de Verenigde Staten), maar biedt tegelijkertijd de energiediensten die nodig zijn voor een beter leven.⁵⁶

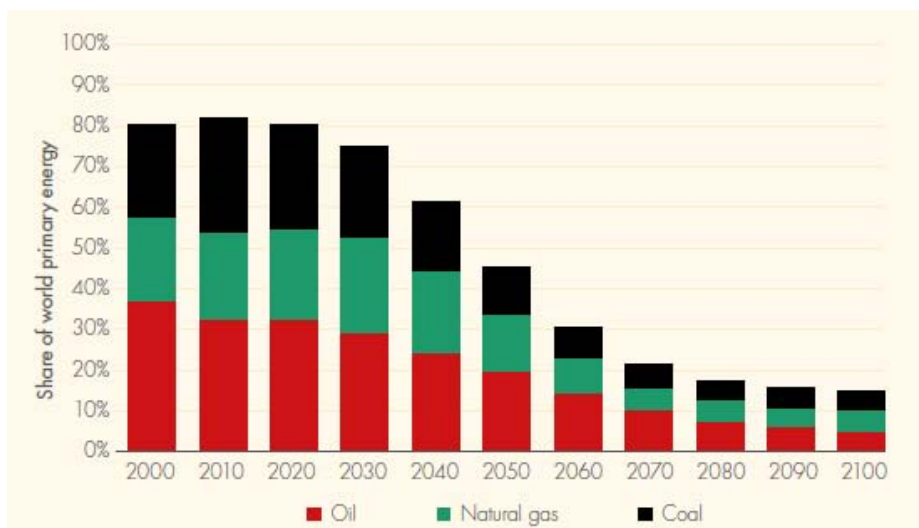
Figuur 6⁵⁷

67. Door onafhankelijke derden gemaakte vergelijkingen tussen Sky en andere scenario's die de wereldwijde temperatuurstijging beperken tot ruim onder de 2°C, laten zien dat de prognoses in Sky voor de vraag naar olie en gas in overeenstemming zijn met deze andere scenario's.⁵⁸ Waar Sky verder in de tijd vooruit gaat dan de scenario's van het IPCC en het Internationaal Energieagentschap om de vraag naar energie tot 2100 te voorspellen, erkent Shell de grote onzekerheid die inherent is aan iedere poging om de omvang en samenstelling van die vraag te voorspellen.

⁵⁶ Productie RK-2, Shell, Sky Report 2018, p. 26-27.

⁵⁷ Productie RK-2, Shell, Sky Report 2018, p. 26.

⁵⁸ Productie RO-16, Cicero, Shell in a low carbon world, 28 maart 2018; Productie RO-17, Carbonbrief.org, In-depth: Is Shell's new climate scenario as 'radical' as it says?, 29 maart 2018; Productie RO-18, Vox, Shell's vision of zero carbon world by 2017, explained, 30 maart 2018.

Figuur 7⁵⁹

68. Milieudefensie c.s. stelt in de Dagvaarding dat het IPCC Special Report verwijst naar een groeiend aantal studies waarin 100 procent hernieuwbare energiescenario's worden ondersteund en dat deze studies de economische en fysieke haalbaarheid van deze doelstellingen benadrukken.⁶⁰ Geen van de twee door Milieudefensie c.s. genoemde studies presenteert echter een 100 procent hernieuwbaar energiescenario. De studie van Grubler e.a. gaat uit van een aanzienlijk aandeel van olie en gas in de wereldwijde eindvraag naar energie in 2050, terwijl de 1,5°C-doelstelling tegelijkertijd wordt gehaald.⁶¹ De Navigant studie gaat uit van een kleine, maar blijvende rol voor aardgas en zelfs steenkool (grotendeels in combinatie met CCS) in de industriële sector, zelfs in 2050 als het wereldwijde energiesysteem volgens dat scenario volledig koolstofvrij is.⁶²
69. Het IPCC Special Report vermeldt zelf dat in geen van de prognoses van het IPCC, 100 procent hernieuwbare energieoplossingen voor het wereldwijde energiesysteem deel uitmaken van kosteneffectieve transitiepaden.⁶³ Milieudefensie c.s. legt bijvoorbeeld niet uit hoe hernieuwbare energiebronnen een realistisch alternatief kunnen bieden

⁵⁹ Productie RK-2, Shell, Sky Report 2018, p. 42.

⁶⁰ Randnummer 775 Dagvaarding.

⁶¹ Productie RO-19, Nature Energy, A low energy demand scenario for meeting the 1.5°C target and sustainable development goals without negative emission technologies, juni 2018, p. 521.

⁶² Productie 235 Dagvaarding, Navigant 2018 *The Energy Transition Within 1.5°C*, p. 9-10.

⁶³ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 100 ("While the representation of renewable energy resource potentials, technology costs and system integration in IAMs has been updated since AR5, leading to a higher renewable energy deployment in many cases [...], none of the IAM projections identify 100% renewable energy solutions for the global energy system as part of cost-effective mitigation pathways (Section 2.4.2).").

voor veel toepassingen van olie en gas, zoals hierboven beschreven in subparagraaf 2.2.3.3. Shell acht dergelijke extreme energiemixtrajecten dan ook praktisch niet haalbaar.

70. Van belang is dat het IPCC Special Report er ook op wijst dat bij sommige transitiepaden voor het behalen van de 1,5°C-doelstelling sprake kan zijn van een uitruil met de hierboven in subparagraaf 2.2.3.2 besproken SDG's: het tegengaan van de gevolgen van klimaatverandering zou op die manier kunnen leiden tot negatieve effecten op SDG 1 (armoede), SDG 2 (honger), SDG 6 (water) en SDG 7 (toegang tot energie), indien dit niet zorgvuldig gebeurt.⁶⁴ Dit zou kunnen leiden tot economische problemen en sociale ontwrichting. Een aantal ontwikkelingslanden heeft gezegd het moeilijk aanvaardbaar te vinden dat zij geen fossiele brandstoffen zouden mogen gebruiken, als dat de goedkoopste en meest geschikte energiebronnen zijn, omdat de ontwikkelde landen – die van oudsher afhankelijk zijn geweest van fossiele brandstoffen om hun eigen groei te stimuleren – nu proberen het gebruik van fossiele brandstoffen aan banden te leggen.⁶⁵ Een dergelijk standpunt zou bovendien in strijd zijn met de SDG's: door niet te voorzien in de fundamentele SDG 7 (toegang tot energie), kan de wereld ook veel van de andere SDG's niet realiseren. Scenario's die uitgaan van 100 procent hernieuwbare energie zijn daarom op dit moment niet geloofwaardig, ook om de redenen die eerder in subparagraaf 2.2.3 zijn uiteengezet.

2.2.3.5 Voortdurende investeringen in en productie van olie en gas blijven momenteel noodzakelijk om aan de wereldwijde vraag naar energie in alle economische sectoren en landen te voldoen

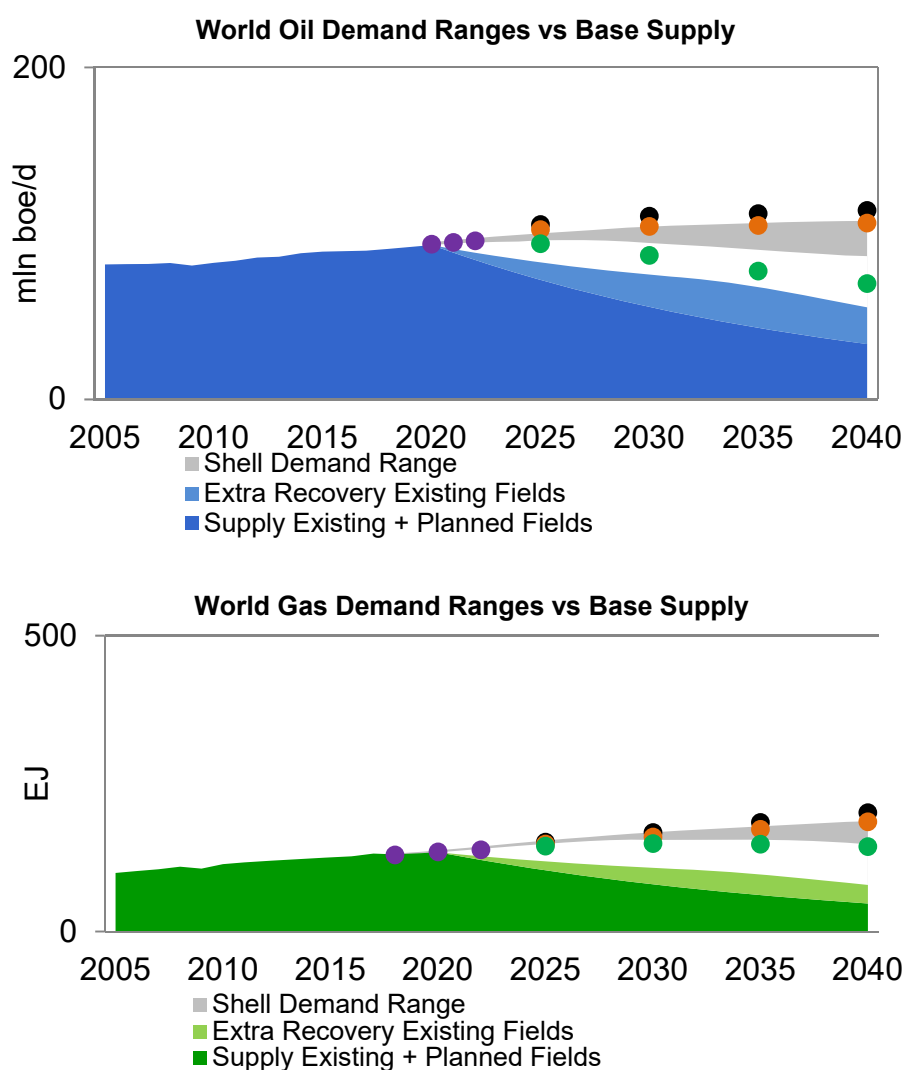
71. Milieudefensie c.s. bekritiseert RDS voor het "*jaarlijks [investeren van] zo'n 20 tot 25 miljard euro in haar olie- en gasbusiness*".⁶⁶ RDS constateert allereerst dat Milieudefensie c.s. daarmee verwijst naar de totale jaarlijkse investeringen van Shell, dus niet louter investeringen in haar olie- en gasactiviteiten. Zoals hieronder wordt aangetoond, beantwoordt dit investeringsniveau in werkelijkheid slechts voor een klein deel aan de wereldwijde vraag en de daarvoor noodzakelijke investeringen.
72. Zoals hieronder wordt geïllustreerd, zal de vraag naar olie en gas naar verwachting in de loop van de tijd weliswaar afnemen door de invloed van alternatieve energiebronnen, maar zal dit langzamer gaan dan de

⁶⁴ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 1, p. 22.

⁶⁵ **Productie RO-20**, Deutsche Welle, Asia faces contradictions in dealing with climate change, 15 december 2018.

⁶⁶ Randnummer 589 Dagvaarding.

natuurlijke daling van de productie uit bestaande olie- en gasvelden.⁶⁷ Zonder voortdurende investeringen om de productie van bestaande olie- of gasvelden op te voeren of nieuwe velden te ontwikkelen, zou dergelijke productiedaling de reeds aanzienlijke kloof nog verder vergroten tussen enerzijds de wereldwijde vraag naar olie en gas (zoals blijkt uit de scenario's van het Internationaal Energieagentschap en die van Shell) en anderzijds het aanbod van bestaande en geplande velden.⁶⁸

Figuur 8⁶⁹

⁶⁷ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 22.

⁶⁸ Id., p. 23.

⁶⁹ Shell interne analyse; **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018 (Current Policies Scenario, New Policies Scenario en Sustainable Development Scenario).

73. Het resterende gat tussen vraag en aanbod zal moeten worden gedicht door middel van investeringen in nieuwe projecten, waarbij de aanvang van de productie wel tien jaar of meer kan duren. Het Internationaal Energieagentschap benadrukt dan ook "*the importance of continued upstream investment even during the transition away from a fossil-based energy system*" en een "*critical need to develop new fields to fill the supply-demand gap*".⁷⁰ Volgens haar 'New Policies'-scenario zal de gemiddelde investering in *upstream* olie en gas tussen 2018 en 2040 wereldwijd USD 684 miljard per jaar bedragen. Zelfs in het 'Sustainable Development'-scenario bedragen deze investeringen nog steeds USD 427 miljard per jaar.⁷¹
74. De totale jaarlijkse investeringen van Shell van USD 20-25 miljard (die meer dan alleen haar olie- en gasactiviteiten omvatten) vertegenwoordigen dus – zoals reeds gesteld – slechts een relatief klein percentage van de noodzakelijke wereldwijde investeringen in olie en gas.
- 2.2.4 Een verbod voor Shell om CO₂-emitterende fossiele brandstoffen/energieproducten te produceren zou geen of slechts beperkt effect hebben op het wereldwijde aanbod of de vermindering van de CO₂-uitstoot, aangezien anderen zullen instappen om aan de vraag te voldoen**
75. De wereldwijde vraag naar energie wordt niet alleen gecreëerd door de producenten die deze energie leveren. Die vraag wordt vooral gedreven door eindgebruikers en consumptiepatronen. Een bevel aan Shell om de CO₂-uitstoot van haar bedrijfsactiviteiten en eindproducten volledig af te bouwen, zou het Shell onmogelijk maken om fossiele brandstoffen of andere producten met CO₂-emissies te leveren, terwijl de vraag en de daaruit voortvloeiende noodzaak tot jaarlijkse investeringen van honderden miljarden euro's zou blijven bestaan. Dat gat tussen vraag en aanbod zou door anderen worden opgevuld. Staatsenergiebedrijven (die grotere olie- en gasreserves aanhouden dan Shell) en andere private energiebedrijven zouden eenvoudigweg de olie- en gasreserves en andere activa van Shell opnieuw in licentie geven of kopen, om zo aan de vraag van de samenleving te voldoen.⁷² Dit laat ook zien dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. bij toewijzing dus niet tot een vermindering van CO₂-emissies zouden leiden. Een andere energieproducent zou in dat geval de

⁷⁰ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 158, 163.

⁷¹ Id., p. 150.

⁷² Staatsenergiebedrijven houden tot wel 90 procent van de wereldwijde olie- en gasreserves en produceren ongeveer 55 procent van de olie en gas wereldwijd. Zie **Productie RO-21**, Natural Resources Governance Institute, The National Oil Company Database, april 2019.

plaats van Shell innemen en dezelfde verhandelbare producten produceren en leveren. Toewijzing van de gevorderde bevelen hebben mogelijk zelfs een contraproductief effect: het vervangen van Shell en haar producten door een ander kan tot meer in plaats van minder CO₂-emissies leiden.

76. Milieudefensie c.s. geeft zelf ook toe dat de door haar gevorderde maatregelen niet het gewenste effect zullen hebben, omdat klimaatverandering ook los van het handelen van RDS zal plaatsvinden.⁷³ Milieudefensie c.s. erkent feitelijk dat het handelen door RDS op zichzelf niet relevant is. Zij probeert daaraan te ontkomen door de – niet-onderbouwde en betwiste – stelling dat, kort gezegd, van toewijzing een signaal uitgaat dat de samenleving als geheel zal doen veranderen.⁷⁴
77. Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat een veroordeling het door Milieudefensie c.s. gewenste effect zou hebben. Bij gebreke van enige toelichting door Milieudefensie c.s. op dit punt is het niet nodig dat RDS hierop in detail ingaat. Toch wijst RDS ter illustratie op drie punten.
78. Ten eerste: als Shell inderdaad een einde zou maken aan haar eigen productie van fossiele brandstoffen, dan impliceert dat dat zij bestaande concessies voor het winnen van olie en gas niet meer zou gebruiken en geen nieuwe concessies worden verworven. Als concessies ongebruikt worden gelaten, dan zullen de bevoegde autoriteiten die concessies innemen en kunnen toekennen aan andere partijen. Het is ook een gegeven dat autoriteiten op dit moment nog concessies uitgeven, en dat exploratie wordt voorzien tot ruim in de toekomst. Zoals in subparagraaf 2.2.3.5 is opgemerkt, ziet ook het Internationaal Energieagentschap de noodzaak om in exploratie te investeren. Dichter bij huis kan bijvoorbeeld worden gewezen op publicaties van Energie Beheer Nederland, dat in handen is van de Staat en een deel van het energie- en klimaatbeleid namens de Staat uitvoert. Zij wijst in een publicatie uit 2018 op de noodzaak van aardgas na 2030 en de noodzaak om te investeren in nieuwe bronnen van dat gas op de Noordzee.⁷⁵
79. Ten tweede illustreren ervaringen uit het verleden, waarbij een bepaalde aanbieder wegviel, dat het "gat" dat die aanbieder achterliet door anderen werd gevuld. RDS noemt drie voorbeelden.
 - (a) Tijdens de Eerste Golfoorlog – die plaatsvond van augustus 1990 tot februari 1991 – daalde de Iraakse olieproductie met 90 procent

⁷³ Zie randnummer 509 Dagvaarding.

⁷⁴ Zie randnummer 648-650 Dagvaarding.

⁷⁵ **Productie RO-22**, Kennisbank, Focus: energie in beweging, 2018.

en die van Koeweit met 87 procent. Hoewel er door de Iraakse invasie van Koeweit per dag meer dan vier miljoen vaten ruwe olie van de markt zijn gehaald, is dit tekort na slechts een korte onderbreking door andere OPEC-leden aangevuld. Als gevolg hiervan herstelde de wereldwijde productie zich in 1991 na slechts een lichte terugval en zette zij de opwaartse trend daarna voort.⁷⁶

Oil: Production*										
Thousand barrels daily	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Iraq	2838	2149	285	531	455	505	530	580	1166	2121
Kuwait	1408	964	185	1077	1945	2085	2130	2129	2137	2232
Total World	63793	65001	64839	65709	65965	66986	67974	69642	71647	73192
OPEC	22181	23746	23837	25715	26481	27046	27465	28218	29493	30915

Figuur 9 – Olieproductie van Irak en Koeweit in vergelijking met de wereldproductie⁷⁷

- (b) Toen de olieproductie in Libië tijdens de eerste Libische burgeroorlog in 2011 met 75 procent daalde, zette de groei van het mondiale aanbod eveneens door.

Oil: Production*

Thousand barrels daily	2010	2011	2012	2013
Libya	1799	516	1539	1048
Total World	83255	84009	86228	86647
of which: OECD	18531	18571	19487	20621
Non-OECD	64724	65438	66742	66026
OPEC	35894	36724	38292	37293
Non-OPEC	47361	47285	47936	49354
European Union #	1981	1712	1518	1425

Figuur 10 – Olieproductie van Libië in vergelijking met de wereldproductie⁷⁸

- (c) Milieudefensie c.s. wijst zelf op Ørsted (voorheen Danish Oil and Natural Gas Energy, of Dong Energy A/S). Echter, Ørsted verkocht haar olie- en gasinvesteringen. De koper van Ørsted, INEOS, kondigde onmiddellijk aan dat zij van plan was deze activiteiten in

⁷⁶ Productie RK-12, World Bank, Special Focus Report 2015, p. 7.

⁷⁷ Productie RK-13, BP, Statistics Oil Production - Barrels (1989-1998).

⁷⁸ Productie RK-14, BP, Statistical Review of World Energy, 2019, p. 18.

haar eigen portfolio te integreren en daarbij haar olie- en gasactiviteiten *uit te breiden*. Er werden 430 medewerkers overgeplaatst van Dong Energy naar INEOS.⁷⁹ Over het geheel genomen was er dus geen (dan wel een minimale) vermindering van het aanbod van fossiele brandstoffen, en evenmin van de CO₂-emissies van de eindgebruikers van die producten. Milieudefensie haalt het voorbeeld van Ørsted aan ter onderbouwing van haar stelling dat een olie- en gasmaatschappij zich op een onmiddellijke transitie zou kunnen toelagen.⁸⁰ Dit voorbeeld laat dus juist zien dat de maatregelen die Milieudefensie c.s. vordert niet doeltreffend zijn om de wereldwijde CO₂-emissies terug te dringen of de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen.

80. Het beeld dat hieruit naar voren komt is dus dat tekorten in het aanbod doorgaans weliswaar leiden tot hogere prijzen als gevolg van veranderingen in de internationale handelsstromen, maar die prijzen dalen weer zodra er nieuw aanbod op de markt komt.⁸¹ In ieder geval leidt het elimineren van één bron van olie en gas niet tot een daling van de vraag. Consumenten zullen voor beide zo nodig tijd en geld opofferen, omdat ze nog altijd noodzakelijk zijn voor het hedendaagse bestaan.⁸² Als een bepaalde producent uitstapt, wordt dat gat gevuld. Dit geldt des te meer wanneer het aanbod van een private onderneming wordt stopgezet, mede omdat de private olie- en gasproductie relatief klein is in vergelijking met staatsproductie.
81. Dan het derde punt: het gebruik van alternatieve toeleveringsbronnen kan ook leiden tot een toename van CO₂-emissies. Het is geen gegeven dat het alternatief gunstiger is in termen van CO₂-emissies, als een bepaalde partij zoals Shell ophoudt met productie of die vermindert. Ter illustratie wijst RDS op de consequentie van het stoppen van exploratie van gasvelden in Groningen. De Nederlandse regering heeft recentelijk besloten dat de productie uit het Groningse aardgasveld in 2022 afgebouwd dient te zijn. Het Groningen gasveld – geëxploiteerd door een joint venture tussen Shell en Exxon Mobil – is het grootste gasveld in

⁷⁹ **Productie RO-23**, INEOS, INEOS completes the acquisition of the entire Oil & Gas Business from DONG Energy A/S, 28 september 2017.

⁸⁰ Randnummer 823-826 Dagvaarding.

⁸¹ **Productie RK-12**, World Bank, Special Focus Report 2015, p. 7-8; **Productie RO-24**, Bloomberg, Coups, sanctions, tainted pipelines...and oil just keeps falling, 4 mei 2019. Zie ook **Productie RO-25**, Zacks Investment Research, Oil Hits \$70 Barrel After Three Weeks: 5 Top-Ranked Picks, 31 juli 2018.

⁸² Zie bijvoorbeeld **Productie RO-26**, The East Bay Times, Angry Venezuelans wait hours for gas as shortages worsen, 18 mei 2019; **Productie RO-27**, Energy Monitor Worldwide, Oil-rich Venezuela now experiencing fuel shortages, 27 maart 2017.

Europa.⁸³ Gas uit Groningen zal nu worden vervangen door geïmporteerd gas uit bijvoorbeeld Algerije of Rusland. Dit zou kunnen leiden tot een extra CO₂-voetafdruk in Nederland van minstens 10-20 procent.⁸⁴

82. Door Milieudefensie c.s. is kortom niet aangetoond dat de gevraagde veroordeling tot het gewenste resultaat van vermindering van de totale CO₂-emissies zou leiden. Er is ook geen reden om aan te nemen dat dit het geval zou zijn. Dit alles is niet alleen een cruciale ommissie in het feitelijke verhaal van Milieudefensie c.s., maar leidt ook tot een juridisch gebrek in haar vorderingen. Alleen al om de zojuist genoemde redenen moeten de vorderingen van Milieudefensie c.s. worden afgewezen, zoals in hoofdstukken 5 en volgende wordt toegelicht.

2.2.5 De transitie naar een koolstofarm energiesysteem is noodzakelijk, maar moet in de eerste plaats worden bevorderd door middel van overheidsbeleid en keuzes van de consument, terwijl het tempo en de wijze waarop de overgang plaatsvindt van land tot land moet verschillen om de verschillende verantwoordelijkheden tot uitdrukking te brengen

83. Zoals het IPCC opmerkt, is een succesvolle energietransitie – naast een veranderde energievraag van eindgebruiker – afhankelijk van meerdere factoren, waaronder: (i) wijziging in de wereldwijde energievoorzieningsmix (de mix van energieproducten in het energiesysteem), waaronder de uitbreiding van het gebruik van koolstofarmere producten zoals hernieuwbare energie, waterstof, biomassa en aardgas, (ii) verbetering van de energieproductiviteit (bijvoorbeeld door het verhogen van de energie-efficiëntie) en (iii) het gebruik van methoden voor CO₂-verwijdering, waaronder *carbon sinks*.⁸⁵
84. De *vraag* van de samenleving naar verschillende energiebronnen is de drijvende kracht achter de wereldwijde energiemarkt, *niet het aanbod* van Shell of andere energiebedrijven. Hoewel er een onderling verband bestaat, wordt de vraag naar energie niet slechts door aanbieders van energie gecreëerd of gestuurd. Het aanbieden van alternatieve vormen van energievoorziening kan nuttig zijn om de keuze voor de consument uit te breiden. Maar energieproducenten of -handelaren kunnen consumenten niet dwingen producten te kopen of te gebruiken die zij niet willen of die niet

⁸³ **Productie RO-28**, GEO ExPro, The Groningen Gas Field, april 2009.

⁸⁴ Zie **Productie RO-29**, Van de Graaff e.a., The termination of Groningen gas production - background and next steps, juli 2018, p. 5. Ten tijde van deze publicatie was het einde van de gaswinning nog voorzien voor 2030, maar dat is inmiddels dus bijgesteld naar 2022.

⁸⁵ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 1, p. 14; hfd. 2, p. 129.

aan hun behoeften voldoen. Bovendien geldt als economisch principe dat energieproducenten in een vrije markteconomie alleen kunnen verkopen wat de consument zich kan veroorloven of bereid is te betalen.

85. Eenvoudig gezegd kunnen energieaanbieders mensen niet minder laten vliegen of vaker gebruik laten maken van het openbaar vervoer of ervoor zorgen dat de transportsector andere aandrijving dan verbrandingsmotoren gebruikt. Zolang de samenleving gebruikmaakt van benzine- of dieselauto's, kan Shell deze niet laten rijden op hernieuwbare energie. Shell zou op al haar verkooppunten oplaadpunten voor elektrische en waterstof auto's kunnen installeren, maar zij kan de consument niet dwingen deze te gebruiken. Daarvoor is vereist dat de consument eerst besloten heeft deze auto's te (willen) kopen en de auto-industrie om die voertuigen ook daadwerkelijk te maken. Als Shell nu al haar benzinepompen zou vervangen door elektrische oplaadstations, dan zouden de meeste automobilisten simpelweg naar tankstations van andere partijen gaan.⁸⁶
86. Het is duidelijk dat de wereld de consumptiepatronen moet aanpakken om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen. Energiebedrijven kunnen de consumptiepatronen op nationaal of mondiaal niveau echter slechts beperkt beïnvloeden. Bovendien leren ervaringen op wereldwijd niveau dat voor verandering niet voldoende is dit aan de markt over te laten.
87. Zoals besproken in paragraaf 2.7, is de aangewezen en meest effectieve manier om CO₂-emissieniveaus te veranderen, inclusief vraag en aanbod van energie, dat overheden wettelijke kaders en beleid vaststellen om gedrag in de richting van de gewenste verandering te sturen.
88. Gebruikers van energie (individueel en per sector) bepalen de vraag naar fossiele brandstoffen. De keuze voor een overstap naar andere energiebronnen hangt af van de economie en het inkomen van consumenten. Een overstap naar andere energiebronnen dan fossiele brandstoffen is lastiger te bewerkstelligen in ontwikkelingslanden, waar nog weinig stabiele energiebronnen aanwezig zijn en waar steenkool en traditionele biomassa de minst dure en meest beschikbare energiebronnen zijn. Omdat het effect van mitigatie in het kader van klimaatverandering nogal verschilt tussen landen en bevolkingsgroepen binnen landen, zal de energietransitie op een verschillend tijdspad verlopen en ook andere

⁸⁶ Dat wil overigens niet zeggen dat Shell een aantal van deze maatregelen niet toch al neemt. Sterker nog, zij heeft al een groeiend netwerk van oplaadpunten voor elektrische voertuigen bij verkooppunten die het Shell-merk voeren in Europa, en heeft waterstof beschikbaar op stations in het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en de Amerikaanse staat Californië.

uitkomsten kennen in die verschillende landen en groepen, ook voor wat betreft de energiemix.

89. Het VN-Klimaatverdrag en de Overeenkomst van Parijs erkennen deze onderscheiden paden uitdrukkelijk, en wel door het beginsel van "gezamenlijke, doch verschillende, verantwoordelijkheden" of "*differentiated responsibilities*". De ontwikkelde landen die partij zijn bij de Overeenkomst van Parijs moeten het voortouw nemen in mitigatie, adaptatie en financiering van klimaatverandering. Er moet voorts rekening worden gehouden met de specifieke omstandigheden van elk ontwikkelingsland.
90. Dit alles wordt door Milieudefensie c.s. niet onderkend en Milieudefensie c.s. doorkruist dit alles met haar vorderingen. Het opleggen van een in een bepaalde richting gedwongen transitieproces, dat mede activiteiten in kwetsbare landen raakt, houdt geen rekening met deze internationaal onderkende en vastgelegde principes. Meer in het bijzonder zou een bevel erop neerkomen dat RDS gedwongen is een specifiek bepaalde investeringsstrategie te volgen voor álle Shell vennootschappen, in de vele tientallen verschillende landen waarin zij met hun activiteiten CO₂ uitstoten. Dat houdt ten onrechte geen rekening met de wijd uiteenlopende, gedifferentieerde nationale belangen.

2.3 Shell neemt al maatregelen tegen klimaatverandering vooruitlopend op de transitie van de maatschappij naar een klimaatneutrale energievoorziening

91. Shell ondersteunt de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs. Hoewel Shell geen invloed heeft op de wereldwijde vraag naar fossiele brandstoffen, blijft zij zoeken naar manieren om bij te dragen aan de wereldwijde energietransitie naar een klimaatneutrale energievoorziening. Investeerders die zich richten op het tegengaan van klimaatverandering, hebben Shell – in reactie op haar investeringsbeslissingen – omschreven als "[having] *taken the lead and committed to the process to steer the company's transition to a low-carbon future*", en zij hopen dat dit "*will inspire other leaders to take bold action*" en "*encourage the rest of the sector to follow Shell's lead*".⁸⁷
92. RDS is in eerste instantie, zoals hierboven in paragraaf 2.1 is opgemerkt, de top houdstermaatschappij van meer dan 1.100 afzonderlijke vennootschappen. De scheiding tussen de verschillende rechtspersonen

⁸⁷ **Productie RO-30**, Shell, Leading investors back Shell's climate targets, 3 december 2018, p. 3-4.

binnen de Shell groep wordt daarbij gerespecteerd omdat daaraan belangrijke juridische en reguleringsoverwegingen ten grondslag liggen. Ieder van de ruim 1.100 rechtspersonen binnen de Shell groep is onderworpen aan het recht van het land waar zij actief is. Dat is dus niet noodzakelijkerwijs het Nederlands recht. Iedere Shell vennootschap moet eveneens voldoen aan de contractuele en overige juridische verplichtingen die haar relaties met derden beheersen.

93. RDS voert als top houderstermaatschappij verschillende activiteiten uit voor de verschillende zogeheten *business lines* in de landen waarin Shell vennootschappen actief zijn, waaronder het vaststellen van algemeen beleid (bijvoorbeeld richtlijnen voor investeringen om de energietransitie te ondersteunen) en *business principles* voor Shell vennootschappen, het rapporteren over de geconsolideerde prestaties van Shell vennootschappen en het onderhouden van relaties met investeerders. De betrokken vennootschappen zijn echter zelf verantwoordelijk voor de implementatie en uitvoering van algemeen beleid op een wijze die economisch verantwoord is, en die daarnaast voldoet aan de toepasselijke wetgeving en contractuele verplichtingen.⁸⁸
94. Binnen die bedrijfsstructuur nemen Shell vennootschappen, zoals hieronder in subparagraaf 2.3.1 wordt uiteengezet, reeds maatregelen om CO₂-emissies bij te houden, deze te verantwoorden en daarover te rapporteren. Ook nemen Shell vennootschappen maatregelen om de CO₂-uitstoot die rechtstreeks door de bedrijfsactiviteiten van Shell wordt veroorzaakt te beheersen. Dit doen zij in overeenstemming met de bestaande juridische en industriële normen zoals deze van tijd tot tijd gelden, voor zover deze aansluiten bij de activiteiten van de vennootschap in kwestie.

2.3.1 RDS rapporteert en verantwoordt al naar behoren de broeikasgasemissies van Shell-activiteiten op basis van wettelijke en industriële normen

95. RDS beschikt zelf niet over activa of infrastructuur waarmee olie, gas of andere energie wordt geproduceerd. RDS beschikt evenmin over vergunningen om waar ook ter wereld activiteiten uit te voeren die gericht zijn op de exploratie, productie of winning van olie. In zoverre voldoet RDS dus zelf al aan de gevorderde bevelen: haar bedrijfsactiviteiten veroorzaken nauwelijks tot geen CO₂-emissies in Nederland of daarbuiten. RDS

⁸⁸ Vgl. randnummer 84 Dagvaarding. **Productie RO-31**, RDS, Annual Report 2018, p. 71-72, waarin is opgenomen: "[...], and each Shell subsidiary has operational responsibility for implementing climate change policies and strategies".

produceert immers geen energieproducten en de CO₂-emissies waar RDS controle over heeft zijn dus nagenoeg nihil.

96. Daarnaast rapporteert RDS als uiteindelijke top houdstermaatschappij over broeikasgasemissies van de verschillende Shell vennootschappen, zowel op basis van operationele controle van de desbetreffende vennootschap (100 procent van de emissies van ondernemingen en joint ventures waarvan een van de Shell vennootschappen de zogeheten *operator* is) als op basis van het aandelenkapitaal van de desbetreffende vennootschap (*equity share* van de emissies van ondernemingen en joint ventures waarin Shell deelneemt).⁸⁹ De *World Resources Institute Greenhouse Gas Protocol* ("**GHG Protocol**") regelt de verantwoording en het rapporteren van Scope 1, 2 en 3 broeikasgasemissies, welke als volgt worden gedefinieerd:
- (a) Scope 1 (directe) emissies zijn afkomstig van de installaties die een partij (al dan niet gedeeltelijk) in eigendom heeft of waarover zij operationele controle heeft;
 - (b) Scope 2 (indirecte energie) emissies zijn afkomstig van de installaties van derden bij wie elektriciteit, stoom of warmte wordt ingekocht ten behoeve van de bedrijfsactiviteiten; en
 - (c) Scope 3 emissies zijn overige indirecte emissies die het gevolg zijn van de activiteiten van een bepaalde partij, maar die ontstaan door broeikasgasbronnen die in eigendom zijn of onder controle staan van derden, zoals andere organisaties en consumenten. Scope 3 emissies omvatten bijvoorbeeld de emissies van het gebruik van ingekochte ruwe olie en gas door derden.⁹⁰
97. De rapportagemethode van RDS en de informatie met betrekking tot broeikasgasemissies van Shell zijn al geruime tijd openbaar en beschikbaar in haar jaarverslagen, de *Sustainability Reports*, het *Carbon Disclosure Project* en op de Shell-website.⁹¹ Bij het rapporteren over haar broeikasgasemissies, betreft RDS verschillende richtlijnen en niet-bindende industriële normen, waaronder:

⁸⁹ Zie **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019).

⁹⁰ **Productie RK-15**, Greenhouse Gas Protocol, A Corporate Accounting and Reporting Standard 2015; **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019).

⁹¹ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 81-82; **Productie RK-17**, Shell, CDP Report 2019, p. 95-125; **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019).

- (i) de *Task Force on Climate-related Financial Disclosures* ("**TCFD**"), die bedrijven aansporen om informatie te verstrekken op het gebied van governance, strategie, risicobeheer, risicomaatstaven en -doelstellingen; Shell publiceert deze informatie in haar Jaarverslag/20F, het *Shell Energy Transition Report*, haar *Annual Sustainability Report*, en op de Shell-website;⁹²
- (ii) de *IPIECA Petroleum Industry Guidelines for Reporting GHGs*, die voorzien in richtlijnen voor verantwoording en rapportage om geloofwaardige en consistente *reporting practices* met betrekking tot broeikasgasemissies tot stand te brengen;⁹³
- (iii) de *Sustainability Reporting Guidelines*, ontwikkeld door het Global Reporting Initiative voor vrijwillig gebruik door organisaties die rapporteren over de economische, ecologische en sociale dimensies van hun activiteiten, producten en diensten;⁹⁴
- (iv) het *United Nations Global Compact*, een initiatief van de VN dat gericht is op het afstemmen van de bedrijfsvoering op basis van zowel sociale als ecologische principes;⁹⁵ en
- (v) ISO 14064–3:2006 – *Specification with guidance for validation and verification of greenhouse gas assertions*.⁹⁶

98. Bij het vaststellen van de directe (Scope 1-)broeikasgasemissies, gebruikt Shell de *Global Warming Potentials* ("**GWP's**") berekeningsmethode uit het Fourth Assessment Report van het IPCC met een tijdshorizon van 100 jaar om de broeikasgasemissies vanaf 2015 te berekenen.⁹⁷ De GWP's vergelijken het effect van de uitstoot van broeikasgassen met het effect van de uitstoot van de equivalente hoeveelheid CO₂-emissies. Scope 2-emissies worden berekend aan de hand van de markt- (en

⁹² Zie bijvoorbeeld **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019).

⁹³ IPIECA is in 1974 opgericht als International Petroleum Industry Environmental Conservation Association. Zie ook **Productie RO-33**, Shell, Reporting Standards and Guidelines (IPIECA, API, OGP Oil and Gas Industry Guidance) (website pagina 7 november 2019).

⁹⁴ **Productie RO-34**, Shell, Sustainability Report 2018 (GRI Index).

⁹⁵ Zie **Productie RO-35**, Shell, Reporting Standards and Guidelines (UN Global Compact) (website pagina 7 november 2019).

⁹⁶ **Productie RO-36**, Lloyd's Register, Assurance Statement related to the Royal Dutch Shell plc Greenhouse Gas Assertion for the Operational Control Greenhouse Gas Inventory for calendar year ended December 31, 2018, 26 februari 2019; Zie ook **Productie RO-37**, ISO 14064-3:2006: Greenhouse gases - Part 3: specification with guidance for the validation and verification of greenhouse gas assertions. De ISO 14064-3 normen zijn herzien in april 2019. Bedrijven die aan de voorschriften voldoen hebben drie jaar de tijd om hun werkwijze in overeenstemming met de herziening aan te passen.

⁹⁷ Zie **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019).

locatiegebaseerde) methode in overeenstemming met het GHG-protocol.⁹⁸ RDS rapporteert vrijwillig op transparante wijze over vijftien categorieën Scope 3-emissies zoals beschreven in het *GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard*, voor zover het mogelijk is om deze emissies in te schatten.⁹⁹ Gegevens uit 2018 met betrekking tot de Scope 1- en 2-broeikasgasemissies van de installaties van Shell vennootschappen, zijn aan een externe audit onderworpen op basis van *limited assurance*.¹⁰⁰ Shell schat dat de totale onzekerheid ten aanzien van de directe broeikasgasemissies waarover zij operationele controle heeft ongeveer 2 procent bedraagt.¹⁰¹

99. In 2018 rapporteerde RDS op basis van de bovengenoemde normen dat 88 procent van de emissies uit Scope 3-emissies bestond.¹⁰² Verder daalden in 2018 de Scope 1- en Scope 2-emissies ten opzichte van 2017, welke reductie vooral het gevolg was van desinvesteringen en dalende niveaus van affakkelen in de Upstream- en Integrated Gas-activiteiten, die gedeeltelijk werden tenietgedaan door stijgingen elders.¹⁰³
100. Naast de verantwoording van en rapportage over de directe en indirecte broeikasgasemissies in verband met haar activiteiten, stelt Shell ook beheerplannen vast om haar eigen broeikasgasemissies te beheersen.¹⁰⁴ Deze plannen implementeren een reeks van maatregelen, waaronder het verbeteren van de onderhoudsschema's voor bedrijfsapparatuur, het installeren van energie-efficiëntere apparatuur en het elektrificeren daarvan, en het onderzoeken van de mogelijke rol van CCS in het ontwerp van de projecten van Shell. Dit wordt nader besproken in subparagraaf 2.3.4.

⁹⁸ Id. Zie ook **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 81; **Productie RK-18**, Greenhouse Gas Protocol, Protocol Scope 2 Guidance 2015, p. 8.

⁹⁹ **Productie RK-19**, Greenhouse Gas Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard 2011, p. 32; **Productie RO-38**, Shell, Scope 3 Indirect GHG Emissions according to GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, 2 augustus 2019.

¹⁰⁰ **Productie RO-32**, Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019); **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 80. Onder *limited assurance* wordt verstaan: een beperkte mate van zekerheid.

¹⁰¹ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 81.

¹⁰² Id., p. 48.

¹⁰³ Id.

¹⁰⁴ Id., p. 47.

2.3.2 Shell is met haar NCF-ambitie – een vrijwillig initiatief om de koolstofintensiteit van de door de Shell Groep verkochte energieproducten te verminderen – marktleider in de sector

101. Eind 2017 nam RDS een innovatieve stap binnen de energiesector met de aankondiging van haar "Net Carbon Footprint Ambition" ("**NCF-ambitie**"). Shell beoogt daarmee de *Net Carbon Footprint* van de energieproducten die zij verkoopt te verminderen, in een maatschappij die zich beweegt richting de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs.
102. De NCF-ambitie is een lange termijnambitie waarmee Shell beoogt de CO₂-intensiteit van de door haar verkochte energieproducten met ongeveer 50 procent te reduceren in 2050, met een tussentijdse reductie van ongeveer 20 procent in 2035.¹⁰⁵ Ter bevordering van deze NCF-ambitie is Shell in 2019 daarnaast begonnen met het vaststellen van kortere termijn doelstellingen. Zo wil zij binnen een termijn van drie jaar de CO₂-intensiteit van haar energieproducten met 2 tot 3 procent verminderen ten opzichte van 2016. Deze kortetermijn doelstellingen zullen jaarlijks worden vastgesteld voor een periode van drie of vijf jaar.¹⁰⁶ Shell zal daarbij iedere vijf jaar de voortgang evalueren, onder meer aan de hand van de in de Overeenkomst van Parijs vervatte vijfjaarlijkse "*algemene inventarisatie*". Jaarlijks zal Shell verslag doen over de voortgang van de NCF-ambitie in het RDS *Sustainability Report*.¹⁰⁷
103. Shell wil voorbereid zijn om de vraag, die aan het verschuiven is naar een meer koolstofarme mix van energieproducten, te ondersteunen. De NCF-ambitie is als maatstaf ontwikkeld om de verandering in de energieproducten die Shell verkoopt te kunnen meten en zo een vergelijking te kunnen maken met de wereldwijde energiemix. Shell's NCF is dus een op intensiteit gebaseerde maatstaf die zich richt op de bijdrage van Shell aan het energiesysteem. Deze maatstaf stelt Shell in staat energie te leveren aan de maatschappij en tegelijk haar onderneming op duurzame wijze te ontwikkelen, en zo ook haar verplichtingen jegens haar aandeelhouders na te komen. Naarmate de vraag naar energie toeneemt, zal de totale hoeveelheid energie die Shell levert waarschijnlijk ook toenemen. Een op intensiteit gebaseerde maatstaf stelt Shell in staat zich te richten op het leveren van de door consumenten gevraagde energie, en tegelijkertijd bij te dragen door een koolstofarmere energiemix te leveren.

¹⁰⁵ **Productie RO-39**, Shell, Shell's Net Carbon Footprint ambition: frequently asked questions.
¹⁰⁶ Id.
¹⁰⁷ Id.

104. Shell streeft ernaar de CO₂-intensiteit per eenheid van de energieproducten die de Shell vennootschappen verkopen te verkleinen door het aandeel producten met lagere emissies te vergroten in de mix van producten die zij aan consumenten verkopen. Dit betekent minder producten met hoge emissies en meer producten met lagere of geen emissies.¹⁰⁸
105. Om dit te bereiken zullen de Shell vennootschappen de uitstoot van hun eigen bedrijfsactiviteiten blijven beheersen. Shell zal blijven investeren in koolstofarme technologieën en activiteiten om de transitie mogelijk te maken, onder meer via haar *New Energies*-business, die in subparagraaf 2.3.3 hieronder wordt besproken.

2.3.3 Shell investeert aanzienlijk in haar New Energies-business

106. In de Dagvaarding stelt Milieudefensie c.s. dat het voor Shell haalbaar moet zijn de door Milieudefensie c.s. verlangde emissiereductie te bereiken, onder meer omdat Shell eerder de noodzaak van transformatie naar hernieuwbare energie heeft onderkend en zij zich volgens Milieudefensie c.s. na 1998 zou hebben afgekeerd van hernieuwbare energie. Milieudefensie c.s. stelt dat Shell *"de laatste tien jaar niet [is] voortgegaan met de uitbouw van de hernieuwbare energieportefeuille."*¹⁰⁹ Dit is een onjuiste weergave van de activiteiten en beslissingen van Shell. Het doet geen recht aan de investeringen van Shell op het gebied van hernieuwbare energie en de andere initiatieven die zij ten behoeve van de energietransitie ontplooit en blijft ontplooiën. Shell bereidt zich zodanig voor dat zij goed gepositioneerd is om aan de vraag van consumenten te voldoen in een maatschappij die zich beweegt richting de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs.
107. De Shell groep heeft een lange geschiedenis, die meer dan 100 jaar teruggaat. In die tijd zijn de bedrijfsactiviteiten met de marktbewegingen en de technologie mee gevormd. Deze bedrijfsactiviteiten omvatten ook hernieuwbare energie, naast de bestaande productie en verkoop van fossiele brandstoffen.
108. De Shell groep investeerde al geruime tijd in hernieuwbare en alternatieve energiebronnen. De wijze waarop Shell deze activiteiten heeft geïntegreerd in haar bedrijfsvoering verschilt echter van tijd tot tijd. Soms is sprake geweest van een zelfstandige bedrijfsvoering, maar soms was ook sprake van activiteiten die onderdeel uitmaakten van bestaande *business units*, en

¹⁰⁸ **Productie RO-39**, Shell, Shell's Net Carbon Footprint ambition: frequently asked questions.
¹⁰⁹ Randnummer 624 Dagvaarding.

in bepaalde gevallen was het een combinatie. Het is juist, zoals Milieudefensie c.s. stelt,¹¹⁰ dat Shell op een zeker moment Shell International Renewables ("**SIR**") heeft opgericht. De bedoeling was dat SIR naast de reguliere bedrijfsactiviteiten van Shell zou staan. In 1997 kondigde Shell aan dat zij hierin USD 500 miljoen zou investeren in vijf jaar.¹¹¹ SIR had betrekking op een aantal verschillende bronnen, zoals zonne-energie, biomassa, investeringen in bosbouw, wind en waterstof. Sommige van de activiteiten van SIR waren succesvoller dan andere als gevolg van marktomstandigheden en technologische uitdagingen. Sommige activiteiten van SIR pasten ook beter binnen Shell's kernactiviteiten dan andere. Het klopt dat SIR als zelfstandige unit is opgeheven, zoals Milieudefensie c.s. stelt, maar een aantal activiteiten zijn gewoon doorgegaan binnen de Shell groep. Een ander deel is beëindigd of teruggebracht in omvang. Het is dan ook onjuist te stellen, zoals Milieudefensie c.s. doet, dat Shell haar investeringen in en activiteiten ten aanzien van hernieuwbare energiebronnen aan de kant heeft gezet. Zoals gezegd is een deel van de '*renewables*' activiteiten binnen de Shell groep voortgezet. Shell investeert nog steeds in wind, zonne-energie, waterstof en biobrandstoffen, maar ook in andere *low carbon* initiatieven. Shell zoekt ook steeds naar mogelijkheden om die investeringen uit te breiden.

109. De eerste stappen van Shell in de hernieuwbare energiesector laten zien dat vennootschappen geen producten kunnen verkopen die consumenten niet willen of niet kunnen gebruiken, of als de technologie of het overheidsbeleid ontbreekt om nieuwe stappen in die richting te ondersteunen. Zo heeft Shell destijds bijvoorbeeld waterstof tankstations gebouwd voor auto's in verschillende landen, maar er was geen vraag naar, en daarom was er geen reden voor verdere uitbreiding van het netwerk in die tijd. Het is nog maar kort geleden dat op commerciële schaal waterstofauto's in productie werden genomen, waarna het netwerk van waterstof tankstations van Shell is uitgebreid. Een aanhoudende uitbreiding naar hernieuwbare energie vergt marktwerking. Die marktwerking wordt weer gedeeltelijk gedreven door nationale overheden die de vereiste nationale wettelijke kaders en beleidskaders invoeren om de vraag van consumenten en investeringen door bedrijven te bevorderen en te ondersteunen.
110. Op dit moment zijn veel van de hernieuwbare (ook wel: alternatieve of koolstofarmere) energie-activiteiten ondergebracht in de *New Energies*-business. De *New Energies*-business is in 2016 opgericht. Shell heeft de

¹¹⁰ Randnummer 567 Dagvaarding.

¹¹¹ **Productie RO-40**, Shell, Sustainability Report 1998, p. 9.

ambitie om tot en met 2020 per jaar gemiddeld USD 1 tot 2 miljard te investeren in koolstofarmere oplossingen, waaronder biobrandstoffen, waterstof, zonne- en windenergie, en oplaadvoorzieningen voor elektrische auto's.¹¹² Shell's koolstofarmere activiteiten zijn overigens niet alleen te vinden binnen de *New Energies*-business, maar ook binnen bedrijfsonderdelen zoals Shell Downstream, Integrated Gas en Power.

111. Voor *New Energies* verwacht Shell voor de komende decennia een sterke groei van de vraag.¹¹³ Tegen deze achtergrond verwacht Shell dat ze snel nieuwe bedrijfsmodellen zal ontwikkelen, projecten grootschalig zal implementeren en deze commercieel rendabel zal maken.¹¹⁴
112. Het succes van veel van de *New Energies*-initiatieven, en overigens ook van andere initiatieven om CO₂-emissies te verminderen of te compenseren, is afhankelijk van de marktomstandigheden en andere factoren.¹¹⁵ Aangezien deze weer afhankelijk zijn van het regelgevingskader en overheidsbeleid terzake, verschillen deze van land tot land, zoals verderop in paragraaf 2.7 wordt besproken. Marktmechanismen zijn bijvoorbeeld de sleutel tot het succes van CCS, waarvoor een stabiele CO₂-prijs nodig is om economisch rendabel te zijn. Hierna volgen enkele voorbeelden van *New Energies*-initiatieven en -projecten, waarvan vele zich nog in de *start-up* fase bevinden.
113. Ten eerste heeft Shell investeringen in duurzame zonne- en windenergie, waaronder:
 - (a) belangen in diverse wind- en zonne-energieprojecten in de VS (vijf) en Nederland (één) en belangen in drie andere projecten in ontwikkeling, met een vermogen van meer dan 5 gigawatt (alleen al het Nederlandse windpark Borssele III en IV dat in ontwikkeling is zal een totaal vermogen van 731,5 megawatt hebben, genoeg om zo'n 825.000 Nederlandse huishoudens van stroom te voorzien);

¹¹² **Productie RO-41**, Shell, This is Shell's New Energies business.

¹¹³ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 43.

¹¹⁴ **Productie RO-42**, Shell, Shell New Energies to add Hundreds of Jobs in the Netherlands; Shell to Invest More than \$200 Million in New Shell Campus in The Hague, 10 september 2018. Alleen al in Nederland heeft de *New Energies*-business de laatste twee jaar voor ongeveer 150 extra banen gezorgd, zowel door autonome groei als door overnames. Shell verwacht dat dit aantal in 2023 zal zijn gegroeid tot ongeveer 500 à 700 banen in haar *New Energies*-hub in Nederland en ziet mogelijkheden om dit aantal daarna nog verder te verhogen, al naargelang de zakelijke mogelijkheden in Nederland en wereldwijd.

¹¹⁵ Een van deze factoren is de beschikbaarheid van grondstoffen, zoals mineralen en metalen die nodig zijn. Zie bijvoorbeeld **Productie RO-43**, World Bank, New World Bank Fund to Support Climate-Smart Mining for Energy Transition, 1 mei 2019.

- (b) een verworven belang van bijna 44 procent in de Amerikaanse producent van zonne-energie Silicon Ranch Corporation, een producent met een portfolio op dit moment van ongeveer 880 megawatt;
 - (c) belangen in zonne-energieprojecten in de Verenigde Staten, Zuidoost-Azië en India, en een overeenkomst om elektriciteit af te nemen van zonnecentrales in het Verenigd Koninkrijk, Italië en de Verenigde Staten; en
 - (d) het gebruik van fotovoltaïsche zonne-energie bij haar eigen activiteiten, waaronder in kantoren, winkels, distributieterminals, raffinaderijen en offshore-installaties.¹¹⁶
114. Ten tweede is Shell een van de grootste producenten en distributeurs van biobrandstoffen ter wereld. Zij blijft investeren in nieuwe manieren om geavanceerde biobrandstoffen uit duurzame grondstoffen te produceren.¹¹⁷ Biobrandstoffen maken op dit moment ongeveer drie procent van de wereldwijde transportbrandstoffen uit, en Shell verwacht dat dit aandeel zal groeien naarmate de wereld overstapt op koolstofarme energie.¹¹⁸ Over de gehele levensloop genomen, stoten sommige biobrandstoffen van de teelt tot aan verbruik aanzienlijk minder CO₂ uit dan gewone benzine, afhankelijk van factoren zoals de manier waarop de grondstof wordt verbouwd (met name veranderingen in landgebruik) en de manier waarop de biobrandstoffen worden geproduceerd.¹¹⁹ In 2019 is Shell een samenwerking aangegaan met Maersk en andere bedrijven om als proef een Triple-E-schip uitsluitend op mengsels van biobrandstoffen te laten varen, met gebruik van tot 20 procent duurzame tweede generatie biobrandstoffen.¹²⁰ Shell werkt ook samen met andere bedrijven om het gebruik van duurzame vliegtuigbrandstof te bevorderen.¹²¹ De Raizen-joint venture (waarin Shell een belang van 50 procent heeft) produceert in Brazilië jaarlijks ongeveer twee miljard liter koolstofarme biobrandstof (ethanol) uit suikerriet. Van de teelt van het suikerriet tot het gebruik van

¹¹⁶ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 56-57.

¹¹⁷ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 66.
¹¹⁸ Id.

¹¹⁹ Productie 021 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGII, hfd. 8, p. 616, 624, 629.

¹²⁰ **Productie RO-44**, Maersk, Maersk partners with global companies to trial biofuel, 22 maart 2019; **Productie RO-45**, Van Oord, Van Oord and Shell together in biofuel pilot for vessels, 19 september 2019.

¹²¹ **Productie RO-46**, Shell, Shell Aviation and Skynrg agree to strategic collaboration to advance use of sustainable aviation fuel, 30 mei 2018.

ethanol als brandstof, kan dit de CO₂-uitstoot met ongeveer 70 procent verminderen ten opzichte van gewone benzine.¹²²

115. Ten derde helpt Shell bij het opzetten van de infrastructuur die nodig is om de opwekking van elektriciteit uit waterstof te bevorderen. Elektriciteit uit waterstof kan een waardevolle bijdrage leveren aan de groeiende vraag naar transportbrandstof, terwijl tegelijkertijd emissies worden gereduceerd en de luchtkwaliteit wordt verbeterd. Elektrische voertuigen die op waterstof rijden stoten geen CO₂ uit – de enige uitstoot is waterdamp. Als de waterstof met behulp van duurzame energie wordt geproduceerd, betekent dit dat de brandstof van deze voertuigen van productie tot distributie vrijwel emissievrij is.¹²³
116. Waterstof en brandstofceltechnologieën hebben de potentie om de transitie naar een schoon en koolstofarm energiesysteem te faciliteren. Shell neemt in diverse landen deel aan verschillende initiatieven om de inzet van elektrische energie uit waterstof als transportbrandstof te stimuleren.¹²⁴ Verder werkt Shell in Duitsland samen met de Duitse overheid om een landelijk netwerk van circa 400 tankstations voor uit elektriciteit gewonnen waterstof aan te leggen. Op dit moment zijn reeds 70 tankstations in bedrijf – in 2023 moet het netwerk klaar zijn.¹²⁵ Shell heeft in april 2018 – samen met Anglo American Platinum – geïnvesteerd in High Yield Energy Technologies. Dit is een Nederlands bedrijf dat een nieuwe technologie heeft ontwikkeld die het gebruik van elektrische voertuigen op basis van waterstofbrandstofcellen zal bevorderen door waterstof op kosteneffectieve en betrouwbare wijze samen te persen.¹²⁶
117. Ten vierde breidt Shell – in overeenstemming met de strategische doelstelling van RDS om meer en schonere energieopties aan te bieden – haar activiteiten ook uit naar de levering van elektriciteit voor de transportsector. Shell New Energies US LLC heeft in 2019 Greenlots overgenomen, marktleider op het gebied van software en oplossingen voor het opladen van elektrische voertuigen en energiebeheer.¹²⁷ In oktober 2017 nam Shell het in Nederland gevestigde NewMotion over, een van de grootste aanbieders van oplaaddiensten voor elektrische voertuigen in

¹²² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 66; **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 59.

¹²³ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 60.

¹²⁴ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 61.

¹²⁵ Id. Zie ook <https://h2.live/en> voor een overzicht van alle tankstations.

¹²⁶ **Productie RO-47**, Anglo American Platinum, Anglo American Platinum Invests in High-Yield Energy Technologies, 18 april 2018.

¹²⁷ **Productie RO-48**, Greenlots, Greenlots announces acquisition by Shell, one of the world's leading energy providers, 30 januari 2019.

Europa. NewMotion heeft meer dan 40.000 particuliere elektrische oplaadpunten in woningen en kantoren in Nederland, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast biedt zij 100.000 geregistreerde gebruikers van laadpassen toegang tot meer dan 80.000 openbare oplaadpunten in 28 Europese landen. Shell introduceerde in 2017 elektrische oplaadpunten bij tien van haar servicestations in het Verenigd Koninkrijk, wat inmiddels tot 50 stations is uitgegroeid.¹²⁸ *Shell service stations* in het Verenigd Koninkrijk draaien op 100 procent hernieuwbare elektriciteit. Ook bouwt Shell momenteel aan een netwerk van snel-laadpunten voor de tankstations van Shell in Nederland. In 2017 sloot Shell een overeenkomst met laadnetbeheerder IONITY om in tien Europese landen oplaadpunten met een hoog oplaadvermogen aan te bieden, waarvan op dit moment één station operationeel is in de buurt van Apeldoorn.¹²⁹

118. Ten vijfde breidt Shell alvast haar elektriciteitsactiviteiten uit nu de wereld overgaat op koolstofarmere energie. In juni 2019 kondigde RDS aan dat elektriciteit een van haar nieuwe groeimotoren is. Elektriciteit uit hernieuwbare bronnen, zoals wind en zon, kan worden gecombineerd met elektriciteit uit aardgas. Samen kunnen zij voor schonere energiebronnen zorgen.¹³⁰
119. Shell breidt haar activiteiten daarbij met name uit door in Noord- en Zuid-Amerika en Europa elektriciteit op de markt te brengen en te verkopen (maar niet te produceren), waaronder elektriciteit uit duurzame bronnen. Shell speelt al een belangrijke rol als elektriciteitshandelaar en groothandelaar in Noord-Amerika. Daarnaast beheert Shell meer dan 10.000 MW aan elektriciteit op het continent, waarbij meer dan een derde van die elektriciteit door hernieuwbare energiebronnen wordt opgewekt.¹³¹ Shell ontwikkelt ook mogelijkheden om elektriciteit te leveren aan mensen die daartoe nauwelijks of geen toegang hebben. Shell heeft als ambitie om in 2030 100 miljoen mensen in ontwikkelingslanden te voorzien van een betrouwbare, koolstofarmere elektriciteitsvoorziening,¹³² en streeft naar levering van elektriciteit opgewekt uit hernieuwbare bronnen aan alle klanten van Shell Energy.

¹²⁸ Zie voor een overzicht <https://www.shell.co.uk/motorist/station-locator.html> (selecteer "EV charging").

¹²⁹ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 60; **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 65.

¹³⁰ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 56.

¹³¹ Id.; **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 64.

¹³² **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 56.

120. In 2018 leverde Shell voor het eerst rechtstreeks energie aan particuliere klanten door de overname van First Utility (nu Shell Energy Retail Ltd), een toonaangevende en onafhankelijke Britse energieleverancier voor 720.000 huishoudens in het Verenigd Koninkrijk.¹³³ Shell Overseas Investment B.V. heeft in 2019 *Sonnen* overgenomen, marktleider op het gebied van slimme energieopslagsystemen voor huishoudens.¹³⁴ Hierbij is gebruikgemaakt van de bestaande handelscapaciteiten van Shell ten aanzien van gas en elektriciteit, terwijl tegelijkertijd mogelijkheden voor toekomstige groei op die gebieden worden gecreëerd.
121. Ten zesde vormen nieuwe technologieën een aanvulling op de activiteiten van Shell in het kader van haar *New Energies*-business, zowel wat betreft nieuwe brandstoffen als elektriciteit. Als onderdeel van haar inspanningen om de samenleving te helpen in de energietransitie, heeft Shell een aantal technologieën ontwikkeld, en daarin geïnvesteerd, die haar klanten helpen hun broeikasgasemissies terug te dringen en daarmee de vraag naar fossiele brandstoffen te verminderen.
122. Shell helpt haar klanten ook bij een efficiënter energieverbruik, waaronder ook het gebruik van zonne-energie en elektriciteitsopslag. In 2017 investeerde Shell Technology Ventures in Innowatts, een bedrijf dat met behulp van 'slimme meters' gegevens verzamelt om klanten inzicht te bieden in hun energierekening en in de manier waarop zij deze zouden kunnen verlagen – bijvoorbeeld door het verbruik tijdens piekmomenten te beperken of door isolatie- en efficiëntieverbeteringen aan te brengen in woningen en kantoor- en bedrijfsruimtes.¹³⁵
123. In Nederland biedt Shell aan niet-Shell bedrijven en consumenten de mogelijkheid de CO₂-emissies die worden veroorzaakt door het gebruik van hun voertuigen te compenseren door per liter brandstof een toeslag te betalen, die Shell investeert in herbebossing en soortgelijke projecten. Het programma is zo opgebouwd dat de uitstoot al is gecompenseerd op het moment van aankoop door de consument. Daarbij worden de CO₂-emissies als gevolg van het gebruik van brandstoffen in voertuigen berekend en gecompenseerd (waarbij Shell de CO₂-uitstoot vanaf de winning van ruwe olie tot aan de benzinepomp compenseert), waardoor bedrijven en particulieren de impact van hun activiteiten op het milieu kunnen verminderen. Shell biedt ook CO₂-compensatie aan consumenten en

¹³³ Id., p. 57.

¹³⁴ **Productie RO-49**, Shell, Shell agrees to acquire Sonnen, expanding its offering of residential smart energy storage and energy services, 15 februari 2019.

¹³⁵ **Productie RO-50**, Innowatts, Innowatts Raises \$6 Million in Series A Round, 22 augustus 2017.

zakelijke klanten in het Verenigd Koninkrijk, en aan zakelijke klanten in België, Frankrijk, Duitsland, Luxemburg en Hongkong en blijft mogelijkheden verkennen om deze dienst uit te breiden naar klanten in andere landen.¹³⁶

124. Shell werkt verder aan het verbeteren van de energie-efficiëntie van haar klanten door de ontwikkeling en verkoop van geavanceerde brandstoffen, smeermiddelen en chemicaliën.¹³⁷ Volgens het Internationaal Energieagentschap kan energie-efficiëntie wel tot 35 procent bijdragen aan wat nodig is om de opwarming van de aarde onder de 2°C te houden in 2050.¹³⁸
125. Shell blijft investeren in onderzoek en ontwikkeling om de efficiëntie van haar producten, processen en bedrijfsactiviteiten te verbeteren, en daarnaast om nieuwe technologieën op de markt te brengen voor de overgang naar een koolstofarme toekomst.
126. Zoals al deze activiteiten illustreren, neemt Shell al deel aan de energietransitie, zonder dat daartoe enige (wettelijke) verplichting op haar rust en zonder dat daarvoor enige rechterlijke tussenkomst nodig was.

2.3.4 Shell investeert in CCS-projecten en op de natuur gebaseerde projecten

127. Shell investeert in CCS-projecten en *nature based* projecten met als doel emissies te kunnen afvangen of compenseren. Bij CCS wordt een combinatie van technologieën gebruikt om CO₂ af te vangen van grote industriële installaties zoals staalfabrieken, chemische installaties en energiecentrales. De afgevangen CO₂ wordt vervolgens diep onder de grond opgeslagen zodat deze niet in de atmosfeer terechtkomt. In sommige gevallen wordt CO₂ gebruikt in plaats van opgeslagen, bijvoorbeeld door CO₂ in verouderde olievelden te injecteren om zo de hoeveelheid gewonnen olie te vergroten of door de CO₂ als grondstof in industriële processen te gebruiken. Deze technologie wordt *Carbon Capture Usage and Storage* genoemd (eerder al gedefinieerd als "**CCUS**").¹³⁹
128. CCS wordt gezien als technologie die van essentieel belang is om een netto nul mondiale CO₂-uitstoot te behalen. Zo kan CCS de uitstoot van

¹³⁶ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 69; **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 51; **Productie RO-51**, Shell UK, Drivers Set to Go Carbon Neutral With Shell (website pagina 28 oktober 2019).

¹³⁷ **Productie RO-52**, Shell, Energy Transition Report 2016, p. 20.

¹³⁸ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 52.

¹³⁹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 69.

stationaire verbrandingsbronnen voor fossiele brandstoffen met 65 tot 85 procent verminderen.¹⁴⁰ Ook het Internationaal Energieagentschap stelt dat *"CCS is currently the only large-scale mitigation option available to make deep reductions in the emissions from industrial sectors such as cement, iron and steel, chemicals and refining."*¹⁴¹ Hoewel CCS-projecten in opkomst zijn en de technologie bewezen is, zijn er nog veel meer van deze projecten nodig. Daarvoor is ook een stimulerend overheidsbeleid vereist.

129. Om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te kunnen behalen en op mondiaal niveau netto nul emissies te bereiken, zal de inzet van CCS noodzakelijk zijn. Verschillende scenario's die de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs tot uitgangspunt nemen, benadrukken dat CCS een belangrijke rol moet spelen in de wereldwijde aanpak van klimaatverandering. Zo bevatten drie van de vier transitieroutes die worden beschreven in het IPCC Special Report "Global Warming of 1.5°C" een grote CCS-component (waaronder bio-energie met CCS, oftewel BECCS, waarbij gebruik wordt gemaakt van *"biomass conversion technologies and underground storage"* om CO₂ uit de atmosfeer te verwijderen).
130. Aangezien de vraag naar energie zal blijven toenemen en fossiele brandstoffen ook op de lange termijn tot op zekere hoogte een plaats zullen behouden binnen het mondiale energiesysteem, concludeert het IPCC Special Report dat *"early scale-up of industry CCS is essential to achieve the stringent temperature target."*¹⁴² Het Internationaal Energieagentschap schat dat CCS moet worden ingezet om 6,8 gigaton per jaar af te vangen, om de opwarming van de aarde met een kans van 50 procent tot 2°C te kunnen beperken. Dit terwijl in 2017 slechts 30 miljoen ton daadwerkelijk werd afgevangen.¹⁴³ Het IPCC schat in dat het aanhouden van een 2°C-route de mondiale samenleving ongeveer 140 procent meer zal kosten als geen CCS wordt toegepast.¹⁴⁴
131. Volgens Shell's Sky-scenario zal ook CCUS een vooraanstaande rol spelen in de industriële transformatie. De technologie kan worden toegepast om bepaalde bouwmaterialen, kunststoffen of biomassa te produceren. Sky voorziet ook een groter gebruik van conventionele CCS-installaties, waarvan er duizenden worden gebouwd in de buurt van grote bronnen van emissies. Al met al zouden deze mechanismen in de loop van de eeuw

¹⁴⁰ Productie 110 Dagvaarding, IPCC AR5, WGIII, SPM, p. 20; **Productie RO-53**, Benson e.a., Carbon Capture and Storage, 2012, Chapter 13: Carbon Capture and Storage, p. 997. Zie ook Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 134-136.

¹⁴¹ **Productie RO-54**, IEA, Technology Roadmap: Carbon capture and storage 2013, p. 8.

¹⁴² Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 140.

¹⁴³ **Productie RK-10**, IEA, Energy Technology Perspectives Report 2017, p. 38.

¹⁴⁴ Productie 020 Dagvaarding, IPCC AR5, SYR, p. 25 (Table SPM.2).

triljoenen tonnen CO₂ kunnen verwerken.¹⁴⁵ Eind 2018, waren er wereldwijd 43 grootschalige CCS-projecten operationeel of in ontwikkeling.¹⁴⁶

132. Shell investeert al jaren in de ontwikkeling van verschillende CCS-programma's.¹⁴⁷ Shell deelt actief haar kennis over CCS met het publiek door het uitwisselen van technische ontwerpen.¹⁴⁸
133. Het hof overwoog in Urgenda dat scenario's op basis van technologieën waarmee CO₂ uit de atmosfeer wordt verwijderd niet erg realistisch zijn gelet op de onzekerheid over de uiteindelijke ontwikkeling daarvan. Deze bedenkingen lijken echter geen betrekking te hebben op de huidige beschikbare vormen van CCS, maar op technieken waarmee rechtstreeks CO₂ uit de lucht wordt gehaald.¹⁴⁹
134. Bestaande CCS-projecten laten zien dat de CCS-technologie *reeds aanwezig is én werkt*. Het Special Report van het IPCC onderstreept het belang van investeringen in CCS-technologieën door overheden en publieke partijen. Het IPCC verklaart dat de onzekerheid rond CCS "*the feasibility of timely upscaling*" betreft, en dat die onzekerheid slechts wordt veroorzaakt door een "*lack of regulatory capacity and concerns about storage safety and cost.*" CCS wordt niet zozeer door de *technologie* beperkt, maar hoofdzakelijk – zoals het IPCC opmerkt – door het gebrek aan "maatschappelijke aanvaarding" en publieke betrokkenheid.¹⁵⁰ Overheden kunnen dit tegengaan met regelgeving en financiële prikkels, zoals in het Nederlandse Klimaatakkoord.
135. CCUS, dat mede het *gebruik* van afgevangen CO₂ omvat, wordt wereldwijd steeds meer gezien als een belangrijk instrument, bijvoorbeeld door het Britse *Committee on Climate Change*, dat onafhankelijk advies biedt aan de Britse en de Nederlandse overheid met betrekking tot

¹⁴⁵ **Productie RK-2**, Shell, Sky Report 2018, p. 56.

¹⁴⁶ **Productie RK-55**, Global CCS Institute, Status Report 2018,

¹⁴⁷ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 69; **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 50; **Productie RO-56**, Shell, Sustainability Report 2017, p. 21-22; **Productie RO-52**, Shell, Energy Transition Report 2016, p. 24-25; **Productie RO-57**, Shell, Sustainability Report 2016, p. 18-23; **Productie RO-58**, Shell, Sustainability Report 2015, p. 19-21.

¹⁴⁸ **Productie RO-59**, Shell, Carbon Capture and Storage Projects (website pagina 29 augustus 2019), p. 2: "*Shell is sharing the knowledge and lessons learned from building Quest to encourage more widespread implementation of CCS.*"

¹⁴⁹ Hof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 49.

¹⁵⁰ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 4, p. 175, 191, 197.

klimaatverandering.¹⁵¹ Om CCUS-installaties commercieel rendabel te maken, moeten overheden de kosten voor de inzet van CCUS verlagen.¹⁵²

136. Marktmechanismen om de uitstoot van broeikasgassen te mitigeren en duurzame ontwikkeling te bevorderen – zoals bedoeld in artikel 6 lid 2 en 4 van de Overeenkomst van Parijs – kunnen uiteindelijk leiden tot een gecoördineerde, wereldwijde koolstofmarkt. Daarmee kan een CO₂-prijs tot stand worden gebracht waarmee CCS economisch rendabeler wordt en eindgebruikers de mogelijkheid wordt geboden om CO₂-emissies te neutraliseren.
137. Overheidsbeleid en passende financiële prikkels zijn vooralsnog essentieel voor het succes van CCS. Illustratief hiervoor is het mislukte Peterhead-project in het Verenigd Koninkrijk. In 2012 kondigde de regering van het Verenigd Koninkrijk het *CCS Commercialization Programme* aan vanuit het besef dat CCS-technologie waarschijnlijk cruciaal zal zijn voor de meest efficiënte route naar een netto nul CO₂-uitstoot in het Verenigd Koninkrijk en dat investeringen in CCS dus moeten worden vergemakkelijkt. CCS-contracten voor het Peterhead-project in Aberdeenshire werden gegund aan twee partijen, Shell UK en Scottish Southern Energy.¹⁵³ In november 2015 kondigde de Britse regering aan dat het gereserveerde budget van GBP 1 miljard voor het project werd ingetrokken.¹⁵⁴ Zonder deze financiering kwam de economische en commerciële haalbaarheid van het Peterhead-project onder druk te staan en moest Shell UK van dit project afzien.¹⁵⁵
138. Shell heeft momenteel het CCS-project Quest in Canada, waarmee CO₂ van de Scotford Upgrader wordt afgevangen en opgeslagen. Het project, waarvoor de overheden van Canada en de Canadese provincie Alberta respectievelijk USD 120 miljoen en USD 745 miljoen ter beschikking stelden,¹⁵⁶ is zeer succesvol. In de eerste drie jaar dat het project operationeel was, heeft Quest meer dan 3 miljoen CO₂ afgevangen en veilig opgeslagen.¹⁵⁷ In mei 2019 heeft Quest nog een mijlpaal bereikt:

¹⁵¹ **Productie RO-60**, Committee on Climate Change, Net Zero: the UK's contribution to stopping global warming, mei 2019, , p. 326, 383.

¹⁵² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 68.

¹⁵³ **Productie RO-61**, HM, Future of carbon capture and storage in the UK, Second Report of Session 2015-16, p. 15.

¹⁵⁴ **Productie RO-62**, Telegraph, UK scraps £1bn carbon capture and storage competition, 25 november 2015.

¹⁵⁵ **Productie RO-63**, Shell UK, Energy and Climate Change Committee Inquiry into the Future of CCS in the UK, 15 januari 2016.

¹⁵⁶ **Productie RO-64**, Shell, Quest carbon capture and storage project reaches significant one-year milestone, 14 september 2016.

¹⁵⁷ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 50.

Quest heeft ongeveer een half jaar eerder dan verwacht 4 miljoen ton CO₂ opgeslagen tegen lagere kosten dan was begroot.¹⁵⁸

139. Shell is ook betrokken bij het CO₂-injectieproject Gorgon in Australië, dat in 2019 van start zal gaan en dat na voltooiing de grootste CCS-operatie ter wereld zal zijn. In dit project wordt 3,4 à 4 miljoen ton CO₂ per jaar afgevangen en opgeslagen. Gedurende de totale levensduur van het project zal naar verwachting ongeveer 100 miljoen ton CO₂ worden afgevangen en opgeslagen.¹⁵⁹
140. Shell investeert ook in het verbeteren van de effectiviteit van de bestaande CCS-technologie. Zo heeft Shell onlangs haar lopende samenwerking met de Noorse overheid bij Technology Centre Mongstad (TCM) verlengd om onderzoek en ontwikkeling op het gebied van CCS te bevorderen en de kosten van deze technologie te verlagen. Shell en TCM werken ook aan een grootschalig project om CO₂ uit industriële installaties in het oosten van Noorwegen af te vangen.¹⁶⁰ Shell zal de komende drie jaar een financiële bijdrage leveren ter ondersteuning van het werk van het Internationaal Energieagentschap, zodat het agentschap zich meer kan richten op partnerschappen en kan samenwerken met partnerlanden om de inzet van CCUS te versnellen.¹⁶¹
141. Verder ondersteunt Shell de inspanningen van de EU om de uitstoot in zware industrieën zoals de cement-, staal- en petrochemische industrie sterk terug te dringen door gebruik te maken van CCS-technologie.¹⁶² De EU heeft de cruciale rol van deze technologie onderkend door de financiering van CCS uit te breiden. De EU heeft de nationale overheden opgeroepen om de financiering van CCS-projecten in eigen land op vergelijkbare wijze te verbeteren.¹⁶³
142. Tegelijkertijd is Shell ook betrokken bij *nature based* projecten. Deze projecten genereren CO₂-emissierechten – elk recht vertegenwoordigt één ton CO₂ die niet is geëmitteerd – die door consumenten over de hele wereld kunnen worden gekocht. Deze projecten ondersteunen bovendien lokale gemeenschappen en zorgen voor behoud van de biodiversiteit.¹⁶⁴ *Nature*

¹⁵⁸ **Productie RO-65**, Shell, Quest CCS Facility Reaches Major Milestone: Captures and Stores Four Million Tonnes of CO₂, 23 mei 2019.

¹⁵⁹ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 50.

¹⁶⁰ Id.

¹⁶¹ Id.

¹⁶² **Productie RO-66**, EURACTIV, EU Clarifies funding scope for CO₂ capture technology, 10 juli 2019.

¹⁶³ Id.

¹⁶⁴ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 51.

based klimaatoplossingen hebben het vermogen om meer dan een derde van de broeikasgasemissiereducties te bewerkstelligen.¹⁶⁵

143. Dit jaar nog heeft Shell zich verbonden aan een omvangrijk wereldwijd herbebossingsinitiatief. Shell gaat samenwerken met Staatsbosbeheer om meer dan 5 miljoen bomen in Nederland te planten, terwijl Shell in Spanje werkt aan een herbebossingsproject van 300 hectare met als doel om aan het einde van het jaar 300.000 bomen te planten.¹⁶⁶ Shell vennootschappen hebben ook projecten voorgesteld in Australië en Maleisië en in totaal USD 300 miljoen toegezegd voor dergelijke *nature based* projecten.¹⁶⁷
144. Het merendeel van de *nature based* projecten waarmee Shell werkt is gecertificeerd door de *Verified Carbon Standard*, het grootste vrijwillige certificeringsprogramma voor broeikasgassen, alsmede door de *Climate, Community & Biodiversity Standard*, die erop toeziet dat projecten niet alleen zijn gericht op het tegengaan van klimaatverandering, maar ook lokale gemeenschappen ondersteunen en de biodiversiteit in stand houden.¹⁶⁸ Daarnaast ondersteunt Shell projecten van derden, zoals het Kasigau Corridor-project in Kenia. Dit project beschermt 500.000 hectare bedreigd bosgebied en draagt bij aan de instandhouding van de biodiversiteit en het leefgebied van wilde dieren en planten.¹⁶⁹

2.3.5 Shell investeert ook in olie en gas om aan de aanhoudende vraag te kunnen voldoen

145. Om zowel tijdens als na de transitie naar een klimaatneutrale samenleving aan de groeiende energievraag te kunnen voldoen, beoogt Shell haar investeringen in olie- en gasactiviteiten voort te zetten. Deze investeringen maken onderdeel uit van de op de energietransitie afgestemde strategie van Shell.¹⁷⁰
146. De noodzaak om in olie- en gasprojecten te blijven investeren, is reeds in subparagraaf 2.2.3 toegelicht. Milieudefensie c.s. beweert dat het voortzetten van investeringen in fossiele brandstoffen RDS blootstelt aan het risico dat zij projecten vroegtijdig moet beëindigen vanwege een strenger klimaatbeleid, met '*stranded assets*' of een '*carbon bubble*' tot

¹⁶⁵ **Productie RO-67**, Griscom e.a., Natural Climate Solutions, 31 oktober 2017.

¹⁶⁶ **Productie RO-68**, Shell, Shell invests in nature as part of broad drive to tackle CO₂ emissions, 8 april 2019.

¹⁶⁷ Id.

¹⁶⁸ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 51.

¹⁶⁹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 69.

¹⁷⁰ **Productie RO-69**, RDS, Management Day 2019.

gevolg.¹⁷¹ Voor zover aan de investeringen van RDS al dergelijke risico's verbonden zouden zijn, gaat het om zakelijke kwesties die uitsluitend ter beoordeling van RDS staan. Gelet op het feit dat de vraag naar energie in de komende decennia wereldwijd toeneemt, en verschillende transitie-scenario's een aanhoudende rol voor olie en gas zien om aan die groeiende vraag te voldoen, concludeert RDS op dit moment dat het risico op *stranded assets* op de middellange termijn gering is.¹⁷²

147. Verder betoogt Milieudefensie c.s. dat de voortdurende investeringen van Shell in activiteiten met fossiele brandstoffen tot een '*carbon lock-in*' zullen leiden omdat Shell haar investeringen zal willen beschermen en ontwikkelen, en Shell op deze manier volgens Milieudefensie c.s. de energietransitie zal vertragen.¹⁷³ Opnieuw schetst Milieudefensie c.s. een onvolledig en verkeerd beeld van de werkelijkheid. Zoals al is opgemerkt, zijn de huidige en toekomstige investeringen in olie en gas nodig om te voldoen aan de aanhoudende en groeiende vraag naar energie. Deze investeringen vormen daarmee juist een *aanvulling* op investeringen in duurzame energiebronnen, elektriciteit en nieuwe brandstoffen, en op CCS en *nature based* oplossingen die als *carbon sinks* dienen en uitstoot van CO₂ voorkomen of uitgestoten CO₂ aan de atmosfeer onttrekken. Deze maatregelen zijn alle van essentieel belang in de energietransitie en om te kunnen voorzien in de aanhoudende mondiale energievraag.¹⁷⁴
148. Milieudefensie c.s. uit in het bijzonder kritiek op RDS vanwege Shell's investering in teerzandolie in Canada vanaf 2007.¹⁷⁵ De betreffende Shell vennootschap, Shell Canada, heeft in 2017 echter het grootste deel van deze investering verkocht.¹⁷⁶ Zoals hierboven in subparagraaf 2.3.4 is toegelicht, is Shell Canada momenteel betrokken bij het project *Quest CCS*, dat volledig wordt ondersteund door de Canadese regering. Shell's ervaringen in Canada onderstrepen daarmee het punt dat in subparagraaf 2.2.5 is gemaakt: het tempo en de vorm van de energietransitie verschilt van land tot land en wordt grotendeels bepaald door de regelgevende kaders binnen elk land en het nationale overheidsbeleid.
149. Desalniettemin gebruikt Milieudefensie c.s. een tien jaar oude advertentie over Shell Canada's investering in teerzandolie om te suggereren dat RDS,

¹⁷¹ Randnummer 781-786 Dagvaarding.

¹⁷² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 11, 27, 37.

¹⁷³ Randnummer 787-793 Dagvaarding.

¹⁷⁴ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 26.

¹⁷⁵ Randnummer 577-580 Dagvaarding. Zij noemt ook schalieolie en -gas en LNG, maar licht dat in het geheel niet toe.

¹⁷⁶ **Productie RO-70**, Shell, Shell completes divestment of oil sands interests in Canada, 31 mei 2017.

in plaats van samen te werken om de energietransitie te bevorderen, het publiek misleidt "*over de (on)duurzaamheid van haar koers*".¹⁷⁷ Dit betreft het oordeel van de Engelse reclamecodecommissie over een advertentie met betrekking tot haar klimaatbeleid.¹⁷⁸ De Engelse reclamecodecommissie kwam tot de conclusie dat, gezien het feit dat 'duurzaamheid' een dubbelzinnig begrip is, de afwezigheid van "*data that showed how Shell was effectively managing carbon emissions from its oil sands projects and that showed the extent to which those emissions would be lowered*" het gebruik van het woord "*sustainability*", of 'duurzaamheid', de advertentie misleidend maakte. De Engelse reclamecodecommissie bepaalde dat de advertentie niet opnieuw in haar huidige vorm mocht worden geplaatst en vond de verzekering van Shell voldoende dat de advertentie "*was a one-off and would not be repeated*".¹⁷⁹

150. Milieudefensie c.s. verwijst naar drie andere advertenties en beweert daarbij opnieuw ten onrechte dat RDS is berispt voor misleiding van het publiek "*by selling fossil fuels as being sustainable*".¹⁸⁰ Twee van de voorbeelden hebben betrekking op een advertentie in het Verenigd Koninkrijk en Nederland over het gebruik van CO₂-afval voor de teelt van bloemen en van zwavelafval om beton te maken.¹⁸¹ De klacht werd gedeeltelijk gegrond verklaard op basis van het feit dat het taalgebruik te stellig was: een deel, maar niet het grootste deel of ál het gerecyclede CO₂-afval of zwavelafval werd gebruikt voor respectievelijk de teelt van bloemen en het maken van beton, en dat bleek niet duidelijk uit de advertentie.¹⁸² De latere klachten die Milieudefensie c.s. aanhaalt, namelijk die bij de Nederlandse Reclame Code Commissie uit 2011, hadden betrekking op Shell's reductie van CO₂-emissies bij bepaalde projecten en de centrale rol die aardgas daarin vervulde als schoner alternatief voor andere fossiele brandstoffen, zoals steenkool. Shell is in beide gevallen niet berispt. De klachten uit 2011 werden juist geheel verworpen.¹⁸³
151. Shell heeft duidelijk gemaakt dat zij ernaar streeft de olie- en gasproducten te blijven produceren en verkopen die de samenleving nodig heeft, en tegelijkertijd de mix van koolstofarme energieproducten uit te breiden. Zij

¹⁷⁷ Randnummer 581-585 Dagvaarding. Aangezien de stelling in Productie 198 Dagvaarding waarnaar wordt verwezen niet meer is dan een reactie op dezelfde voorbeelden, wordt deze niet separaat besproken.

¹⁷⁸ **Productie RO-71**, Beslissing Engelse Reclame Code Commissie, 13 augustus 2008.
¹⁷⁹ Id.

¹⁸⁰ Randnummer 583-584 Dagvaarding.

¹⁸¹ **Productie RO-72**, Beslissing Engelse Reclame Code Commissie, 7 november 2007.

¹⁸² Id.

¹⁸³ **Productie RO-73**, Reclame Code Commissie (2011/00012), 7 maart 2011; **Productie RO-74**, Reclame Code Commissie (2011/00012A), 7 maart 2011.

beoogt dit op een commercieel verantwoorde manier te doen.¹⁸⁴ Huidige investeringen in olie en gas bieden Shell daarbij financiële middelen om onderzoeks- en ontwikkelingsmogelijkheden te ontplooien en nieuwe technologieën te ontwikkelen. In 2017 heeft Shell's *New Energies*-business USD 1 tot 2 miljard aan kapitaalinvesteringen gemiddeld per jaar toegewezen tot en met 2020.¹⁸⁵ In juni 2019 heeft Shell tegenover investeerders de verwachting uitgesproken dat zij haar kapitaalinvesteringen in elektriciteit zal verhogen tot een gemiddelde van USD 2 tot 3 miljard dollar per jaar tussen 2021 en 2025, op voorwaarde dat zij in 2030 zal hebben aangetoond dat de richting van zelfvoorziening is ingeslagen en zij financiële mijlpalen heeft bereikt.¹⁸⁶ Van belang is dat deze investeringen in commercieel opzicht niet realistisch zouden zijn geweest zonder de bestaande inkomstenstromen van Shell.

2.3.6 RDS weegt zorgvuldig de toekomstige richting van Shell's investeringen in energie, daarbij rekening houdend met de standpunten van haar aandeelhouders

152. Het energiesysteem maakt een enorme verandering door. Energieaanbieders moeten daarin blijven voldoen aan de groeiende vraag, en wel op duurzame wijze. Shell probeert in de energietransitie een belangrijke rol te spelen door de kansen die zich daarin voordoen te benutten en de mix van energieproducten die zij verkoopt te veranderen om aan de veranderende vraag te voldoen.¹⁸⁷ Shell maakt daartoe gebruik van haar beste zakelijke beoordelingsvermogen op basis van jarenlange expertise en ervaring, rekening houdend met verplichtingen tegenover haar aandeelhouders. Shell's leidende rol wordt erkend door investeerders, die Shell omschrijven als "*setting the pace*"¹⁸⁸ voor andere grote bedrijven om haar voorbeeld te volgen.¹⁸⁹
153. Milieudefensie c.s. beoogt met deze procedure niet alleen RDS via een rechterlijk bevel te dwingen om die zakelijke oordeelsvorming te omzeilen, maar ook om de wil van de aandeelhouders zelf te omzeilen. Juist kwesties

¹⁸⁴ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 37.

¹⁸⁵ **Productie RO-75**, RDS, Royal Dutch Shell plc 2017 Management Day: Shell updates company strategy and financial outlook, and outlines net carbon footprint ambition, 28 november 2017.

¹⁸⁶ **Productie RO-69**, RDS, Management Day 2019.

¹⁸⁷ Zie Ben van Beurden Toespraak op de Algemene Vergadering van Aandeelhouders van Shell in 2019, **Productie RK-20**, RDS, Speeches Annual General Meeting 2019.

¹⁸⁸ **Productie RO-30**, Shell, Leading investors back Shell's climate targets, 3 december 2018, p. 2.

¹⁸⁹ Zie ook **Productie RO-76**, CNBC, Shell activist investor withdraws resolution targeting climate policy, 8 april 2019; **Productie RO-77**, Bloomberg, Shell Activist Investor Withdraws Climate Resolution for 2019, 7 april 2019; **Productie RO-78**, Reuters, Activist group withdraws resolution challenging Shell climate policy, 8 april 2019.

op het gebied van klimaatverandering, de energietransitie en (de toekomstige richting van) Shell's investeringen zijn meerdere malen besproken op de jaarlijkse algemene vergadering in 2015, 2016, 2017, 2018 en 2019. De aandeelhouders verwierpen daarbij keer op keer de door Milieudefensie c.s. in deze procedure gevorderde maatregelen.

154. In 2015 besloten de aandeelhouders, met 98,9 procent steun, dat de jaarlijkse verslaggeving vanaf 2016 meer informatie zou bevatten *"in order to address [their] interest in the longer term success of the Company, given the recognised risks and opportunities associated with climate change,"* onder meer over de lopende aanpak van emissies van bedrijfsactiviteiten, onderzoek naar en ontwikkeling van koolstofarme energie en investeringsstrategieën op dat gebied, en de standpunten van de overheid met betrekking tot het klimaatbeleid. In de Dagvaarding wordt ten onrechte gesteld dat *"de eerder [...] ingediende klimaatgerelateerde aandeelhoudersresolutie van 2015 [...] door de directie en de aandeelhoudersvergadering van de hand [zijn] gewezen"*.¹⁹⁰ In plaats daarvan had de raad van bestuur van RDS, in het kader van zijn streven naar transparantie, de aandeelhouders aanbevolen de klimaatgerelateerde aandeelhoudersresolutie van 2015 te steunen.¹⁹¹ RDS heeft dat beleid sindsdien altijd gevolgd.
155. In 2016 diende de Nederlandse NGO *Follow This* een resolutie in waarin Shell werd verzocht haar investeringen in olie en gas in te ruilen voor duurzame energie.¹⁹² Het bestuur van RDS heeft de aandeelhouders aanbevolen tegen dit voorstel te stemmen, als zijnde in strijd met de belangen van de vennootschap. Het bestuur benadrukte dat de energietransitie tientallen jaren in beslag zal nemen en dat grootschalige investeringen nodig zijn. Als gevolg daarvan stelde het bestuur dat *"tying the Company's hands to a renewables only mandate would be strategically and commercially unwise"*.¹⁹³ 97,2 procent van de aandeelhouders was het eens met deze aanbeveling en verwierp het voorstel.¹⁹⁴
156. In 2017 en 2018 diende *Follow This* resoluties in op grond waarvan Shell concrete doelen zou moeten stellen en publiceren die overeenstemmen met

¹⁹⁰ Zie **Productie RO-79**, RDS, Notice of Annual General Meeting 2015, p. 5, 9-10. Vgl. randnummer 812 Dagvaarding, waarin ten onrechte wordt gesteld dat *"de eerder [...] ingediende klimaatgerelateerde aandeelhoudersresoluties van 2015 [...] door de directie en de aandeelhoudersvergadering van de hand [zijn] gewezen"*.

¹⁹¹ Toespraak van Chairman en CEO, Algemene Vergadering van Aandeelhouders 2015, **Productie RO-80**, RDS, Speeches Annual General Meeting 2015, p. 4.

¹⁹² Zie **Productie RO-81**, RDS, Notice of Annual General Meeting 2016, p. 10.

¹⁹³ Id.

¹⁹⁴ Zie **Productie RO-82**, RDS, Results of Annual General Meeting 2016.

de 2°C-doelstelling van de Overeenkomst van Parijs.¹⁹⁵ In de Dagvaarding wordt ten onrechte gesteld dat in 2017 "*de directie [...] formeel [heeft] besloten dat Shell zich niet [...] zal conformeren aan die doelstelling [van de Overeenkomst van Parijs]*".¹⁹⁶ De raad van bestuur had juist vóór de jaarlijkse algemene vergadering van aandeelhouders in 2017 al uitdrukkelijk zijn steun uitgesproken voor de Overeenkomst van Parijs, en uiteengezet waarom de voorgestelde resolutie niet zou leiden tot – of contraproductief zou zijn bij – het behalen van de daarin opgenomen doelstelling.¹⁹⁷ Milieudefensie c.s. stelt ten onrechte dat het bestuur het voorstel van 2017 heeft verworpen omdat het bestuur "*nog steeds voorstander is van de expansie van haar fossiele activiteiten*".¹⁹⁸ Het bestuur heeft duidelijk uitgelegd dat het in het belang van RDS was om de flexibiliteit te behouden die nodig is om in gelijke tred met de samenleving mee te groeien, hoe de energietransitie ook uitpakt. Zowel in 2017 als in 2018 waarschuwde de raad van bestuur dat "*the resolution could, if supported, tie the hands of existing and future Shell group companies' management to measures which could force the Company to move too quickly – or too slowly – through the energy transition*", waarvan het tempo zal worden bepaald door eindgebruikers van energie en de maatregelen van overheden marktgedrag zullen moeten beïnvloeden.¹⁹⁹

157. De aandeelhouders verwierpen deze resoluties over klimaatdoelstellingen. Om precies te zijn: de klimaatresoluties die in 2017 en 2018 door *Follow This* werden ingediend konden rekenen op de steun van respectievelijk slechts 6,3 procent²⁰⁰ en 5,5 procent²⁰¹ van de stemmen. De aandeelhouders achtten het in het belang van de vennootschap om flexibel te blijven in het voortdurend veranderende energietransitielandschap.²⁰²
158. Milieudefensie c.s. is al geruime tijd aandeelhouder van RDS. Toch heeft Milieudefensie c.s. haar mede-aandeelhouders er niet van kunnen overtuigen de dwingende beperkingen die zij nu via de rechtbank vraagt aan te nemen. Milieudefensie c.s. beoogt te beweren dat het bestuur van RDS ten onrechte bij de aandeelhouders heeft aangedrongen op

¹⁹⁵ **Productie RO-83**, Follow This, Climate resolutions for BP and Equinor in 2019, 21 december 2018.

¹⁹⁶ Randnummer 809 Dagvaarding.

¹⁹⁷ Productie 097 Dagvaarding, Shell Notice of Annual General Meeting 2017, p. 7, zoals aangehaald in randnummer 811 Dagvaarding.

¹⁹⁸ Randnummer 811 Dagvaarding.

¹⁹⁹ Productie 098 Dagvaarding, Shell Notice of Annual General Meeting 2018, p. 8. Zie ook Productie 097 Dagvaarding, Shell Notice of Annual General Meeting 2017, p. 7.

²⁰⁰ Zie **Productie RO-84**, RDS, Results of Annual General Meeting 2017.

²⁰¹ Zie **Productie RO-85**, RDS, Results of Annual General Meeting 2018.

²⁰² Zie toespraak van Chairman en CEO, Algemene Vergadering van Aandeelhouders 2018, **Productie RO-86**, RDS, Speeches Annual General Meeting 2018, p. 6.

verwerping van de resoluties, daarbij implicerend dat deze aandeelhouders blindelings de aanbevelingen van RDS zouden hebben opgevolgd.²⁰³ Milieudefensie c.s. ziet dat onjuist: (i) het bestuur moet bij de uitoefening van zijn wettelijke verplichtingen alle noodzakelijke maatregelen nemen om het succes van RDS te bevorderen en moet daarom met aandeelhouders communiceren over de vraag of een aandeelhoudersbesluit in het belang van RDS is;²⁰⁴ en (ii) RDS heeft vele duizenden aandeelhouders die allerlei uiteenlopende economische en maatschappelijke belangen vertegenwoordigen.

159. Veel van de institutionele aandeelhouders van RDS, waaronder Robeco, de *Church of England Pensions Board* en APG namens het ABP, hebben zich er – op gelijksoortige wijze als sommige eisers – openlijk toe verbonden op te treden tegen klimaatverandering.²⁰⁵ Deze aandeelhouders hadden niet alleen de standpunten van het bestuur van RDS voor zich liggen, maar eveneens de standpunten die *Follow This* ter ondersteuning van haar resolutie had gepresenteerd. Zij konden onafhankelijk oordelen over elk van de resoluties. Het is daarbij van belang op te merken dat veel van deze aandeelhouders eind 2017 openlijk hun steun hadden uitgesproken voor de vooruitstrevende aankondiging door RDS van haar NCF-ambitie, die eerder in subparagraaf 2.3.2 is besproken.²⁰⁶
160. Eind 2018 heeft *Follow This* een laatste resolutie ingediend. Deze derde resolutie van *Follow This* eist van Shell dat zij concrete doelstellingen vaststelt en publiceert die aansluiten bij de doelstelling van de Overeenkomst van Parijs. In april 2019 heeft *Follow This* deze resolutie ingetrokken. Daarbij verwees zij naar de aanzienlijke vooruitgang die RDS heeft geboekt bij de ontwikkeling van haar klimaatbeleid.²⁰⁷
161. RDS luistert naar haar critici, aanhangers en aandeelhouders om inzicht te krijgen in hun visie op de investeringen en strategie van Shell. Klimaat is en

²⁰³ Randnummer 300-301 Dagvaarding.

²⁰⁴ **Productie RO-87**, UK Companies Act 2006 (Article 172), Section 172. Zie bijvoorbeeld The Companies (Miscellaneous Reporting) Regulations 2018, die bestuurders verplichten uit te leggen hoe zij rekening hebben gehouden met het belang van de onderneming bij de uitoefening van hun taak om het succes van de onderneming te bevorderen, in Section 172 van de Companies Act 2006. Verder vereist de Britse Corporate Governance Code 2018 dat bestuurders gebruikmaken van algemene vergaderingen om te communiceren met de aandeelhouders en dialoog met aandeelhouders te stimuleren.

²⁰⁵ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-88**, Joint Statement RDS and Climate Action 100+, 3 december 2018.

²⁰⁶ **Productie RO-75**, RDS, Royal Dutch Shell plc 2017 Management Day: Shell updates company strategy and financial outlook, and outlines net carbon footprint ambition, 28 november 2017. <https://www.shell.com/investors/news-and-media-releases/investor-presentations/2017-investor-presentations/2017-management-day.html>

²⁰⁷ Zie **Productie RO-76**, CNBC, Shell activist investor withdraws resolution targeting climate policy, 8 april 2019. Zie ook **Productie RO-77**, Bloomberg, Shell Activist Investor Withdraws Climate Resolution for 2019, 7 april 2019.

blijft een belangrijk aandachtspunt op investeerdersbijeenkomsten en algemene vergaderingen van aandeelhouders. RDS luistert daarnaar en neemt dit mee op een wijze die aansluit bij haar zakelijke beslissingen omdat zij meer en schonere energie wil leveren naarmate de wereld overschakelt op een koolstofarm energiesysteem.

2.3.7 Shell werkt samen met andere partijen en streeft ernaar bij te dragen aan een gecoördineerde inspanning om de systeemtransitie in de energiesector te stimuleren

162. Klimaatverandering kan volgens Shell alleen worden tegengegaan door middel van een gecoördineerde mondiale aanpak. Dit vraagt om daadkrachtig ingrijpen van de overheid, onder meer door het aanpassen van nationale regelgevings- en beleidskaders, alsmede door samenwerking tussen verschillende *stakeholders*. Shell is zich bewust van de voordelen die samenwerking op het gebied van klimaatverandering met zich meebrengt. Ook vóór de Overeenkomst van Parijs, drong de CEO van RDS, de heer Ben van Beurden, er al publiekelijk bij de olie- en gasindustrie op aan dat de sector een actieve rol zou gaan spelen in discussies over een realistische aanpak van klimaatverandering.²⁰⁸ Naast de heer Van Beurden, hebben ook andere CEO's van RDS vaak publiekelijk gesproken over de belangrijke rol die de olie- en gasindustrie kan spelen in discussies over de energietransitie.
163. Shell kent een lange geschiedenis van samenwerking met andere partijen, waaronder de marktpartijen, de wetenschap en NGO's, om te overleggen over internationale en nationale (beleids)kaders. Shell deelt daarbij haar kennis en ervaring met betrekking tot het energiesysteem, ook met beleidsmakers. Milieudefensie c.s. probeert RDS af te schilderen als een bedrijf dat *"de energietransitie belemmert"*, *"een fors obstakel voor de oplossing"* van klimaatverandering vormt,²⁰⁹ en bijdraagt aan *"de lobbymacht van de grote multinationals in de wereld"*.²¹⁰ Dat is een onjuist beeld. Zoals in subparagraaf 2.3.7.1-2.3.7.3 zal worden toegelicht, werkt Shell constructief samen met nationale overheden, internationale organisaties en brancheverenigingen als het om klimaatverandering gaat.

²⁰⁸ Productie RO-89, RDS, CEO Speech UK - Less aloof, more assertive, 12 februari 2015.
²⁰⁹ Randnummer 28 Dagvaarding.
²¹⁰ Randnummer 34 Dagvaarding.

2.3.7.1 Shell werkt samen met nationale overheden

164. Op het niveau van de nationale overheid ondersteunt Shell solide energiebeleid en beleid met betrekking tot de energietransitie.²¹¹ Daarvan zijn zowel in Nederland als daarbuiten vele voorbeelden te vinden. Zo werkt Shell in Nederland samen met beleidsmakers en vertegenwoordigers van het bedrijfsleven om de Nederlandse regering te helpen bij het realiseren van haar doelstelling om de uitstoot van broeikasgassen in 2050 met 80 tot 95 procent te verminderen.²¹² Shell Nederland bevestigde in september 2019 nog dat zij het Nederlands Klimaatakkoord steunt in een brief aan de voorzitter van de Nederlandse klimaatcommissie.²¹³ In juli 2019 sprak CEO Ben van Beurden zijn uitdrukkelijke steun uit voor de EU-doelstelling van een netto nul uitstoot in 2050. Hij omschreef RDS en de overheid daarbij als "*natuurlijke partners*".²¹⁴ Meer dan zestig landen, waaronder Nederland en het Verenigd Koninkrijk, hebben op het meest recente IPCC rapport gereageerd met de aankondiging van een voornemen om in 2050 netto nul CO₂-emissies te bereiken.²¹⁵ Het Verenigd Koninkrijk heeft dit voornemen inmiddels ook wettelijk verankerd, waarvoor Shell openlijk haar steun heeft uitgesproken.²¹⁶
165. Ook in de Verenigde Staten zijn er vele voorbeelden waaruit blijkt dat Shell robuuste maatregelen op klimaatgebied juist omarmt. Milieudefensie c.s. wekt de suggestie dat RDS zich heeft "*verzet tegen allerhande beoogde vergelijkbare klimaatregelgeving in de Verenigde Staten*".²¹⁷ Deze suggestie miskent niet alleen Shell's standpunten over klimaatwetgeving, maar miskent ook Shell's steun voor een groot aantal initiatieven in de afgelopen tien jaar:
- (a) In 2007 heeft Shell zich aangesloten bij het Amerikaanse *Climate Action Partnership*, een alliantie van milieuorganisaties en bedrijven die is opgericht om te helpen bij het opstellen van federale "*cap-and-trade*" wetgeving. Op 5 maart 2009 getuigde een manager van

²¹¹ **Productie RO-90**, Shell, Industry Associations Climate Review 2019, p. 7. Shell merkt in dit verband op dat zij duidelijke richtlijnen heeft voor politieke activiteiten. In overeenstemming met de Algemene Beleidsuitgangspunten en de Gedragscode van Shell verrichten Shell-maatschappijen geen betalingen aan politieke partijen en organisaties of vertegenwoordigers daarvan. Shell verlangt van brancheverenigingen dat zij bevestigen dat gelden of middelen van Shell niet direct of indirect worden gebruikt voor betalingen aan politieke partijen en organisaties of vertegenwoordigers daarvan.

²¹² **Productie RO-91**, RDS, CEO Speech NL - Non solus: new energy for the Netherlands (and the world), 19 mei 2018; <http://www.transitie-coalitie.nl/wat-doen-wij/>.

²¹³ **Productie RO-92**, Shell Nederland, Brief aan Ed Nijpels, 12 september 2019.

²¹⁴ **Productie RO-93**, Shell, Getting to net zero emissions, 9 juli 2019.

²¹⁵ **Productie RO-94**, UN, Climate Ambition Alliance: Net Zero 2050, 2019.

²¹⁶ **Productie RO-95**, Shell, The road to decarbonisation, 3 juli 2019.

²¹⁷ Randnummer 601 Dagvaarding.

Shell, Graeme Martin, voor het Amerikaanse Congres over het compenseren van CO₂-uitstoot in een emissiehandelssysteem. De heer Martin bracht daarbij Shell's steun tot uitdrukking voor "*cap-and-trade as the surest way to reduce CO₂*". Verder drong hij er bij de Verenigde Staten op aan actief deel te nemen aan de internationale dialoog met betrekking tot het klimaat en het voortouw te nemen bij de hervorming van het internationale compensatieprogramma.²¹⁸

- (b) In 2010 getuigde de voorzitter van Shell Oil Company, Marvin Odum, ter ondersteuning van het "*Waxman-Markey*"-wetsvoorstel – een federaal *cap-and-trade*-pakket dat werd voorgesteld in het Huis van Afgevaardigden, maar door de Amerikaanse Senaat niet werd aangenomen. In het kader van zijn getuigenis stelde hij dat:²¹⁹

"Shell supports legislating a solution to energy and climate issues as a means to create a secure U.S. energy future, to reduce dependence on imported oil, and to decrease greenhouse gas emissions. [...] this requires setting a price for carbon."

- (c) Shell vennootschappen in de Verenigde Staten steunen ook al geruime tijd initiatieven voor koolstofprijzen op deelstaatsniveau en op regionaal niveau. Voorbeelden daarvan zijn het in 2013 gelanceerde California *cap-and-trade* programma en het *Regional Greenhouse Gas Initiative*, een *cap-and-trade* programma voor de noordoostelijke staten.²²⁰ Hoewel Shell het niet eens was met de concrete invulling van een zogeheten "*ballot initiative*"²²¹ uit 2018 in de staat Washington, heeft zij de inspanningen van andere partijen om zich daartegen te verzetten niet financieel gesteund en juist haar volledige steun uitgesproken voor een "*well-thought-out carbon tax*."²²²

²¹⁸ **Productie RO-96**, Hearing before the Subcommittee on Energy and Environment of the Committee on Energy and Commerce, House of Representatives, Statement of Graeme Martin, 5 maart 2009, p. 70-71.

²¹⁹ **Productie RO-97**, Hearing before the Subcommittee on Energy and Environment of the Committee on Energy and Commerce, House of Representatives, Statement of Marvin Odum, 15 juni 2010, p. 59.

²²⁰ **Productie RO-90**, Shell, Industry Associations Climate Review 2019, p. 24; **Productie RK-17**, Shell, CDP Report 2019, p. 154.

²²¹ Dit is een procedure die zich enigszins laat vergelijken met het Nederlandse burgerinitiatief.

²²² **Productie RO-98**, The Seattle Times, Shell CEO: Support a price on carbon - but not at any cost, 5 oktober 2018.

- (d) Shell is lid van de *Carbon Capture Coalition*, die federale wetgeving steunt die de inzet van CCS-projecten stimuleert zoals de *45Q Tax Credit*.²²³
 - (e) Shell is een van de oprichters van de *CEO Climate Dialogue*, een samenwerkingsverband van vooraanstaande bedrijven en non-profitorganisaties, dat in 2016 is opgericht om de Amerikaanse federale regering aan te sporen marktgestuurde klimaatwetgeving in te voeren.²²⁴
 - (f) Shell ondersteunt de Overeenkomst van Parijs en was mede-ondertekenaar van een brief die de Verenigde Staten opriep om partij te blijven.²²⁵
 - (g) In 2017 was Shell mede-oprichter van de *Climate Leadership Council*, een internationale onderzoeks- en belangenorganisatie die zich op wereldwijd niveau inzet voor de invoering van wetgeving op het gebied van *carbon dividends*.²²⁶
 - (h) De voorzitter van Shell Oil Company, Gretchen Watkins, heeft er bij de *U.S. Environmental Protection Agency* ("**EPA**") op aangedrongen om het reguleren van methaanemissies voort te zetten en dit uit te breiden naar methaanemissies die afkomstig zijn van bestaande olie-en gasactiva.²²⁷
 - (i) In 2019 verzette Shell zich tegen het besluit van de Amerikaanse *Environmental Protection Agency* om de emissienormen terug te brengen.²²⁸
166. Shell heeft een soortgelijke aanpak gehanteerd ten opzichte van andere overheden en zal dat ook blijven doen, zoals hierna in subparagraaf 2.3.8 ook nog aan de orde komt.
167. In de Dagvaarding van Milieudefensie c.s. wordt de positie van RDS ten aanzien van maatregelen op het gebied van klimaatverandering verkeerd weergegeven. Daarbij voert Milieudefensie c.s. veel onjuiste of onvolledige

²²³ **Productie RO-99**, Carbon Capture Coalition, Federal Policy Blueprint 2019, p. 4.
²²⁴ **Productie RO-100**, CEO Climate Dialogue, About (website pagina 28 oktober 2019).
²²⁵ **Productie RO-101**, Shell, Collaboration and vision: shaping the energy future, 9 januari 2017;
Productie RO-102, NPR, Energy Companies urge Trump To Remain In Paris Climate Agreement, 18 mei 2017; **Productie RO-103**, Chicago Tribune, Trump's plan to cut basic energy research finds an unlikely opponent: oil executives, 8 juni 2017.
²²⁶ **Productie RO-104**, Climate Leadership Council, Mission (website pagina 28 oktober 2019).
²²⁷ **Productie RO-105**, Watkins, Shell supports the direct regulation of methane – here's why, 12 maart 2019.
²²⁸ **Productie RO-106**, Shell Oil Products US, Letter to EPA Docket Center, 24 oktober 2018.

feiten aan. Zo verwijst Milieudefensie c.s. naar een verklaring van Shell op de *World Gas Conference* in 2015, waar een woordvoerder van Shell pleitte voor overheidsmaatregelen om het gebruik van LNG te stimuleren, als "*een ander voorbeeld van hoe [RDS] te werk gaat*" om de energietransitie te "*bemoeilijken*".²²⁹ LNG vormt echter geen belemmering voor de energietransitie, maar is juist een essentieel onderdeel daarvan. LNG is immers een noodzakelijke 'overbruggingsbrandstof' voor de periode waarin andere vormen van energie en energieopslag nog in ontwikkeling zijn, en zal in de energietransitie de verschuiving mogelijk maken van brandstoffen met een hoge uitstoot naar een koolstofarmere toekomst. Ook haalt Milieudefensie c.s. een toespraak aan uit 2017 van de heer Wetselaar, directeur *Integrated Gas & New Energies*, waarin hij LNG als geschikt alternatief noemde voor meer CO₂-intensieve energiebronnen zoals steenkool. Milieudefensie c.s. omschrijft dit vervolgens als een poging om "*actief de voortgang in de bestrijding van het klimaatprobleem [te blokkeren]*" of "*[RDS] te verrijken ten koste van de samenleving en ten koste van toekomstige generaties*".²³⁰ De heer Wetselaar stelde echter niet dat gas CO₂-neutraal was,²³¹ maar merkte slechts – terecht – op dat het gebruik daarvan onder omstandigheden de koolstofintensiteit van energieproducten in het energiesysteem kan verminderen en op die manier kan bijdragen aan de transitie naar een koolstofarme toekomst. Dit sluit volledig aan bij de cruciale rol die energieproducten met een lagere CO₂-uitstoot in de energietransitie innemen, een standpunt dat door vele overheden wordt gedeeld, evenals door organisaties als het Internationaal Energieagentschap.

2.3.7.2 Shell werkt samen met internationale organisaties

168. Op internationaal niveau werkt Shell al geruime tijd samen met verschillende organisaties. RDS wijst in deze subparagraaf slechts op een aantal recente voorbeelden. Zo werkt Shell samen met het *World Resources Institute* ("**WRI**"), een wereldwijde onderzoeksorganisatie. Shell is lid geworden van de *Corporate Consultative Group* van de WRI om over *best practices* op het gebied van duurzaamheid te leren en daarover kennis te delen met andere leden.²³²

²²⁹ Randnummer 605 en hoofdstuk VIII.2.1.3.e Dagvaarding.

²³⁰ Randnummer 600 en 602 Dagvaarding.

²³¹ Productie 202 Dagvaarding.

²³² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 73.

169. In 2015 heeft Shell bijgedragen aan de oprichting van de *Energy Transitions Commission ("ETC")*,²³³ een internationale organisatie die zich tot doel stelt de overgang naar koolstofarme energiesystemen te versnellen.²³⁴ Het meest recente 'Mission Possible'-rapport van de ETC schetst mogelijke routes om netto nul CO₂-emissies te bereiken in sectoren waar de overgang naar hernieuwbare energiebronnen moeilijk is: de zware industrie (met name de productie van cement, staal en kunststoffen) en het zware transport (vrachtvervoer, scheepvaart en luchtvaart).²³⁵ Shell heeft haar steun uitgesproken voor het 'Mission Possible'-rapport en heeft ook deelgenomen aan de opstelling ervan.²³⁶
170. Zoals al besproken werd in paragraaf 2.3.1, steunt Shell ook de TCFD al vanaf een vroeg stadium en zal zij dat ook actief blijven doen. De TCFD is een wereldwijd samenwerkingsverband van zowel partijen die klimaatgerelateerde financiële mededelingen (*financial disclosures*) doen als partijen die daarvan kennis nemen. De door de G20 in het leven geroepen *Financial Stability Board* heeft de huidige leden geselecteerd. De TCFD moedigt bedrijven aan actief informatie te delen om investeerders inzicht te verschaffen in klimaatgerelateerde risico's én kansen. Dat RDS zich inzet om transparant te zijn blijkt niet alleen uit haar steun voor de TCFD, maar ook uit de verslagen die zij jaarlijks publiceert waarin de gevolgen van de energietransitie een rol spelen, zoals het *Shell Energy Transition Report*, het *Sustainability Report* en haar jaarverslag. Shell blijft samenwerken met de TCFD om bij te dragen aan de ontwikkeling van *best practices* voor de rapportage in verband met klimaatverandering.²³⁷
171. Door zich op deze manier in te zetten en allerlei andere samenwerkingsactiviteiten te ontplooiën, beoogt Shell een vooraanstaande rol te vervullen en een maatschappelijke bijdrage te leveren aan vraagstukken op het gebied van de aanpak van klimaatverandering en energietransitie.

²³³ Vooraanstaande leden van de ETC zijn onder andere Chad Holliday, Ajay Mathur, Philip New, Adair Turner en Cathy Zoi. Zie **Productie RO-107**, Energy Transitions Commission, Who we are (website pagina 28 oktober 2019). Andere vooraanstaande leden zijn ook Al Gore in zijn hoedanigheid van voorzitter van *Generation Investment*, Rachel Kyte in haar hoedanigheid van Speciale vertegenwoordiger van de secretarissen-generaal van de VN, en Andrew Steer, in zijn hoedanigheid van voorzitter en CEO van het *World Resources Institute*.

²³⁴ Zie **Productie RO-108**, Energy Transition Commission, Better Energy Greater Prosperity: Achievable pathways to low-carbon energy systems (Executive Summary), april 2017.

²³⁵ **Productie RK-9**, Energy Transitions Commission, Mission Possible, 2018, p. 38-45.

²³⁶ Chad Holliday, voorzitter van RDS, is commissaris van het ETC dat het Mission Possible-rapport heeft opgesteld.

²³⁷ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 72.

2.3.7.3 Shell is lid van diverse brancheorganisaties en -verenigingen

172. Shell draagt niet alleen bij aan de samenwerking met nationale overheden en internationale organisaties, maar is ook lid van verschillende brancheorganisaties en -verenigingen die (mede) actief zijn op het gebied van klimaat. Deze lidmaatschappen voldoen aan de uitgangspunten die Shell voor het aangaan van dergelijke samenwerkingen hanteert. Zo zijn vennootschappen uit de Shell groep lid van allerlei brancheorganisaties die specifiek initiatieven op het gebied van klimaatverandering bevorderen, waaronder:
- (i) het *Oil and Gas Preparer Forum*, dat is geïnitieerd door de TFCD en bijeengeroepen door de *World Business Council for Sustainable Development*, een belangenvereniging die tot doel heeft "[to] accelerate the transition to a sustainable world";²³⁸
 - (ii) als medeoprichter van het *Oil and Gas Climate Initiative*, dat zich tot doel stelt de ambitie, snelheid en omvang te vergroten van initiatieven van bedrijven om hun broeikasgasvoetafdruk te reduceren en nieuwe bedrijfsmodellen en technologieën te verkennen;
 - (iii) Environmental Partnership in de Verenigde Staten, dat bedrijven verplicht om vrijwillig methaanreductiemaatregelen toe te passen, bijvoorbeeld door middel van lekdetectie en het repareren of vernieuwen van apparatuur;²³⁹
 - (iv) de *Hydrogen Council*, een wereldwijde coalitie van topmanagers die zich inzetten om de rol van waterstof in de overgang naar een koolstofarm energiesysteem meer onder de aandacht te brengen;²⁴⁰
 - (v) *IPIECA*, de wereldwijde olie- en gasindustrievereniging voor milieu- en sociale vraagstukken; en
 - (vi) De *Getting to Zero Coalition*, een wereldwijde alliantie van bedrijven, gesteund door overheden en internationale organisaties, die zich inzetten om de zeescheepvaart koolstofarm te maken.²⁴¹

²³⁸ Zie **Productie RO-109**, World Business Council for Sustainable Development - About Us (website pagina 29 augustus 2019).

²³⁹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 75.

²⁴⁰ Id., p. 74.

²⁴¹ **Productie RO-110**, Global Maritime Forum - Getting to Zero Coalition.

173. Ook neemt Shell deel aan diverse informele discussies tussen belanghebbenden over onderwerpen als biodiversiteit en klimaatverandering.²⁴²
174. Shell is ook betrokken bij een groot aantal initiatieven vanuit de energiesector die zich richten op het verminderen van methaanemissies en het minimaliseren van affakkelen. Hiertoe behoren onder meer de *Climate and Clean Air Coalition*,²⁴³ het *Oil & Gas Methane Partnership*,²⁴⁴ en het *Oil & Gas Climate Initiative*.²⁴⁵ Op operationeel niveau behoren hiertoe onder meer het gebruik van geavanceerde technologie om oorzaken van het weglekken van emissies binnen installaties te achterhalen en te verminderen,²⁴⁶ alsmede het gebruik van een vrijwillig "*Leak Detection and Repair*"-programma om alle nieuwe en bestaande productie-installaties te controleren.²⁴⁷ Shell was één van de initiatiefnemers van de *Methane Guiding Principles*, die inmiddels door meer dan 30 landen zijn ondertekend.²⁴⁸ In september 2018 kondigde Shell een doelstelling aan om Shell's methaanemissie-intensiteit onder een niveau van 0,2 procent te krijgen in 2025.²⁴⁹
175. Shell is ook betrokken bij een samenwerking tussen het *Environmental Defense Fund*, verschillende olie- en gasbedrijven, Amerikaanse technologieontwikkelaars en andere deskundigen. Deze samenwerking is erop gericht broeikasgaslekken in *real-time* op te sporen en te herstellen.²⁵⁰ Ook heeft zij het initiatief "*Zero Routine Flaring by 2030*" van de Wereldbank ondertekend en blijft zij zich actief inzetten om in 2030 bij haar activiteiten geen gas meer af te fakkelen.²⁵¹ Dit streven komt tot uiting in het beleid van Shell.²⁵²

²⁴² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 75.

²⁴³ **Productie RO-111**, Climate & Clean Air Coalition, Initiatives (website pagina 10 november 2019).

²⁴⁴ Een vrijwillig partnerschap van entiteiten die samenwerken om de methaanuitstoot systematisch en verantwoord aan te pakken; zie **Productie RO-112**, CCAC Oil & Gas Methane Partnership (website pagina 10 november 2019).

²⁴⁵ Een vrijwillig initiatief onder leiding van CEO's dat werkt aan het verminderen van de collectieve gemiddelde methaanintensiteit van geaggregeerde upstream gas- en olieactiviteiten; zie <http://oilandgasclimateinitiative.com/>.

²⁴⁶ **Productie RK-16**, Shell, Sustainability Report 2018, p. 49.

²⁴⁷ **Productie RO-113**, Shell, Shell Onshore Operating Principles in Action in North America: Methane Fact Sheet, Shell.com, p. 2.

²⁴⁸ Zie **Productie RO-114**, CCAC Oil & Gas Partnership, Guiding Principles Methane, november 2017.

²⁴⁹ Zie **Productie RO-115**, RDS, Shell announces methane emissions intensity target for oil and gas assets, 17 september 2018.

²⁵⁰ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 60.

²⁵¹ **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 61, 75; zie ook **Productie RO-116**, The World Bank, Countries and Oil Companies Agree to End Routine Gas Flaring, 17 april 2015 (waar Royal Dutch Shell als *endorser* te zien is).

²⁵² **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 61.

176. Daarnaast zijn Shell vennootschappen lid van verschillende brancheverenigingen in de energiesector. Shell hecht veel waarde aan haar lidmaatschappen van brancheverenigingen omdat deze vele functies vervullen. Zo bieden brancheverenigingen de mogelijkheid samen te werken bij het vaststellen van industriële normen en *best practices*. Belangrijker is nog dat brancheorganisaties en -verenigingen hun leden in staat stellen effectief te communiceren met beleidsmakers over essentiële onderwerpen zoals klimaatverandering. Dit vormt een essentieel onderdeel van de samenwerking die nodig is om de opvattingen over klimaatverandering op één lijn te krijgen.
177. Shell heeft aan beleggers toegezegd dat zij haar transparantie verder zal vergroten als het gaat om activiteiten met betrekking tot brancheverenigingen. Als onderdeel van dat streven, heeft Shell in april 2018 de bestaande banden met negentien verschillende brancheverenigingen, en de standpunten van deze verenigingen met betrekking tot klimaatverandering, geëvalueerd aan de hand van Shell's eigen standpunten en beleidsopvattingen over klimaatverandering. Van de resultaten daarvan heeft zij in april 2019 een openbaar rapport gepubliceerd.²⁵³ In dit rapport schetst Shell welke stappen zij van plan is te nemen als zich meningsverschillen voordoen binnen de verenigingen waarvan Shell vennootschappen lid zijn. Shell streeft er in die situatie onder meer naar haar eigen standpunt duidelijk kenbaar te maken en waar mogelijk ook de standpunten van de vereniging mede vorm te geven. Shell heeft ervoor gekozen haar lidmaatschap van de branchevereniging *American Fuel & Petrochemical Manufacturers* niet te verlengen vanwege haar wezenlijk andere beleidsopvattingen ten aanzien van klimaatverandering.²⁵⁴ Eerder heeft Shell zich in 1988 en 2015 om soortgelijke redenen teruggetrokken uit twee andere brancheverenigingen.²⁵⁵ Verder heeft Shell onlangs strengere procedures voor ondernemingsbestuur aangenomen om belangrijke besluiten over activiteiten in samenwerking met brancheverenigingen die standpunten innemen op klimaatgebied te herzien en de afstemming van brancheverenigingen met Shell op het gebied van klimaatverandering te monitoren.²⁵⁶
178. Toch gebruikt Milieudefensie c.s. de (soms reeds beëindigde) lidmaatschappen van Shell vennootschappen van bepaalde

²⁵³ Zie **Productie RO-90**, Shell, Industry Associations Climate Review 2019.

²⁵⁴ Id., p. 5, 15, 24.

²⁵⁵ Id., p. 8.

²⁵⁶ **Productie RO-90**, Shell, Industry Associations Climate Review 2019, p. 20.

brancheverenigingen als aanvullende grondslag om te betogen dat RDS de energietransitie "belemmerd" heeft. Dit is een volledig onjuiste voorstelling van zowel de rol van een top houdstermaatschappij als van de aard en rol van een branchevereniging. Dergelijke brancheverenigingen vertegenwoordigen vele, soms zelfs honderden, leden met uiteenlopende en concurrerende belangen. Het is ondenkbaar en eenvoudigweg onjuist dat ieder lid van een branchevereniging alle openbare en vaak zeer algemene verklaringen van de desbetreffende vereniging zou onderschrijven. Uit het feit dat Shell vennootschappen lid zijn van een branchevereniging volgt dan ook beslist niet dat RDS (of voorgaande houdstermaatschappijen) het eens was of is met alle verklaringen of standpunten van die vereniging. Verklaringen en publicaties van brancheverenigingen worden niet aan hun individuele leden toegeschreven, en kunnen ook niet aan hen worden toegeschreven, al helemaal niet aan de top houdstermaatschappij van ieder lid daarvan.

179. Milieudefensie c.s. lijkt zich te beroepen op twee gevallen om de zogenaamde "belemmering" door RDS via haar lidmaatschap van een branchevereniging aan te tonen. Beide zijn misplaatst.
180. Ten eerste verwijst Milieudefensie c.s. naar BusinessEurope, dat zij omschrijft als *"een Europese lobbyclub waarbij Shell is aangesloten"*.²⁵⁷ Lidmaatschap van BusinessEurope is voorbehouden aan nationale brancheorganisaties. Shell is alleen lid van de *Corporate Advisory and Support Group* en heeft geen stemrechten in BusinessEurope.²⁵⁸ In 2018 heeft BusinessEurope een memo opgesteld waarvan Milieudefensie c.s. stelt dat het de *"gebruikelijke argumenten"* bevat tegen verdere klimaatambities in de EU. Milieudefensie c.s. laat buiten beschouwing dat Shell in september 2018 een heel duidelijk standpunt over het memo had ingenomen.²⁵⁹

"Shell does not lobby against the EU goals under the Paris agreement and is still strongly supporting this. We ask Business Europe to recognize that the framework for 2030 needs to be consistent with these goals. It is up to the several EU-institutes to set the goals for 2030."

181. Ten tweede verwijst Milieudefensie c.s. naar een publicatie van *'InfluenceMap'* uit 2016. Waarom zij naar een publicatie uit 2016 verwijst in plaats van naar een meer recente publicatie is onduidelijk. RDS is het in

²⁵⁷ Randnummer 598 Dagvaarding.

²⁵⁸ **Productie RO-117**, Business Europe, ASGroup - Our Partner Companies (website pagina 28 oktober 2019).

²⁵⁹ Zie **Productie RO-118**, Shell Nederland, Twitter, 25 september 2019.

ieder geval fundamenteel oneens met de conclusie in de publicatie dat deze cijfers een anti-klimaatlobby vertegenwoordigen en heeft in een reactie op de meest recente publicatie van InfluenceMap te kennen gegeven dat zij het daarmee volledig oneens is.²⁶⁰

182. De poging van Milieudefensie c.s. om RDS te karakteriseren als een bedrijf dat de energietransitie actief blokkeert, wordt weersproken door de feiten.²⁶¹ Shell werkt actief aan haar positionering als voorloper in de energietransitie binnen de sector. Dit komt tot uiting in verschillende openbare rapporten en andere verklaringen, zoals in haar gezamenlijke verklaring met de institutionele lange termijnbeleggers die deel uitmaken van *Climate Action 100+* in december 2018,²⁶² waarin verschillende initiatieven worden genoemd waaruit blijkt dat Shell binnen de industrie vooroploopt en prioriteit geeft aan klimaatverandering. In die verklaring merken beleggers op dat zij van mening zijn dat *"Shell has taken a significant leadership position within the oil and gas sector."*²⁶³ Onder verwijzing naar *"Shell's other important actions on climate change"* met betrekking tot methaanemissies, uitvoering van de TCFD-aanbevelingen en samenwerking met andere organisaties, zeiden deze beleggers dat zij *"share the desire of the Board and management of the company to seek a positive future for the company which is aligned to the goals of the Paris Agreement on climate change."*²⁶⁴

2.3.8 Shell stimuleert actief CO₂-beprijzing en negatieve-emissie-initiatieven

183. Shell moedigt overheden al lange tijd actief aan om CO₂ te beprijsen. Dit heeft tot doel de industrie, de energiesector en consumenten te stimuleren om de energie-efficiëntie te verbeteren, de CO₂-uitstoot te verminderen, en een impuls te geven aan andere oplossingen zoals CO₂-afvang en -opslag (CCS) en *nature based solutions*. Dergelijke oplossingen omvatten alle activiteiten die verband houden met de bescherming, aanleg of herontwikkeling van natuurlijke ecosystemen – zoals bossen, graslanden en *wetlands* – om broeikasgassen uit de atmosfeer te helpen opnemen. Ze kunnen nog veel meer voordelen opleveren, zoals een verbetering van de

²⁶⁰ **Productie RO-119**, Shell, Response regarding Influence Map report raising concerns about its alleged use of shareholder funds for misleading climate-related branding and lobbying, 10 mei 2019.

²⁶¹ Randnummer 602 Dagvaarding.

²⁶² Climate Action 100+ is een vijfjarig initiatief van beleggers om het gesprek aan te gaan met systeemrelevante uitstoters van broeikasgassen en andere bedrijven die aanzienlijke mogelijkheden hebben om de transitie naar schone energie te stimuleren en de doelen van de Overeenkomst van Parijs te bereiken. Tot nu toe hebben 310 beleggers, die samen een beheerd vermogen vertegenwoordigen van ruim USD 32 biljoen, zich bij het initiatief aangesloten.

²⁶³ **Productie RO-88**, Joint Statement RDS and Climate Action 100+, 3 december 2018.

²⁶⁴ Id.

biodiversiteit, waterkwaliteit, bescherming tegen overstromingen en bestaansmiddelen.

184. In tegenstelling tot de onjuiste bewering van Milieudefensie c.s. dat Shell heeft gelobbyd tegen maatregelen van de EU en de Verenigde Staten om de CO₂-uitstoot te verminderen, heeft Shell juist actief en openlijk steun verleend aan en gepleit voor marktmechanismen voor CO₂-beprijzing en het gebruik van CCS om een evenwicht te bereiken tussen antropogene emissies en verwijderingen van broeikasgassen, en zij gaat daarmee door.
185. Enkele voorbeelden daarvan zijn:
 - (i) Shell is een van de oprichtende leden en sponsor van de IETA. De IETA is een non-profit organisatie die zich sinds het einde van de jaren negentig sterk inzet voor een internationaal systeem van emissiehandel. IETA werkt momenteel aan de uitwerking van artikel 6 van de Overeenkomst van Parijs. Hierbij wordt een mechanisme ingesteld om aan de mitigatie van de uitstoot van broeikasgassen bij te dragen en duurzame ontwikkeling te bevorderen.²⁶⁵
 - (ii) Shell is betrokken bij de *UK Emissions Trading Group*, die in 2001 een bureau voor de handel in emissierechten heeft opgericht en sinds lange tijd het emissiehandelssysteem van de EU steunt. De *UK Emissions Trading Group* werkt samen met beleidsmakers, industriegroepen en NGO's om het systeem na 2020 te hervormen,²⁶⁶ onder meer door zich hard te maken voor hogere CO₂-prijzen.²⁶⁷
 - (iii) In 2015 is Shell lid geworden van de *Carbon Pricing Leadership Coalition* van de Wereldbank, die bestaat uit overheden, bedrijven en organisaties, en die als lange termijn doelstelling heeft het bereiken van een door de overheid geleide CO₂-prijs in de mondiale economie. Deze coalitie heeft haar eerste rapport gepubliceerd in 2017.²⁶⁸

²⁶⁵ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-120**, IETA, Effective Article 6 trading rules could save up to \$250 billion/yr for climate action by 2030, study finds, 24 september 2019.

²⁶⁶ **Productie RO-121**, Shell, Environmental Products (website pagina 10 november 2019).

²⁶⁷ **Productie RO-90**, Shell, Industry Associations Climate Review 2019, p. 18; Zie ook **Productie RO-122**, RDS, Brief aan Europese Commissie over 'DG Climate Action consultation on the report from the Commission to the European Parliament and the Council - The state of the European carbon market 2012', 28 februari 2013.

²⁶⁸ **Productie RO-123**, Carbon Pricing Leadership Coalition, Who We Are (website pagina 28 oktober 2019); **Productie RO-124**, Carbon Pricing Leadership Coalition, Partners (website pagina 28 oktober 2019); **Productie RO-125**, Carbon Pricing Leadership Coalition, Report 2016-2017, p. 46; **Productie RO-126**, Shell, Twitter, 21 september 2019 *The world needs*

- (iv) De 'six CEO'-brief van 2015 aan de uitvoerend secretaris van het VN-Klimaatverdrag en de voorzitter van de 21e Conferentie van Partijen ("**COP21**") ter bevordering van door de overheid geleide CO₂-prijsbepalingssystemen.²⁶⁹
- (v) De *American Clean Energy and Security Act* van 2009 (de "Waxman-Markey bill"), Amerikaanse wetgeving die in 2009 door het Huis van Afgevaardigden is aangenomen en gericht is op het creëren van een cap-and-trade-systeem voor het opvangen van broeikasgassen.²⁷⁰ Amerikaanse wetgevers hebben Shell Oil Company gevraagd om – als vooruitstrevende leider in de sector – de noodzakelijke steun voor het wetsvoorstel te verzamelen.²⁷¹
- (vi) Shell heeft in algemene zin steun uitgesproken voor plannen om CO₂-emissies te belasten om zo klimaatverandering aan te pakken.²⁷²

2.4 Wetenschappelijke kennis over klimaatverandering heeft zich in de loop der tijd ontwikkeld in het publieke domein; Shell beschikte niet over unieke kennis

- 191. De ontwikkeling van de wetenschap over klimaatverandering heeft zich steeds afgespeeld in het publieke domein. De overheid en de maatschappij als geheel zijn zich ook al lang en terdege bewust van het bestaan van het wetenschappelijk klimaatonderzoek, met name in de afgelopen 50 jaar. Shell heeft daarbij geen unieke kennis gehad of rol gespeeld.
- 192. Het publieke karakter van de lange geschiedenis van het wetenschappelijk onderzoek naar de aard van CO₂ en het mogelijke effect ervan op de

immediate action towards government-led carbon pricing mechanisms to encourage low-carbon choices. More via the #CPLC's new report on #PriceOnCarbon: go.shell.com/31GLBNN"); Productie RO-127, Carbon Pricing Leadership Coalition, Report 2019.

²⁶⁹ Randnummer 600 Dagvaarding.

²⁶⁹ **Productie RO-52**, Shell, Energy Transition Report 2016, p. 17; **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 73.

²⁷⁰ Shell Oil Company maakte integraal deel uit van het U.S. Climate Action Partnership, waaraan co-sponsor van het wetsvoorstel Henry Waxman de opstelling van de "blauwdruk" van het wetsvoorstel heeft toegeschreven. Zie de verklaring Henry Waxman van 22 april 2009 in **Productie RO-128**, The American Clean Energy and Security Act of 2009, Hearings (uittreksel), waarin staat: "As Chairman Markey and I worked on the draft legislation our blue print was a plan proposed by the U.S. Climate Action Partnership, a coalition of industry CEOs and environmental organizations." Zie ook **Productie RO-129**, USCAP, A Blueprint for Legislative Action, januari 2009.

²⁷¹ **Productie RO-130**, New Yorker, As the World Burns: How the Senate and the White House missed their best chance to deal with climate change, 3 oktober 2010 (waarin wordt uitgelegd dat John Kerry Shell heeft opgeroepen om een leidende positie in de industrie in te nemen).

²⁷² **Productie RO-131**, Forbes, Why This 'Big Oil' CEO Believes In Applying A Price To Carbon, 23 september 2014.

atmosfeer is goed gedocumenteerd. In de Dagvaarding verwijst Milieudefensie c.s. naar verschillende voorbeelden van wetenschappelijke studies over klimaatverandering. Milieudefensie c.s. is daarbij op onderdelen stilliger dan volgt uit de bronnen zelf door te suggereren dat "[v]olgens het IPCC in de wetenschap al meer dan 100 jaar bekend [is] dat CO₂ een broeikasgas is en dat extra CO₂ in de atmosfeer voor extra opwarming van de aarde zorgt"²⁷³ en dat "meer dan 100 jaar geleden, aan het einde van de 19^e eeuw, is aangetoond dat bij de verbranding van fossiele brandstoffen CO₂ vrijkomt en dat CO₂ een broeikasgas is."²⁷⁴

193. Milieudefensie c.s. onderkent daarbij ten onrechte niet dat de aardwetenschap – net als al het andere wetenschappelijke onderzoek – zich in de loop der tijd heeft ontwikkeld, onderwerp was van debat en slechts geleidelijk op een aantal aspecten heeft geleid tot consensus.²⁷⁵ Het huidige wetenschappelijke onderzoek, zoals beoordeeld en geëvalueerd door het IPCC, borduurt logischerwijs voort op het wetenschappelijk inzicht zoals zich dat in de loop der tijd heeft ontwikkeld. Hoewel wetenschappers het klimaatvraagstuk nu beter begrijpen dan in de 19^e eeuw, blijft de wetenschappelijke kennis over sommige aspecten van klimaatverandering zich nog verder ontwikkelen. Uit de wijzigingen in de IPCC rapporten van de laatste 20 jaar blijkt dan ook dat het inzicht in klimaatverandering, en in de mogelijkheden om klimaatverandering tegen te gaan, zich blijven ontwikkelen met het beschikbaar komen van meer data en dat de wetenschap zich op die basis vervolgens weer verder ontwikkelt.²⁷⁶
194. Milieudefensie c.s. suggereert, maar stelt niet expliciet en onderbouwt niet dat Shell *unieke* of *specifieke* kennis had anders dan de wetenschap over het klimaat die beschikbaar was in het publieke domein op enig moment in de tijd. RDS betwist iedere suggestie van Milieudefensie c.s. dat Shell's kennis over of bekendheid met de klimaatwetenschap, die zoals gezegd niet anders was dan de kennis of bekendheid die in de rest van de maatschappij bestond, tot voorzienbaarheid of een specifieke juridische verplichting voor Shell leidt.²⁷⁷ Omdat de vorderingen van Milieudefensie c.s. toekomstig handelen betreffen, in die zin dat Milieudefensie c.s. emissiereducties van Shell verlangt in de toekomst, zijn de beweringen over kennis en gedrag in het verleden grotendeels niet relevant. Om die reden

²⁷³ Randnummer 331 Dagvaarding.

²⁷⁴ Randnummer 3 Dagvaarding.

²⁷⁵ Productie 111 Dagvaarding, IPCC 2007 AR4, WGI, hfd. 1, p. 98.

²⁷⁶ Id. Zie ook **Productie RO-132**, Stanhill, *The Growth of Climate Change: A Scientometric Study*, 2001, p. 517-18.

²⁷⁷ Dat betreft onder meer, maar niet uitsluitend Dagvaarding, paragraaf VIII.2.1.2.

zal RDS in deze paragraaf slechts in algemene zin ingaan op een aantal van de suggesties en beweringen van Milieudefensie c.s.

2.4.1 Vanaf het midden van de 19^e eeuw heeft het wetenschappelijk inzicht in klimaatverandering zich geleidelijk ontwikkeld in het publieke domein

195. In de negentiende eeuw begonnen wetenschappers een verband te leggen tussen broeikasgassen en het klimaat.²⁷⁸ Anders dan Milieudefensie c.s. suggereert, laat de ontwikkeling van de klimaatwetenschap vanaf de 19^e eeuw zien dat die wetenschap zich heeft ontwikkeld in verschillende op elkaar voortbordurende fases, waarbij nieuwe bevindingen veelal omgeven waren door onzekerheden en ook nieuwe vragen opwierpen. Voor het inzicht in de potentiële effecten van klimaatverandering en het moment waarop zich dit zou kunnen voordoen, geldt hetzelfde: die inzichten ontwikkelen zich voortdurend. Zo duurde het bijvoorbeeld tot halverwege de 20^e eeuw voor wetenschappers in staat waren CO₂ concentraties in de atmosfeer te meten en zich daar zorgen over begonnen te maken.
196. Milieudefensie c.s. schroomt ook niet de wetenschappelijke bevindingen wat zwaar aan te zetten. Het vroeg wetenschappelijke onderzoek maakte, anders dan Milieudefensie c.s. suggereert, geen onderscheid in de oorzaken of de effecten van klimaatverandering, en ook niet in de vraag wanneer deze effecten daadwerkelijk zouden kunnen optreden. De Zweedse wetenschapper Svante Arrhenius concludeerde in 1896 niet dat "*als gevolg van grootschalige verbranding van fossiele brandstoffen [...] daardoor de aarde zou opwarmen.*"²⁷⁹ Arrhenius suggereerde een verband tussen CO₂ concentraties in de atmosfeer en het smelten van gletsjers en ijsmassa's.²⁸⁰ Hij beschouwde de verbranding van fossiele brandstoffen als een goede ontwikkeling die een nieuwe ijstijd zou voorkomen en zou leiden tot "een koolstofrijk tijdperk van enorme plantengroei".²⁸¹ Intussen ging de Industriële Revolutie verder, waarbij zwaar werd geleund op fossiele brandstoffen en sprake was van een enorme mondiale ontwikkeling.

²⁷⁸ Zie **Productie RO-133**, Fleming, *The Callendar Effect*, 2007 p. 66-68 (met verwijzing naar het werk van Fourier en Tyndall); **Productie RO-134**, Weart, *Bibliography of the Year: The Discovery of Global Warming* (website pagina 20 september 2018) (waarin ten minste twintig publicaties worden genoemd over de wetenschap en theorie van het broeikaseffect van 1801 tot 1899); zie in het algemeen **Productie RO-135**, Arrhenius, *The Influence of Carbonic Acid in the Air upon the Temperature of the Ground*, april 1986, p. 237-276 (met verwijzing naar het werk van Fourier, Tyndall en anderen).

²⁷⁹ Randnummer 333 Dagvaarding.

²⁸⁰ Productie 111 Dagvaarding, IPCC 2007, AR4, WGI, hfd. 1, p. 105.

²⁸¹ Zie **Productie RO-133**, Fleming, *The Callendar Effect*, 2007, p. 68.

197. In het begin van de 20^e eeuw werd in de media al wel bericht over de accumulatie van CO₂ in de atmosfeer.²⁸² Gericht onderzoek naar de oorzaken, de aard en de mate van klimaatverandering begon zich echter pas na de Tweede Wereldoorlog te ontwikkelen.²⁸³ Na de Tweede Wereldoorlog stelden meteorologen en geografen voor het eerst een stijging van lokale en regionale temperaturen vast, met name op het noordelijk halfrond.²⁸⁴ Tegelijkertijd werden de resultaten gepubliceerd van onderzoek dat gebaseerd was op langdurig verzamelde, maar tot dan toe, ongebruikte atmosferische gegevens. Dat werd besproken in wetenschappelijke kring en in het publieke domein, met name met overheden en beleidsmakers.²⁸⁵
198. Het kostte echter tijd om tot de inmiddels breed geaccepteerde visie te komen dat sprake is van klimaatverandering en dat menselijk handelen daaraan bijdraagt. Hoewel de Britse meteoroloog Guy Callendar in 1938 een verband suggereerde tussen menselijke activiteiten en opwarming van de aarde, waren er op dat moment maar weinig wetenschappers die zich in dezelfde zin uitlieten.²⁸⁶ Callendar was zelf overigens ook niet zeker van de implicaties van zijn bevindingen en vond, zoals Milieudefensie c.s. zelf ook zegt,²⁸⁷ dat het voor de hand lag de mogelijke effecten van een dergelijke verandering te onderzoeken.
199. In de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw was sprake van een toename geofysisch wetenschappelijk onderzoek in internationaal verband, waaronder onderzoek naar de atmosfeer. Er werd meer geld voor onderzoek uitgetrokken en met *high speed automatic computers* werd het mogelijk te komen tot wiskundige rekenmodellen van het atmosferisch systeem.²⁸⁸ De *National Science Foundation* merkte in 1966 wel op dat de

²⁸² Zie bijvoorbeeld **Productie RO-136**, Rodney and Otamatea Times, Waitemata and Kaipara Gazette, Coal Consumption Affecting Climate, 14 augustus 1912; **Productie RO-137**, Talman, Is our Climate Changing?, 1930, p. 817.

²⁸³ Zie **Productie RO-133**, Fleming, The Callendar Effect, 2007, p. 66-68; **Productie RO-138**, National Academy of Sciences, Carbon Dioxide and Climate: A Scientific Assessment, juli 1979, p. vii ("For more than a century, we have been aware that changes in the composition of the atmosphere could affect its ability to trap the sun's energy for our benefit.").

²⁸⁴ **Productie RO-133**, Fleming, The Callendar Effect, 2007, p. 77-78. The first global surface temperature time series were published only in the early 1960s. Zie Productie 111 Dagvaarding, IPCC 2007, AR4, WGI, hfd. 1, p. 101.

²⁸⁵ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-139**, The Conservation Foundation, Implications of Rising Carbon Dioxide Content of the Atmosphere, 1963; **Productie RO-140**, The White House, Restoring the Quality of Our Environment, november 1965, p. 111-133.

²⁸⁶ **Productie RO-133**, Fleming, The Callendar Effect, 2007, p. 71, 72 en 87.

²⁸⁷ Id. Zie ook randnummer 334 Dagvaarding

²⁸⁸ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-141**, Hearings before Subcommittees of the Committee on Appropriations House of Representatives, Statement Revelle, 23 februari 1956, p. 467, 473-74; **Productie RO-142**, Hearings before the Subcommittee of the Committee on Appropriations, House of Representatives, Statement of Revelle, 1 mei 1957, p. 106-07; **Productie RO-143**, National Science Foundation, Weather and Climate Modification Problems and Prospects, januari 1966, p. 15-16, 18.

rekenmodellen nog "rudimentair" waren en internationale klimaatdata "inadequaats" bleef.²⁸⁹ De Foundation verklaarde dat wetenschappers niet in staat waren de "kunstmatige verstoringen" van de "natuurlijke variaties in de atmosfeer" te onderscheiden en het was met name "kritisch" dat gebrek aan inzicht bestond in de interactie tussen de atmosfeer, land en zee.²⁹⁰ Hoewel Milieudefensie c.s. terecht noemt dat Charles Keeling in de jaren '50 CO₂-concentraties in de atmosfeer begon te meten, zegt Keeling daar zelf over dat hij en zijn onderzoekers eigenlijk niet precies begrepen wat er aan de hand was, zelfs tot in de jaren '80.²⁹¹ De precieze aard en de tijdlijn van de gevolgen van de toename van CO₂ in de atmosfeer op het klimaat bleef onzeker.²⁹²

200. Theorieën over opwarming van de aarde kregen ook toen al wel meer aandacht, met krantenartikelen waarin werd geschreven over anekdotisch bewijs van regionale opwarming en werd gediscussieerd over vroeg wetenschappelijke theorieën.²⁹³ Wetenschappers begonnen bij autoriteiten verklaringen af te leggen over de risico's van klimaatverandering, de wetenschappelijke onzekerheden die er bestonden en de noodzaak meer fondsen te verkrijgen om deze onzekerheden te helpen oplossen of verduidelijken. In 1965 waarschuwde VS President Lyndon Johnson dat: *"[t]his generation has altered the composition of the atmosphere on a global scale through radioactive materials and a steady increase in carbon dioxide from the burning of fossil fuels."*²⁹⁴
201. In de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw was sprake van een verbetering van de wetenschappelijke modellering van oorzaken en mogelijke gevolgen van de klimaatverandering, hoewel de data zich nog steeds verder ontwikkelden en er onzekerheden bleven bestaan ten aanzien van een aantal conclusies.²⁹⁵ Zoals Milieudefensie c.s. zelf stelt, was het vanaf 1978

²⁸⁹ **Productie RO-143**, National Science Foundation, Weather and Climate Modification Problems and Prospects, januari 1966, p. 6, 9.

²⁹⁰ Id., p. 7, 10.

²⁹¹ **Productie RO-144**, Keeling, Rewards and Penalties of Monitoring the Earth, 1998, p. 54, 66
²⁹² **Productie RO-133**, Fleming, The Callendar Effect, 2007, p. 72; **Productie RO-139**, The Conservation Foundation, Implications of Rising Carbon Dioxide Content of the Atmosphere, 1963, p. 1 ("There is a lack of exact knowledge of the carbon cycle which is part of the general lack of quantitative knowledge of the biogeochemistry of the earth."); **Productie RO-140**, The White House, Restoring the Quality of Our Environment, november 1965, p. 114 ("[...] we cannot make a useful prediction concerning the magnitude or nature of the possible climatic effects.").

²⁹³ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-145**, New York Times, The Weather Is Really Changing, 12 juli 1953; **Productie RO-146**, TIME Magazine, Invisible Blanket; **Productie RO-147**, Neumann, The Neumann Compendium: Can We Survive Technology?, 1955, p. 512.

²⁹⁴ **Productie RO-148**, President Lyndon Baines Johnson, Special Message to the Congress on Conservation and Restoration of Natural Beauty, 8 februari 1965.

²⁹⁵ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-144**, Keeling, Rewards and Penalties of Monitoring the Earth, 1998, p. 50, 61 (met een beschrijving van de nieuwe analytische instrumenten die werden gebruikt om in de jaren zeventig de atmosfeer te bestuderen, en de voortdurende onenigheid

voor het eerst mogelijk op grote schaal mondiale klimaatgegevens via satellieten te verkrijgen.²⁹⁶ Meningsverschillen over de analyse en interpretatie van de data voerden de boventoon in het debat over de betekenis van de klimaatgegevens. Veel experts waren van mening dat sprake was van een trend van afkoeling tot midden jaren '70 van de vorige eeuw.²⁹⁷ De theorie dat er een klimaatverandering aan de gang was en dat het menselijk handelen daaraan heeft bijgedragen, werd ondertussen breder gedragen door wetenschappers. De omvang, de timing en de aard van de verandering bleven echter onduidelijk. Wetenschappers benadrukten de noodzaak om nader onderzoek te blijven doen en daar onderzoeksbudgetten voor te verhogen, om daarmee onzekerheden op te lossen.²⁹⁸

202. Nationale overheden hadden hun eigen wetenschappers die onderzoek deden naar het klimaat en rapporteerden over ontwikkelingen in de klimaatwetenschap, waaronder op internationale conferenties van de VN, zoals weergegeven door Milieudefensie c.s.²⁹⁹ Ook in andere landen werden vanaf het midden van de twintigste eeuw in opdracht van overheden wetenschappelijke klimaatonderzoeken uitgevoerd en gepubliceerd.³⁰⁰ Zo werd gerapporteerd dat *Friends of the Earth*, het internationale netwerk waar Milieudefensie bij is aangesloten,³⁰¹ zich voor het eerst bewust werd van vroege theorieën over opwarming van de aarde

over en tekortkomingen in de wetenschappelijke modelleringstechnieken in de jaren tachtig). Zie id., p. 66 ("As I have already explained, these records [of atmospheric CO₂] by 1972 were long enough to see evidence that CO₂ varied on a decadal time scale in a manner that couldn't be explained by emissions from fossil fuel combustion.").

²⁹⁶ Randnummer 335 Dagvaarding.

²⁹⁷ **Productie RO-149**, Hecht & Tirpak, Framework Agreement on Climate Change: A Scientific and Policy History, 1995, p. 377 ("It is ironic that the propelling concern for climate research in the 1970s was the possibility of climate cooling, rather than climate warming") en p. 378 (the U.S. Domestic Policy Council concluded in 1994 that its ability "to anticipate and explain either natural fluctuations or man-induced changes of climate falls short of being useful to the planners and policy makers.")

²⁹⁸ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-150**, Hearings before the Subcommittee on Science, Technology, and Space of the Committee on Commerce, Science, and Transportation, United States Senate, Statement of Porter, 1977; **Productie RO-151**, Hearings before the Subcommittee on Science, Technology, and Space of the Committee on Commerce, Science and Transportation, United States Senate, Statement of Changnon, 1977.

²⁹⁹ Randnummers 352-362 Dagvaarding; **Productie RO-149**, Hecht & Tirpak, Framework Agreement on Climate Change: A Scientific and Policy History, 1995, p. 378.

³⁰⁰ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-152**, University of East Anglia Climatic Research Unit, Reports (1957-2009) (een opsomming van rapporten die zijn opgesteld voor of in samenwerking met de overheid, waaronder 56 voor het Verenigd Koninkrijk, 17 voor de Verenigde Staten, 2 voor Marokko, 2 voor Ierland, 1 voor Nederland, en 1 voor Finland); **Productie RO-153**, Science Council of Canada, Living with Climatic Change, 1976, p. 11 ("we may be changing the climate by our own actions."); **Productie RO-149**, Hecht & Tirpak, Framework Agreement on Climate Change: A Scientific and Policy History, 1995, p. 379 (waarin wordt opgemerkt dat de Australian Academy of Science in 1976 de mogelijkheid noemde van "man-induced climate change"); **Productie RO-154**, Second Netherlands' National Communication on Climate Change Policies, 1997, hfd. 10 (waarin de nationale klimaatonderzoeken in Nederland in de jaren '90 worden omschreven).

³⁰¹ Randnummer 124 Dagvaarding.

in 1979, toen hun *deputy legislative director* Rafe Pomerance kennis nam van twee studies van Amerikaanse wetenschappers van de overheid uit 1978 en 1979.³⁰²

203. Overheden, die volledig bekend met de wetenschappelijke kennis over het klimaat, reageerden echter niet met actie op deze ontwikkelingen.³⁰³ In de eerste helft van de jaren '80 hadden andere milieuthema's, zoals lucht- en waterverontreinigingsnormen, hogere prioriteit voor overheden en het publiek, maar ook voor maatschappelijke organisaties zoals *Friends of the Earth*.³⁰⁴ Ondanks een groeiende zorg over klimaatverandering, was er geen consensus over welke stappen gezet zouden moeten worden om klimaatverandering aan te pakken.³⁰⁵
204. Overheden trachtten een evenwicht te vinden tussen de toekomstige risico's van klimaatverandering en de meer acute problemen op het gebied van de milieukwaliteit, zoals luchtvervuiling, de aantasting van de ozonlaag en het vrijkomen van chemische stoffen in de bodem en het water, en tegelijkertijd ook rekening houden met de noodzakelijke energievoorziening en het bevorderen van economische ontwikkeling.³⁰⁶ Wereldwijd, waaronder in Nederland, bleven overheden vergunningen verlenen aan bedrijven voor de winning, ontwikkeling en verkoop van koolwaterstoffen en royalty's innen op de verkoop van koolwaterstoffen, al dan niet via staatsbedrijven.³⁰⁷ Van daadwerkelijke regulering van emissies vanuit de

³⁰² **Productie RO-155**, New York Times, Losing Earth: The Decade We Almost Stopped Climate Change, 1 augustus 2018. Zie ook **Productie RO-156**, EPA, Environmental Assessment of Coal Liquefaction Annual Report, 1978, p. 66 (waarin wordt vermeld dat, hoewel de wetenschappelijke bevindingen "*not conclusive*" waren, klimaatverandering als gevolg van de opwarming van de aarde "*both significant and damaging*" zou kunnen zijn); **Productie RO-157**, Jason, The long term impact of atmospheric carbon dioxide on climate, 1979, p. iii, 2, 8, 24-25 (waarin wordt vermeld dat, ondanks wezenlijke beperkingen in de modellen en aanhoudende wetenschappelijke onzekerheid over de "*magnitude and character of the climate fluctuations*", het duidelijk was dat "*the carbon dioxide content of the atmosphere has been rising*" en dat "*the general theory of the influence of carbon dioxide on climate is widely accepted among atmospheric scientists*").

³⁰³ **Productie RO-149**, Hecht & Tirpak, Framework Agreement on Climate Change: A Scientific and Policy History, 1995, p. 382 (In 1986 geloofde het Amerikaanse *Department of Energy* nog steeds dat "*there was an inadequate scientific basis for policy actions on global warming*"); Id., p. 378 (De Amerikaanse *Domestic Policy Council* concludeerde in 1994 dat haar vermogen "*to anticipate and explain either natural fluctuations or man-induced changes of climate falls short of being useful to the planners and policy makers*").

³⁰⁴ **Productie RO-155**, New York Times, Losing Earth: The Decade We Almost Stopped Climate Change, 1 augustus 2018.

³⁰⁵ **Productie RO-158**, Council on Environmental Quality, Annual Report 1980.

³⁰⁶ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-159**, World Bank, Energy Efficiency and Conservation in the Developing World: The World Bank's Role, 1993 (met een lijst documenten over de opwarming van de aarde in een document over vervuiling); **Productie RO-160**, World Conference on the Changing Atmosphere: Implications for Global Security, 1988; **Productie RO-161**, James Hansen-Transcript of Pivotal Climate Change Hearing, 1988.

³⁰⁷ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-162**, Business Monitor Online, Norway Oil & Gas Competitive Landscape, 1 oktober 2019 (waarin staat dat staatsbedrijven 49 procent van alle olie and 69 procent van al het gas in Noorwegen produceren, en Noorwegen in 2018 83 exploratievergunningen heeft verleend); **Productie RO-163**, Andalou Agency, Norway awards

landbouw, cementproductie, staalproductie of andere producenten van broeikasgassen was nog geen sprake.

205. Tegen het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw, kwamen steeds meer wetenschappers en internationale wetenschappelijke organisaties, ondanks voortdurende onzekerheden, tot de conclusie dat sprake was van zodanige risico's, dat op internationaal niveau gecoördineerde actie moest worden genomen door overheden.³⁰⁸ Dit heeft in 1988 geleid tot de oprichting van de IPCC onder auspiciën van de VN.³⁰⁹ In datzelfde jaar hield de Britse premier Margaret Thatcher een speech voor de *Royal Society*, waarin zij opmerkte dat de toename van broeikasgassen in de atmosfeer zou kunnen leiden tot "*climatic instability*" die "*the capacity of our natural habitat to cope*" zou overstijgen.³¹⁰ Toch duurde het nog bijna tien jaar voordat deelnemende staten tot concrete, gecoördineerde actie kwamen met de vaststelling van het Kyoto Protocol in 1997.
206. In 1990 heeft het IPCC gerapporteerd dat de waargenomen opwarming van de aarde op dat moment "[wa]s broadly consistent with predictions of climate models, but it [wa]s also of the same magnitude as natural climate variability."³¹¹ Het IPCC concludeerde dat "*unequivocal detection of the enhanced greenhouse effect from observations is not likely for a decade or more.*"³¹²
207. In 1995 heeft de IPCC in het Second Assessment Report gesteld dat: "[o]ur ability to quantify the human influence on global climate is currently limited because the expected signal is still emerging from the noise of natural variability [...] the balance of evidence suggests that there is a discernable human influence on global climate."³¹³ Er zijn dan nog vele onzekerheden over de potentiële implicaties van stijgende CO₂-niveau's in de atmosfeer,

record 75 oil exploration licenses, 17 januari 2018; **Productie RO-164**, Oil Daily, UK Awards Offshore Blocks, 14 juni 2017; **Productie RO-165**, UK Oil & Gas, License Data: Seaward Exploration Licenses (augustus 2019) (waaruit blijkt dat er veertien "seaward exploration licenses" zijn verleend); **Productie RO-166**, NLOG, Annual Reports: Exploration and production of hydrocarbons, 1 januari 2019 (per 1 januari 2019 waren er in Nederland 193 vergunningen voor de winning, ontwikkeling en verkoop van koolwaterstoffen.

³⁰⁸ Zie **Productie RO-167**, Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 96-103). Op p. 98-99 wordt omschreven hoe wetenschappers zich als "kennisbemiddelaars" ervoor hebben ingespannen de wetenschap van klimaatverandering bij de mondiale beleidsgemeenschap onder de aandacht te brengen. Ook wordt aangegeven: "*The period from 1988 to 1990 was transitional: non-governmental actors still had considerable influence, but governments began to play a greater role.*"

³⁰⁹ Id., p. 98; **Productie RO-168**, IPCC, History (website pagina 11 september 2019).

³¹⁰ **Productie RO-169**, Thatcher, Speech to the Royal Society, 27 september 1988.

³¹¹ **Productie RO-170**, IPCC 1990, AR1: Scientific Assessment of Climate Change, Working Group I, Summary for Policy Makers, p. xii.

³¹² Id.

³¹³ **Productie RO-171**, IPCC 1995 Second Assessment Report, Working Group I, Summary for Policy Makers, p. 5.

waaronder de vraag of een bepaalde regio netto nadelige effecten of positieve effecten zou kunnen ondervinden van klimaatverandering.³¹⁴ Het Second Assessment Report vermeldt:

*"Although our knowledge has increased significantly during the last decade, and qualitative estimates can be developed, quantitative projections of the impacts of climate change on any particular system at any particular location are difficult because regional-scale climate change projections are uncertain; our current understanding of many critical processes is limited; systems are subject to multiple climatic and non-climatic stresses, the interactions of which are not always linear or additive; and very few studies have considered dynamic responses to steadily increasing concentrations of greenhouse gases or the consequences of increases beyond a doubling of equivalent atmospheric CO₂ concentrations."*³¹⁵

208. Uiteindelijk, zo stelt de IPCC in het Second Assessment Report, zullen de beleidsmakers moeten beslissen in welke mate zij willen overgaan tot het treffen van voorzorgsmaatregelen.³¹⁶
209. In 1997 nemen de deelnemende staten in VN-verband een beslissing in relatie tot klimaatverandering, met de vaststelling van het op het VN-Klimaatverdrag gebaseerde Kyoto Protocol, waarin voor het eerst concrete doelstellingen worden opgenomen voor broeikasgasemissiereducties in ontwikkelde landen. Cor Herkströter, de toenmalige voorzitter van het *Committee of Managing Directors* van de Royal Dutch/Shell Group en president-directeur van N.V. Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij, heeft de uitkomst van Kyoto verwelkomd en publiekelijk de Shell positie bevestigd dat *"precautionary measures such as the emission limits for greenhouse gasses set in train by the Kyoto agreement are necessary."*³¹⁷ De Shell groep was het eens met de ondertekenaars van Kyoto dat *"the world must respond to the possibility that human activities are causing damaging climate change"* en heeft daarbij de urgentie van een CO₂-emissiehandelssysteem benadrukt³¹⁸ en de noodzaak van adequaat overheidsbeleid ondersteund.
210. In 2001 is de wetenschap weer verder gevorderd en vermeldt het Third Assessment Report van de IPCC dat *"[t]he warming over the past 100*

³¹⁴ **Productie RO-172**, IPCC 1995, Second Assessment Report, Working Group II, Summary for Policy Makers, p. 4 e.v.

³¹⁵ **Productie RO-173**, IPCC 1995, Second Assessment Report, Working Group I, Synthesis, p. 6.

³¹⁶ **Productie RO-172**, IPCC 1995, Second Assessment Report, Working Group II, Summary for Policy Makers, p. 4 (*"Policymakers will have to decide to what degree they want to take precautionary measures [...]"*).

³¹⁷ **Productie RK-21**, Herkstroter, Reflections on Kyoto, p. 2.

³¹⁸ **Productie RK-22**, STTC Annual Report 1997, p. 3.

*years is very unlikely to be due to internal variability alone [...].*³¹⁹ Toch heeft het nog tot het Fourth Assessment Report in 2007 geduurd dat de IPCC concludeerde: "[t]he understanding of anthropogenic warming and cooling influences on climate has improved since the [Third Assessment Report], leading to very high confidence that the global average net effect of human activities since 1750 has been one of warming."³²⁰ [onderstreping advocaten]

211. De reden dat Milieudefensie c.s. stelt dat "*de relatie tussen fossiele brandstoffen, CO₂ en opwarming [van de aarde] [...] al meer dan 100 jaar bekend [is]*",³²¹ is dat zij daar de conclusie op wil baseren dat sprake is van voorzienbaarheid. Maar die conclusie kan daar niet op worden gebaseerd. Wetenschappers hebben veeleer hun hypothesen en conclusies uitgedrukt in termen van mogelijkheid, onzekerheid en waarschijnlijkheid, vergelijkbaar met de wijze waarop de IPCC dat per vandaag ook nog doet.³²² Wetenschappers hebben de mogelijke effecten van CO₂ op de atmosfeer bestudeerd, alsmede de aard en mogelijke timing van deze effecten, waarbij de conclusies in de afgelopen decennia langzaam nauwkeuriger zijn geworden door elkaar opvolgende studies en klimaatgegevens.³²³ De wetenschap is niet statisch: het gaat dan ook niet aan met de kennis en wetenschap van nu te stellen dat in het verleden sprake was van "voorzienbaarheid".³²⁴
212. Wat daarvan ook zij, het is voor deze zaak grotendeels niet relevant. De vorderingen van Milieudefensie c.s. zien immers op 2030, 2040 en 2050. Het handelen moet dan niet worden beoordeeld naar de stand van zaken in het verleden.

2.4.2 Kennis van Shell over de verandering van het klimaat was gebaseerd op informatie in het publieke domein en was niet uniek voor Shell

213. Milieudefensie c.s. veronderstelt dat "[Shell] *al vele decennia bekend [is] met het feit dat het gebruik van fossiele brandstoffen leidt tot*

³¹⁹ **Productie RO-174**, IPCC 2001, TAR: Climate Change 2001: The Scientific Basis, Working Group I, Summary for Policy Makers, p. 10.

³²⁰ **Productie RO-175**, IPCC 2007, AR4: Climate Change 2007: The Physical Science Basis, Working Group I, Summary for Policy Makers, p. 3, 10.

³²¹ Hoofdstuk IV.4 Dagvaarding.

³²² Zie subparagraaf 2.5.1 hierna.

³²³ Productie 111 Dagvaarding, IPCC 2007 AR4, WGI, hfd. 1, p. 98. Zie bijvoorbeeld randnummer 332 Dagvaarding (waar wordt uitgelegd dat de natuurkundige John Tyndall suggereerde "*that changes in CO₂ in the atmosphere may explain all of the historical climate change discovered by geologists*"); randnummer 333, voetnoot 225 (waar de beschrijving van het IPCC wordt aangehaald van Svante Arrhenius' "prediction based on greenhouse gases, suggesting that a 40% increase or decrease in the atmospheric abundance of the trace gas CO₂ might trigger the glacial advances and retreats").

³²⁴ Hoofdstuk VIII.2.1.2.a Dagvaarding.

klimaatverandering en dat daardoor potentieel grote gevolgen voor mens en milieu zullen ontstaan."³²⁵ Milieudefensie c.s. stelt ook dat Shell "al lange tijd" bekend is met het feit dat de activiteiten van Shell en de producten die Shell levert een "substantiële, meetbare en afbakenbare" bijdrage leveren aan de opwarming van de aarde³²⁶ en op de hoogte was van opkomende ontwikkelingen binnen de wetenschap op het gebied van klimaatverandering. Op basis van deze kennis stelt Milieudefensie c.s. dat Shell al lange tijd het besef had dat zij "voorzorgsmaatregelen" moest treffen.³²⁷

214. Milieudefensie c.s. lijkt, zonder enige onderbouwing, te suggereren dat Shell's kennis anders was dan de kennis en het inzicht dat over het klimaat in de maatschappij bestond. Pogingen van Milieudefensie c.s. om te betogen dat Shell's bewustzijn over de stand van het wetenschappelijk onderzoek uniek was of "voorzienbaarheid" zou creëren, falen. Dat zou immers ten onrechte suggereren dat Shell, een private onderneming, anders *had moeten* of *had kunnen* handelen dan de rest van de wereld en bovendien *vooruitlopend* op de rest van de wereld.
215. Net als de rest van de wereld, richtte Milieudefensie zich in de jaren zeventig eerst op klassieke milieuthema's zoals lucht- en waterverontreiniging en niet op klimaatverandering, terwijl Milieudefensie over dezelfde publieke kennis beschikte waarop zij zich beroept om te beargumenteren dat Shell zich reeds lang bewust was van de effecten van klimaatverandering.³²⁸ Vervolgens richtte Milieudefensie zich in de jaren tachtig op de onmiddellijke bedreiging van de ozonlaag, juist op het moment dat de rest van de wereld aan het Protocol van Montreal werkte.³²⁹ Pas vanaf 1990 begon Milieudefensie zich meer te concentreren op het "klimaatprobleem".³³⁰
216. Het is de taak van overheden om wetgeving en beleid te maken, gebaseerd op de algemeen aanvaarde wetenschappelijke inzichten van dat moment en rekening houdend met verschillende concurrerende maatschappelijke belangen. Hiermee worden de kaders gecreëerd voor het bedrijfsleven in de verschillende landen. Net als andere bedrijven, handelt Shell in

³²⁵ Randnummer 532 Dagvaarding. Zie ook randnummer 533-547, 555-574.

³²⁶ Randnummer 551 Dagvaarding.

³²⁷ Randnummer 572 Dagvaarding.

³²⁸ Randnummer 132 Dagvaarding.

³²⁹ Randnummer 133 Dagvaarding.

³³⁰ Randnummer 135 Dagvaarding.

overeenstemming met nationale regelgeving en beleid en stemt zij haar bedrijfsplannen, bedrijfsbeslissingen en haar handelen hierop af.

217. Als belangrijke speler in de olie- en gasindustrie heeft Shell een belang bij onderwerpen die haar business raken, waaronder de impact van haar bedrijfsactiviteiten op het milieu en de impact van het milieu op haar bedrijfsactiviteiten. Om die reden volgt Shell allerlei ontwikkelingen, waaronder de ontwikkeling van de klimaatwetenschap in de loop van enkele tientallen jaren. Zoals blijkt uit de stukken waar in de Dagvaarding naar wordt verwezen, heeft Shell zich ingespannen om de zich ontwikkelende wetenschappelijke kennis te begrijpen, ook al voordat het IPCC werd opgericht, en heeft zij gepleit voor de totstandkoming van nationaal klimaatbeleid lang voordat de overheden daar zelf aan toe waren.³³¹
218. De documenten en activiteiten waar Milieudefensie c.s. in de Dagvaarding naar verwijst ten aanzien van Shell's beweerdelijke kennis,³³² laten onmiddellijk zien dat Shell geen unieke kennis had en slechts reflecteerde op de stand van de wetenschappelijke kennis van dat moment. Zo verwijst Milieudefensie c.s. bijvoorbeeld naar het feit dat een Shell-medewerker de Wereldklimaatconferentie (WCC) van 1979 in Genève bijwoonde. Het desbetreffende document bevat een lange lijst van allerlei vertegenwoordigers van overheden en universiteiten, waaronder van nationale ministeries van landbouw, waardoor informatie gelijk terecht kwam bij de partijen die er mee aan de slag zouden moeten, te weten overheden.³³³
219. Milieudefensie c.s. lijkt te suggereren dat het Shell rapport uit 1988, *The Greenhouse effect*, laat zien dat Shell zelf onderzoek heeft gedaan. Dat is niet juist. In de eerste plaats is het duidelijk dat dit rapport uit 1988 slechts een beoordeling van extern onderzoek bevat en geen eigen onderzoek; het bevat vele verwijzingen naar wetenschappelijke studies.³³⁴ Het rapport bevat een beschrijving van de kennis van de maatschappij in die tijd over klimaatverandering alsmede een beschrijving van de algemene stand van

³³¹ Zie subparagraaf 2.4.1.

³³² Zie in het algemeen: randnummer 530-547 Dagvaarding.

³³³ Onder de aanwezigen bevonden zich: een Shell *agro-chemicals* werknemer, een afgevaardigde van het ministerie van landbouw uit Ecuador, overheidsfunctionarissen uit Canada, Italië, Saoedi-Arabië, de voormalige Sovjet-Unie, Hongarije, de Verenigde Staten, Libië, Portugal, Spanje, Duitsland, India en Angola, en academici van de University of Nottingham, University of Nebraska, College of Agriculture en Michigan State University. Zie ook Productie 119 Dagvaarding, WMO 1979 Proceedings of the World Climate Conference, Appendix B. Hoe dit ook zij, informatie die op een dergelijke conferentie wordt gedeeld, kan niet op basis van aanwezigheid van een Shell medewerker aan RDS worden toegerekend als zijnde wetenschap van Shell.

³³⁴ Productie 176 Dagvaarding, Shell 1988 *The Greenhouse Effect*, p. 6.

de klimaatwetenschap. Het rapport bevat ook een analyse van bestaande internationale wetgeving en onderzoeken die werden uitgevoerd.³³⁵

220. In de tweede plaats laat het rapport uit 1988 zien dat Shell probeerde een bijdrage te leveren aan het oplossen van een aantal onzekerheden door onderzoek met financiële middelen te ondersteunen. Het rapport bespreekt het door Shell gesponsord onderzoek over de mogelijke gevolgen van broeikasgassen, uitgevoerd door de Universiteit van East Anglia.³³⁶ Dit onderzoek was niet vertrouwelijk, het is gedeeld, en verstrekt aan het US Department of Energy.³³⁷ Er zijn andere voorbeelden van door Shell gesponsorde onderzoeken. Zo was Shell in een vroeg stadium sponsor – en zij is dat nog steeds – van onderzoek door het *Massachusetts Institute of Technology's* Global Change Program.³³⁸
221. Hoewel blijkens het rapport uit 1988 sprake was van *"reasonable scientific agreement that increased levels of greenhouse gases would cause a global warming"*, was er *"no consensus about the degree of warming and no very good understanding what the specific effects of warming might be."*³³⁹ Deze verklaring was in lijn met de klimaatwetenschap in die tijd, zoals blijkt uit rapporten van de *United Nations Environmental Programme* ("**UNEP**") en de *U.S. National Research Council*. De laatste waarschuwde dat *"[e]stimates of effects of increasing CO₂ on climate also embody significant uncertainties, stemming from fundamental gaps in our understanding of physical processes, notably the processes that determine cloudiness and the long-term interactions between atmosphere and ocean."*³⁴⁰
222. UNEP verklaarde in 1984 dat weliswaar algemeen was aanvaard dat *"future increases in the atmospheric CO₂-level will cause a rise in the average global temperature"* maar toch was er: *"still debate over the magnitude of this warming."*³⁴¹ En vervolgens *"Currently (...) there is no evidence that there has been a CO₂-induced increase in the global temperature. The*

³³⁵ Id.

³³⁶ **Productie RO-176**, University of East Anglia, History of the Climate Research Unit, 2012.

³³⁷ Zie bijvoorbeeld Productie 176 Dagvaarding, Shell 1988 The Greenhouse Effect, p. 86, Appendix 8 (waarin wordt opgemerkt dat een studie die in 1981 door de universiteit op basis van een Shell beurs werd uitgevoerd vervolgens werd verlengd door de Amerikaanse *Department of Energy* die de studie vervolgens publiceerde). Milieudefensie c.s. stelt in de Dagvaarding dat dit rapport van 1986 dateert, maar in werkelijkheid werd dit rapport in 1988 gepubliceerd.

³³⁸ Zie **Productie RK-7**, Shell, Energy Transition Report 2018, p. 18. Zie ook **Productie RO-177**, MIT Joint Program, Sponsors (website pagina 10 november 2019).

³³⁹ Productie 176 Dagvaarding, Shell 1988 The Greenhouse Effect, p. 1.

³⁴⁰ **Productie RO-178**, NRC, Changing Climate: Report of the Carbon Dioxide Assessment Committee, 1983, p. 1.

³⁴¹ Productie 176 Dagvaarding, Shell 1988 The Greenhouse Effect, Appendix 4, p. 16-17.

*detection of such an effect is made difficult by the inherent variability in climate."*³⁴²

223. Hoewel opwarming van de aarde in die tijd nog niet waarneembaar was, bepleitte Shell blijkens dit rapport uit 1988 al wel een proactieve aanpak: *"It is estimated that any climatic change relatable to CO₂ would not be detectable before the end of the century. With the very long time scales involved, it would be tempting for society to wait until then before doing anything. The potential implications for the world are, however, so large that policy options need to be considered much earlier."*³⁴³ Een rapport dat vijf jaar eerder in de VS verscheen van de *National Research Council*, dat wordt aangehaald in het rapport van Shell uit 1988, waarschuwde nog tegen het nemen van vroegtijdige actie: *"We do not believe, however, that the evidence at hand about CO₂-induced climate change would support steps to change current fuel-use patterns away from fossil fuels. Such steps may be necessary or desirable at some time in the future, and we should certainly think carefully about costs and benefits of such steps; but the very near future would be better spent improving our knowledge [...] than in changing fuel mix or use."*³⁴⁴ Uiteindelijk wordt in het rapport uit 1988 geconcludeerd dat hoewel *"energy industry will clearly need to work out the part it should play in the development of policies and programmes,"* uitsluitend *"governments can tackle the whole problem."*³⁴⁵
224. Shell heeft steeds op basis van de bestaande kennis willen bijdragen aan het vergroten van het bewustzijn bij het publiek over klimaatwetenschap. In 1991, net één jaar na het verschijnen van het eerste IPCC rapport, heeft Shell de film *"Climate of Concern"* uitgebracht, waarin de stand van de wetenschap op dat moment in beeld is gebracht. In de film wordt op een basaal niveau het broeikasgaseffect uitgelegd, en wordt aangegeven dat in 2050 op basis van computermodelleringsen een stijging van de gemiddelde temperatuur zou kunnen plaatsvinden van tussen de 1.5 en 4 graden Celsius. De film beschrijft vele voorbeelden van de effecten van een dergelijke opwarming van de aarde. De film sluit af met een discussie over de verschillende mogelijkheden die de maatschappij heeft om broeikasgasemissies te beperken. De film is een voorbeeld van Shell's inspanningen om algemeen bewustzijn te creëren bij het publiek over het vroege wetenschappelijk onderzoek.

³⁴² Id., p. 17.

³⁴³ Productie 176 Dagvaarding, Shell 1988 The Greenhouse Effect, p. 6.

³⁴⁴ **Productie RO-178**, NRC, Changing Climate: Report of the Carbon Dioxide Assessment Committee, 1983, p. 4.

³⁴⁵ Productie 176 Dagvaarding; Shell 1988 The Greenhouse Effect, p. 23-29.

225. Milieudefensie c.s. refereert ook nog aan een document van Shell uit 1998: *Climate Change: What does Shell think and do about it?*³⁴⁶ In dit stuk wordt geconcludeerd dat, hoewel "[t]he balance of scientific evidence suggest[ed] a link between human activities – especially the burning of fossil fuels – and climate change," er nog steeds "tremendous uncertainties" zijn die het moeilijk maken "to estimate the size, nature, distribution and speed of any future changes". Dat strookt met het First Assessment Report en het Second Assessment Report, die hierboven zijn aangehaald.
226. Kortom, de documenten waar Milieudefensie c.s. naar verwijst laten vooral zien dat Shell de klimaatwetenschap steeds heeft gevolgd, niet beschikte over unieke kennis, en consequent en publiek het belang benadrukt van het bewaken van een evenwicht tussen de toenemende energiebehoeften en het behoud van een duurzame wereld voor toekomstige generaties.³⁴⁷

2.5 Het IPCC is opgericht om beleidsmakers bij te staan door middel van beoordeling van relevante wetenschappelijke, technische en sociaaleconomische informatie over klimaatverandering

227. Door de oprichting van het IPCC kreeg de klimaatwetenschap ook buiten de academische wereld aanzienlijk meer invloed en erkenning. Het IPCC geldt als "the leading international body for the assessment of climate change."³⁴⁸ Sinds 1988 bestuderen en analyseren wetenschappers van het IPCC de duizenden wetenschappelijke artikelen die jaarlijks worden gepubliceerd over klimaatverandering. Zij vatten samen wat er op dat moment over deze onderwerpen bekend is en stellen vast in welke mate uit deze artikelen wetenschappelijke consensus naar voren komt.³⁴⁹ De vergelijking die Milieudefensie c.s. in dit verband maakt met "het proces van hoor en wederhoor zoals we dat in de juridische wereld kennen",³⁵⁰ gaat echter mank. Gelet op de aard van het wetenschappelijk proces – dat cumulatief, zelfcorrigerend en altijd in ontwikkeling is – zal het IPCC namelijk nooit met een volledig definitieve conclusie komen.³⁵¹ Ieder IPCC-rapport bevat weer nieuwe bevindingen, die oude gedachten mogelijk ontzenuwen en nieuwe vragen oproepen die beantwoord moeten worden.

³⁴⁶ Randnummers 562-565 Dagvaarding.
³⁴⁷ Zie bijvoorbeeld **Productie RK-23**, Shell, The Three Cornered Challenge, 1992; **Productie RO-179**, STTC Annual Report 1991p. 1.
³⁴⁸ Randnummer 369 Dagvaarding.
³⁴⁹ **Productie RO-180**, IPCC, About (website pagina 9 november 2019); **Productie RO-181**, IPCC, Factsheet: what literature does the IPCC assess?, 2013.
³⁵⁰ Randnummer 369 Dagvaarding.
³⁵¹ Productie 111, IPCC, AR4, WGI, hfd. 1, p. 95.

228. Zoals blijkt uit de Shell documenten waarnaar Milieudefensie c.s. verwijst, schaaft Shell zich al geruime tijd achter het werk van het IPCC. Gezien de grote relevantie van de IPCC-rapporten en het feit dat Milieudefensie c.s. bepaalde juridische elementen van haar vorderingen op deze IPCC-rapporten baseert, is het belangrijk het doel, de aard en de inhoud van deze rapporten helder voor ogen te hebben. Zoals hieronder in meer detail wordt toegelicht, zijn in het bijzonder de volgende punten van belang: (i) het IPCC voert zelf geen onafhankelijk onderzoek uit;³⁵² (ii) het IPCC gebruikt doelbewust formuleringen die recht doen aan het feit dat bevindingen nooit absoluut en definitief zijn;³⁵³ (iii) de IPCC-rapporten zijn beleidsneutraal, en (iv) in de IPCC-rapporten wordt ingegaan op een aantal oorzaken van klimaatverandering, waaronder de uitstoot van broeikasgassen bij de verbranding van fossiele brandstoffen. De enige up-to-date IPCC-rapporten die momenteel beschikbaar zijn, zijn het Fifth Assessment Report ("**AR5**") uit september 2013 en oktober 2014, het IPCC Special Report on Global Warming of 1,5°C ("**SR15**") uit oktober 2018, het Special Report on Climate Change and Land ("**SRCL**") uit augustus 2019 en het Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate ("**SROCC**") uit september 2019. Eerder verschenen rapporten zijn inmiddels achterhaald.

2.5.1 IPCC-rapporten analyseren bestaand wetenschappelijk onderzoek en geven uitdrukking aan de diversiteit van het bewijs

229. Zoals gezegd verricht het IPCC geen eigen wetenschappelijk onderzoek, maar bestudeert en analyseert het bestaand onderzoek dat door andere deskundigen en wetenschappers is gepubliceerd. Het IPCC gebruikt zorgvuldige formuleringen om recht te doen aan de diversiteit van het bewijs in de literatuur en de mate van zekerheid en onzekerheid van dat bewijs.³⁵⁴ Het IPCC legt bijvoorbeeld uit dat met betrekking tot "de opwarming van de Antarctische wateren, de omvang van het Antarctische zee-ijs en de Antarctische massabalans, het vertrouwen in toeschrijving aan menselijke invloed laag blijft als gevolg van de onzekerheden in verschillende modellen en de geringe overeenstemming tussen wetenschappelijke studies".³⁵⁵

230. In het Fifth Assessment rapport van het IPCC (AR5) komt naar voren dat de geldigheid en zekerheid die het IPCC aan wetenschappelijke bevindingen toekent, wordt beoordeeld op basis van vier parameters: (i) het type, de

³⁵² Productie RO-182, IPCC, Preparing Reports (website pagina 29 augustus 2019).

³⁵³ Id.

³⁵⁴ Productie RO-183, IPCC, Appendix A to the Principles Governing IPCC Work, par. 4.2.

³⁵⁵ Productie RO-184, IPCC 2013, AR5: Climate Change 2013: The Physical Science Basis, Working Group I, Technical Summary, p. 115.

hoeveelheid, de kwaliteit en de consistentie van het bewijs, op een schaal van beperkt tot robuust; (ii) de mate van overeenstemming tussen deskundigen, van laag tot hoog; (iii) de mate van vertrouwen die de deskundigen hebben, van zeer laag tot zeer hoog; en (iv) de waarschijnlijkheid van de uitkomsten, die kwantitatief wordt uitgedrukt als waarschijnlijkheden.³⁵⁶

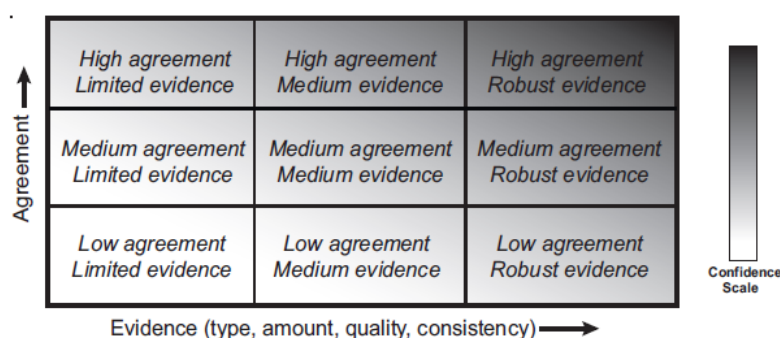

Figure 1: A depiction of evidence and agreement statements and their relationship to confidence. Confidence increases towards the top-right corner as suggested by the increasing strength of shading. Generally, evidence is most robust when there are multiple, consistent independent lines of high-quality evidence.

Table 1. Likelihood Scale	
Term*	Likelihood of the Outcome
<i>Virtually certain</i>	99-100% probability
<i>Very likely</i>	90-100% probability
<i>Likely</i>	66-100% probability
<i>About as likely as not</i>	33 to 66% probability
<i>Unlikely</i>	0-33% probability
<i>Very unlikely</i>	0-10% probability
<i>Exceptionally unlikely</i>	0-1% probability

* Additional terms that were used in limited circumstances in the AR4 (*extremely likely* – 95-100% probability, *more likely than not* – >50-100% probability, and *extremely unlikely* – 0-5% probability) may also be used in the AR5 when appropriate.

231. Milieudefensie c.s. stelt dat uit de klimaatwetenschap volgt dat bepaalde toekomstige gebeurtenissen zich met zekerheid zullen voordoen, tenzij er

³⁵⁶

Productie RO-185, IPCC, Guidance Note for Lead Authors of the IPCC Fifth Assessment Report on Consistent Treatment of Uncertainties, 6-7 juli 2010.

bepaalde stappen worden ondernomen (onder andere door RDS.³⁵⁷ Milieudefensie c.s. negeert daarmee de aard van de bevindingen van het IPCC en trekt een aantal claims daardoor los van de onderliggende wetenschappelijke consensus. Als gevolg daarvan zijn haar vorderingen ongepast en ongegrond. Bijvoorbeeld:

- (a) Milieudefensie c.s. stelt onder verwijzing naar het IPCC "*dat de mens door het gebruik van fossiele brandstoffen de aarde opwarmt en daardoor het klimaat verandert, is voor de wetenschap een helder gegeven*".³⁵⁸ De wetenschappelijke realiteit is echter niet zo eenvoudig als Milieudefensie c.s. doet voorkomen. Het IPCC stelt zeker dat "*warming of the climate system is unequivocal*,"³⁵⁹ maar het schrijft de opwarming niet uitsluitend toe aan het gebruik van fossiele brandstoffen of aan de energiesector. De opwarming wordt eerder veroorzaakt door "*[n]atural and anthropogenic substances and processes that alter the Earth's energy budget*",³⁶⁰ die weer voornamelijk wordt veroorzaakt door de toename van de concentratie CO₂ in de atmosfeer sinds 1750.³⁶¹ Deze stijging komt voort "*primarily from fossil fuel emissions*", maar ook "*secondarily from net land use change emissions*."³⁶² Volgens het IPCC hebben van 1750 tot 2011 juist veranderingen in landgebruik naar schatting voor een derde bijgedragen aan de cumulatieve antropogene emissies die in de atmosfeer zijn terechtgekomen.³⁶³ Landbouw, bosbouw en ander landgebruik waren verantwoordelijk voor ongeveer een derde van de totale netto cumulatieve antropogene broeikasgasemissies van 2007 tot 2016 (in de IPCC-rapporten aangeduid als emissies afkomstig van *agriculture, forestry and other land use*, en afgekort als: "AFOLU"). De voornaamste bronnen van "AFOLU-emissies" zijn ontbossing, veeteelt (herkauwers) en meststoffen.³⁶⁴
- (b) Milieudefensie c.s. vermeldt niet dat het IPCC onderkent dat CCS en negatieve-emissietechnologieën een rol kunnen gaan spelen – en al een rol spelen – in het afvangen van broeikasgasemissies na

³⁵⁷ Hoofdstuk III Dagvaarding.

³⁵⁸ Randnummer 309 Dagvaarding.

³⁵⁹ Randnummer 307 Dagvaarding (met verwijzing naar Productie 099 Dagvaarding, IPCC AR5, WGI, SPM, p. 4).

³⁶⁰ Productie 099 Dagvaarding, IPCC AR5, WGI, SPM, p. 13.

³⁶¹ Id.

³⁶² Vgl. randnummer 308 Dagvaarding en Productie 099 Dagvaarding, IPCC AR5, WGI, SPM, p. 11 [onderstreping advocaten].

³⁶³ Productie 099 Dagvaarding, IPCC AR5, WGI, SPM, p. 12.

³⁶⁴ **Productie RO-186**, IPCC 2019, Special Report on Climate Change and Land, Summary for Policy Makers, p. 7, 11, 1-8.

verbranding of na het vrijkomen van broeikasgasemissies in de atmosfeer.

- (c) Milieudefensie c.s. gaat ook voorbij aan de significante onzekerheden rondom de zogenaamde kantelpunten, of "*tipping points*". Volgens het IPCC blijft het vaststellen van het bestaan van *tipping points* "a major source of uncertainty. . . probabilistic statements about the range of outcomes are possible in this context, but ecosystem science is as yet mostly unable to conduct such analyses routinely and rigorously."³⁶⁵ De analyses van het IPCC over wereldwijde *tipping points* ("*large-scale singular events*") krijgen slechts een lage of middelmatige mate van vertrouwen toegekend.³⁶⁶ Het IPCC stelt met name een lage mate vertrouwen te hebben ten aanzien van de "*precise levels of climate change sufficient to trigger tipping points*"³⁶⁷ en kan niet vaststellen *wanneer* deze zich zouden kunnen voordoen omdat "[the] onset may be abrupt, [and] hard to predict precisely".³⁶⁸ Milieudefensie c.s. doet ook onjuiste wetenschappelijke beweringen met betrekking tot *tipping points*. Zij wijst bijvoorbeeld op een afname van het zee-ijs als mogelijk kantelpunt.³⁶⁹ Het IPCC verklaarde echter dat, hoewel "het ijs vaak wordt aangehaald als *tipping point* in het klimaatstelsel [...] studies suggereren dat veranderingen in het Noordpoolijs niet onomkeerbaar zijn en geen verbodskeling van het ijs in de Noordelijke IJszee vertonen".³⁷⁰

232. Ook Shell vindt dat alle belanghebbenden wereldwijd zich voldoende moeten inspannen om de wetenschappelijke kennis zoals deze wordt gepresenteerd in de IPCC-rapporten te bestuderen en te begrijpen. Wel waarschuwt zij tegen de verleiding om te gemakkelijk algemene conclusies te trekken op basis van sensationele koppen, in plaats van goed na te denken over wat er nu eigenlijk in die rapporten staat, rekening houdend met de zorgvuldige, genuanceerde formuleringen die de auteurs daarvoor bewust gebruiken.

³⁶⁵ Productie 155 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGII, hfd. 4, p. 328.

³⁶⁶ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 3, p. 257-58.

³⁶⁷ Productie 149 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGII, TS, p. 62 en Productie 150 Dagvaarding, IPCC 2014, AR5, WGII, hfd. 19, p. 1045. Zie ook **Productie RO-187**, IPCC 2019, SR Oceans and Cryosphere, Chapter 4: Sea Level Rise and Implications for Low Lying Islands, Coasts and Communities p. 55, 57 ("*There is deep uncertainty about whether and when a tipping point will be passed*").

³⁶⁸ Productie 155 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGII, hfd. 4, p. 278. Zie ook IPCC, AR5, WGII, hfd. 19, p. 1079-80.

³⁶⁹ Randnummer 438 Dagvaarding.

³⁷⁰ Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 3, p. 270.

2.5.2 IPCC-rapporten zijn beleidsneutraal

233. Zoals reeds gezegd, zijn de IPCC-rapporten beleidsneutraal ("*neutral with respect to policy*").³⁷¹ Het IPCC beoordeelt niet de merites van verschillende beleidsmogelijkheden. Haar mandaat is niet om beleid te maken, maar "*to provide policymakers with a clear view of the current state of scientific knowledge relevant to climate change.*"³⁷²
234. Milieudefensie c.s. stelt herhaaldelijk dat een opwarming van meer dan 2°C ten opzichte van het pre-industriële niveau gelijkstaat aan "*gevaarlijke klimaatverandering*" of "*catastrofale*" gevolgen.³⁷³ Ter ondersteuning van deze stelling verwijst Milieudefensie naar het "*speciale update rapport uit 2009*", dat volgens haar een "update" vormt van de Fourth Assessment van het IPCC.³⁷⁴ Het aangehaalde "update rapport" is echter géén IPCC-rapport³⁷⁵ en is nooit door het IPCC in een assessment betrokken. Overigens onderschrijft het rapport uit 2009 dat "*defining 'dangerous climate change' is ultimately a value judgment made by societies as a whole,*" en dat is precies de reden dat – zie ook paragraaf 2.6, 2.7 en 6.2 – overheden zowel de door de maatschappij te behalen doelstellingen als de door de maatschappij te volgen routes moeten vaststellen.³⁷⁶
235. Er bestaat momenteel nog geen consensus over de maatregelen die de verschillende belanghebbenden zouden moeten nemen om bepaalde gevaren of risico's als gevolg van klimaatverandering te voorkomen. Voor zover Milieudefensie c.s. stellingen inneemt over wat "gevaarlijke klimaatverandering" is, en wanneer een dergelijke drempel zal worden bereikt om haar stellingen van onrechtmatige gevaarzetting te ondersteunen, betwist RDS die stellingen.

2.5.3 IPCC-rapporten wijzen op verschillende factoren die bijdragen aan klimaatverandering

236. Milieudefensie c.s. gaat voorbij aan de realiteit door te stellen dat de wereldwijde systeemtransitie uitsluitend zou worden geremd door het "*huidige inadequate klimaatbeleid*"³⁷⁷ van RDS, en wél zou worden gerealiseerd bij toewijzing van haar vorderingen.³⁷⁸ Milieudefensie c.s. gaat

³⁷¹ Productie 125 Dagvaarding, Principles Governing IPCC Work, par. 2.

³⁷² **Productie RO-181**, IPCC, Factsheet: what literature does the IPCC assess?, 2013.

³⁷³ Zie randnummer 13, 23, 28, 31, 231, 330, 350, 394, 507, 520, 547, 621 en 635 Dagvaarding.

³⁷⁴ Randnummer 393 Dagvaarding.

³⁷⁵ Productie 138 Dagvaarding, Richardson 2009, IPCC, SYR (2009 Update Report), p. 5.

³⁷⁶ Id, p. 12.

³⁷⁷ Randnummer 55 Dagvaarding.

³⁷⁸ Zie subparagraaf 2.2.4 hierboven en paragraaf 7.4.

met deze stelling ook voorbij aan het feit dat broeikasgassen afkomstig zijn van allerlei menselijke activiteiten wereldwijd, van verschillende industriële sectoren en van consumenten.³⁷⁹

237. De IPCC-rapporten benadrukken dat broeikasgasemissies afkomstig zijn van een grote verscheidenheid aan bronnen en dat er complexe, wereldwijde veranderingen in de samenleving en de economie nodig zijn om de wereldwijde emissies terug te dringen.³⁸⁰ Het IPCC stelt dat de meeste antropogene broeikasgasemissies door het gebruik van fossiele brandstoffen niet door de energiesector worden veroorzaakt. Zij zijn *“mainly driven by population size, economic activity, lifestyle, energy use, land use patterns, technology and climate policy.”*³⁸¹ Uit de IPCC-rapporten blijkt niet dat het gebruik van fossiele brandstoffen de enige oorzaak van klimaatverandering is of dat broeikasgasemissies aanzienlijk zullen verminderen indien het één bedrijf onmogelijk wordt gemaakt olie en gas te winnen en te verkopen. In de samenvatting die Milieudefensie c.s. geeft van de bevindingen van het IPCC, worden andere belangrijke bronnen van broeikasgasemissies weggelaten.³⁸² Het beroep dat Milieudefensie c.s. op het IPCC doet ter onderbouwing van haar stelling dat het *“business as usual”-gebruik van fossiele brandstoffen* ervoor zal zorgen dat in 2100 een concentratieniveau aan broeikasgassen van 750-1300 ppm in de atmosfeer wordt bereikt, is te kort door de bocht. De IPCC-rapporten verwijzen immers

³⁷⁹ **Productie RO-188**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 5: Drivers, Trends and Mitigation, p. 358; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 136-137.

³⁸⁰ **Productie RO-188**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 5: Drivers, Trends and Mitigation, p. 358; Productie 228 Dagvaarding, IPCC, AR5, SYR, p. 11-12; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 138-48.

³⁸¹ Productie 228 Dagvaarding, IPCC, AR5, SYR, p. 8; zie ook Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 139, Figure 2.20.

³⁸² Tot de andere belangrijke veroorzakers van broeikasgasemissies behoren onder meer de industriële sector (zie Productie 110 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGIII, SPM, p. 23 en **Productie RO-189**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 10: Industry, p. 10, 743-45; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 138-40), stedelijke infrastructuur (zie Productie 110 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGIII, SPM, p. 23 en **Productie RO-190**, IPCC 2014 AR5: Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change, Working Group III, Chapter 9: Buildings, p. 677-78; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 140-42), de transportsector (zie Productie 110 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGIII, SPM, p. 21 en **Productie RO-191**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 8: Transport, p. 603; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. 142-44), alsmede land- en akkerbouw en ander landgebruik (zie Productie 110 Dagvaarding, IPCC, AR5, WGIII, SPM, p. 24 en **Productie RO-188**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 5: Drivers, Trends and Mitigation, p. 354; Productie 099 Dagvaarding, IPCC 2013, AR5, WGI, SPM, p. 11 en **Productie RO-192**, IPCC 2013, AR5: Climate Change 2013: The Physical Science Basis, Working Group I, Chapter 6: Carbon and Other Biogeochemical Cycles, p. 473-75; Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018, SR15, hfd. 2, p. at 144-48; **Productie RO-186**, IPCC 2019, Special Report on Climate Change and Land, Summary for Policy Makers p. 4, 11, 1-8.

niet alleen naar het gebruik van fossiele brandstoffen, maar eveneens naar emissies afkomstig van alle sectoren en bronnen.³⁸³

2.6 Het internationaalrechtelijk kader voor het tegengaan van klimaatverandering is van toepassing op staten, niet op private bedrijven

238. In de Dagvaarding zet Milieudefensie c.s. de internationale inspanningen uiteen om klimaatverandering aan te pakken, waarbij zij zich voornamelijk op het internationale juridisch kader richt.³⁸⁴ Shell onderschrijft dat internationaalrechtelijk kader. Het geeft blijk van de gecoördineerde aanpak door staten om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen en zo de negatieve gevolgen van klimaatverandering zoveel mogelijk te beperken.
239. De verantwoordelijkheid voor de aanpak van klimaatverandering wordt in deze internationale kaders bij staten neergelegd. Geen van de internationale rechtsinstrumenten binnen het VN-Klimaatverdrag die Milieudefensie c.s. aanhaalt, schept enige juridische verantwoordelijkheid voor private partijen, en dus ook niet ten aanzien van RDS.

2.6.1 Staten zijn vanaf het einde van de 20^e eeuw gaan samenwerken in reactie op wetenschappelijk onderzoek over klimaatverandering

240. Milieudefensie c.s. beschrijft belangrijke momenten in de geschiedenis van de klimaataanpak door overheden vanaf de jaren zeventig en tachtig,³⁸⁵ maar plaatst deze niet in de bredere historische context. De ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis over klimaatverandering is vanaf het allereerste begin openbaar geweest. De roep om actie richtte zich terecht tot overheden en legde de verantwoordelijkheid voor het nemen van maatregelen ook bij overheden neer. Overheden hebben immers de macht en de instrumenten die kunnen worden gebruikt om energiebeleid, economisch beleid en juridische kaders voor hun land vast te stellen.
241. In reactie op de oproep van wetenschappers tot een internationale aanpak van klimaatverandering door overheden, riepen beleidsmakers de jaren zeventig en tachtig landen expliciet op "voorzorgsmaatregelen" te nemen. Dit concept van "voorzorg" heeft later een plaats gekregen in het internationaal publiekrecht en is bekend geworden als het "voorzorgsbeginsel". Het voorzorgsbeginsel is bedoeld om milieu- en

³⁸³ Vgl. randnummer 329 Dagvaarding en Productie 110 Dagvaarding, IPCC AR5, WGIII, SPM, p. 8.

³⁸⁴ Zie in het algemeen hoofdstuk V Dagvaarding.

³⁸⁵ Hoofdstuk V Dagvaarding.

klimaat schade te voorkomen in situaties waarin toekomstige effecten onzeker zijn.³⁸⁶ Het voorzorgsbeginsel houdt in dat het gebrek aan wetenschappelijke zekerheid over de aard, het tijdstip en de omvang van de risico's overheden er niet van mag weerhouden actie te ondernemen. Het voorzorgsbeginsel is bijvoorbeeld uitdrukkelijk opgenomen in het Protocol van Montréal betreffende stoffen die de ozonlaag uit 1987, waarin de doelstelling van het verdrag wordt omschreven als de bescherming van de ozonlaag "*by taking precautionary measures*."³⁸⁷ Het voorzorgsbeginsel is eveneens opgenomen in de Declaratie van Bergen van 1990,³⁸⁸ de Declaratie van Rio van 1992,³⁸⁹ en het VN-Klimaatverdrag van 1994.³⁹⁰

242. Aan staten wordt in deze verdragen de verplichting opgelegd preventief op te treden wanneer er onzekere risico's bestaan. Milieudefensie c.s. erkent dat het voorzorgsbeginsel "*aan alle landen wordt opgelegd*". Het voorzorgsbeginsel schept inderdaad geen verplichtingen voor private partijen, wijst hun geen verantwoordelijkheid toe en bindt hen ook op andere wijzen niet. Private partijen zoals RDS moeten handelen in overeenstemming met de toepasselijke nationale wetgeving, waarin de uitwerking van deze internationaalrechtelijke afspraken en verplichtingen op nationaal niveau wordt geïmplementeerd en waarin concrete en bindende verplichtingen voor private partijen zijn opgenomen.

2.6.2 Het VN-Klimaatverdrag voorziet in een gecoördineerde en evenwichtige reductie van broeikasgasemissies

243. De reductie van wereldwijde broeikasgasemissies vraagt om een afweging van veelal met elkaar strijdige belangen en vereist een gecoördineerde

³⁸⁶ **Productie RO-193**, Weiner, Precaution and Climate Change, 2016, hfd. 8, p. 165.

³⁸⁷ **Productie RO-194**, Montreal Protocol 1987, Preamble. Zie ook **Productie RO-167**, Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 96-103) ("Second, the development of the climate regime in the late 1980s and early 1990s rode a wave of environmental activity that began in 1987 with the adoption of the Montreal Protocol [...]", p. 98).

³⁸⁸ **Productie RO-195**, Ministerial Declaration, Bergen Conference 1990, p. 190 ("In order to achieve sustainable development, policies must be based on the precautionary principle. Environmental measures must anticipate, prevent and attack the causes of environmental degradation. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing measures to prevent environmental degradation.").

³⁸⁹ **Productie RK-3**, UN, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 1992, beginsel 15 ("In order to protect the environment, the precautionary approach shall be widely applied by States according to their capabilities. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation.").

³⁹⁰ Productie 096 Dagvaarding, VN-Klimaatverdrag UNFCCC 1992 (ENG), art. 3(3) ("The Parties should take precautionary measures to anticipate, prevent or minimize the causes of climate change and mitigate its adverse effects. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty should not be used as a reason for postponing such measures, taking into account that policies and measures to deal with climate change should be cost-effective so as to ensure global benefits at the lowest possible cost.").

aanpak door staten. Wetenschappers en nationale beleidsmakers zijn het er al lang over eens dat de spanning tussen verschillende belangen een gecoördineerde mondiale overheidsstrategie nog noodzakelijker maakt. In de verklaring volgend op de Wereldklimaatconferentie van 1979 staat bijvoorbeeld:³⁹¹

"The climates of the countries of the world are interdependent. For this reason, and in view of the increasing demand for resources by the growing population that strives for improved living conditions, there is an urgent need for the development of a common global strategy for a greater understanding and a rational use of climate."
[onderstreping advocaten]

244. In economisch opzicht vormt klimaatverandering precies het soort probleem van *"common pool resources"* waarbij, zoals econoom en Nobelprijswinnaar Elinor Ostrom heeft uitgelegd, *"dialogue among interested parties, officials, and scientists,"* en *"complex, redundant, and layered institutions"* nodig zijn.³⁹² Zoals een andere econoom en Nobelprijswinnaar, Gary S. Becker, verklaarde: *"meaningful efforts to successfully correct this externality must then hinge on collective and harmonized action by nations worldwide."*³⁹³
245. Deze analyse is niet alleen economisch van aard, maar staat ook aan de basis van wetenschappelijke benaderingen van het IPCC. Zo heeft het IPCC zich gebaseerd op dr. Ostroms onderzoek naar *"manag[ing] the climate problem"* door middel van *"collective action, trust and cooperation"*³⁹⁴ Het IPCC is het er dus mee eens dat klimaatverandering een *"collective action problem at the global scale"* is en dat *"[i]nternational cooperation is therefore required to effectively mitigate GHG emissions."*³⁹⁵
246. Het gecoördineerde beleidskader dat door het VN-Klimaatverdrag in het leven werd geroepen, past het beginsel toe van *"common but differentiated responsibilities"*, op grond waarvan rekening moet worden gehouden met de verschillende ontwikkelingsniveaus van staten en de onevenredige gevolgen van klimaatmitigatie en -adaptatie voor staten met lagere

³⁹¹ Productie 119 Dagvaarding, WMO 1979 Proceedings of the World Climate Conference.
³⁹² **Productie RO-196**, Dietz e.a., The Struggle to Govern the Commons, 12 december 2003p. 1907. Zie ook **Productie RO-197**, Ostrom, A Polycentric Approach for Coping with Climate Change, oktober 2009; **Productie RO-198**, Ostrom, Nested externalities and polycentric institutions: must we wait for global solutions to climate change before taking actions at other scales?, 2012, p. 353 (*"Building a global regime is a necessity, but encouraging the emergence of a polycentric system starts the process of reducing greenhouse gas emissions and acts as a spur to international regimes to do their part."*).
³⁹³ **Productie RO-199**, Becker e.a., On the Economics of Climate Policy, 2011, p. 1.
³⁹⁴ **Productie RO-200**, IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Foreword, Preface, Dedication and In Memoriam, p. xiii.
³⁹⁵ Productie 110 Dagvaarding, IPCC AR5, WGIII, SPM, p. 5.

inkomens.³⁹⁶ Iedere staat moet bij de vormgeving van zijn klimaatbeleid een afweging maken tussen unieke nationale belangen. Daarbij komt het aan op complexe keuzes met betrekking tot de inzet van regelgeving, vraag en aanbod van energie, de structuur van de economie, energiezekerheid, en ontwikkelingsdoelen. Het Internationaal Energieagentschap heeft gewaarschuwd dat een volledige stopzetting van nieuwe olie-investeringen gevaarlijke gevolgen heeft voor de wereldeconomie.³⁹⁷

247. Staten zijn het best in staat om de sociale en economische gevolgen van de emissiereductie af te wegen en alleen overheden kunnen het beleid bepalen om vaart te zetten achter de reductie van de nationale uitstoot tot netto nul. In de zaak Urgenda, waarop Milieudefensie c.s. zich herhaaldelijk beroept, kwam dit ook duidelijk naar voren: "*de bescherming die Urgenda c.s. verlangen tegen het (te hoge) totaal van de Nederlandse CO₂-emissies, [kan] slechts van de Staat [...] worden verkregen*" omdat "[d]e Staat [...] het bovendien ook daadwerkelijk in zijn macht [heeft] om de Nederlandse CO₂-emissies te (doen) reduceren."³⁹⁸
248. Rechters kunnen geen energiebeleid vaststellen, en evenmin ander nationaal beleid dat van invloed is op zowel het behalen van een nationale netto nul uitstoot als op de internationale coördinatie van belangrijke kwesties als klimaatverandering, handel en energiezekerheid. De rechtbank en het hof in de zaak Urgenda hebben de grenzen van hun rechtsvormende taak in dit opzicht onderkend. Hoewel het hof in de zaak Urgenda het vonnis van de rechtbank heeft bekrachtigd waarbij de Nederlandse Staat een verplichting tot emissiereductie werd opgelegd, heeft het hof geen standpunt willen innemen over de manier waarop de Staat aan die verplichting zou moeten voldoen.³⁹⁹
249. Staten onderhandelen gezamenlijk over hun internationale instrumenten – waaronder het VN-Klimaatverdrag en de Overeenkomst van Parijs – en overheden stellen vervolgens nationale beleids- en rechtskaders vast om private partijen te sturen. Overheden gaan daarbij uitsluitend uit van hun eigen jurisdictie. Urgenda heeft dit punt erkend ten overstaan van het hof, waarbij zij heeft onderkend dat de verantwoordelijkheid van de Nederlandse

³⁹⁶ Zie Productie 096, VN Klimaatverdrag UNFCCC 1992 (ENG), recital 6, art. 3.1, 4.1; **Productie RK-24**, Kyoto Protocol 1998, art. 10; Overeenkomst van Parijs, recital 3, art. 2.2, 4.3, 4.19.

³⁹⁷ **Productie RK-25**, IEA, Outlook for Producer Economies 2018, p. 49; **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 62, 72-73.

³⁹⁸ Dagvaarding Urgenda, 25 juni 2014, randnummer 292 en 293, te vinden op <https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/Translation-Summons-in-case-Urgenda-v-Dutch-State-v.25.06.10.pdf>.

³⁹⁹ Hof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 71-76.

overheid beperkt is tot "*de uitstoot vanaf Nederlandse bodem*" en dat de Nederlandse overheid zich niet kan bemoeien met de uitstoot van andere landen, met name minder ontwikkelde landen.⁴⁰⁰

2.6.3 Milieudefensie c.s. beroept zich op internationale rechtsinstrumenten tussen staten die geen verplichtingen aan private partijen opleggen en niet de door haar beweerde bindende elementen bevatten

250. De stelling van Milieudefensie c.s. dat RDS, een private partij, een juridische plicht heeft om in lijn met de Overeenkomst van Parijs te handelen – door het bereiken van netto nul CO₂-emissies in 2050 of anderszins⁴⁰¹ – miskent zowel de reikwijdte van het internationaal publiekrecht als de bewoordingen van de Overeenkomst van Parijs.
251. Het internationaal publiekrecht is afgeleid van verdragen, algemene rechtsbeginselen en het internationaal gewoonterecht.⁴⁰² In het algemeen bindt het staten die daarbij partij zijn en beheerst het de onderlinge verhoudingen tussen staten.⁴⁰³ De verplichtingen die staten op zich nemen om zeker te stellen dat de samenleving als geheel de overeengekomen doelstellingen haalt ten aanzien van klimaatmitigatie en -adaptatie, vormen het uitgangspunt voor het VN-Klimaatverdrag en al het internationaal publiekrecht inzake de aanpak van klimaatverandering.⁴⁰⁴ Het VN-Klimaatverdrag en eventuele overeenkomsten die in dat kader worden aangegaan, zoals verdragsinstrumenten tussen staten, kunnen dan ook slechts verplichtingen opleggen aan staten die daarbij partij zijn.
252. Een van die instrumenten, dat het eerste emissie-gerelateerde verdrag was, het Kyoto Protocol, legde met betrekking tot zes broeikasgassen "*quantitative restrictions on emissions*" op aan (ontwikkelde) Annex I-landen.⁴⁰⁵ Door het Kyoto Protocol te bekrachtigen, hebben Annex I-landen, zoals Nederland, aanvaard dat de verantwoordelijkheid voor het beleid ten aanzien van het tegengaan van klimaatverandering bij hun nationale overheden ligt.⁴⁰⁶ Shell heeft openlijk haar steun voor het Kyoto Protocol

⁴⁰⁰ Hof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 28.

⁴⁰¹ Randnummer 851 Dagvaarding.

⁴⁰² **Productie RO-201**, Brownlie, *Principles of Public International Law*, 2012 (p. 2-19), p. 6; **Productie RO-202**, Bodansky e.a., *International Climate Change Law*, 2017 (p. 34-39), p. 36.

⁴⁰³ **Productie RO-203**, Brownlie, *Principles of Public International Law*, 2012 (p. 115-127), p. 115-116, 121-122 ("*In principle . . . corporations do not have international legal personality.*");

Productie RO-202, Bodansky e.a., *International Climate Change Law*, 2017 (p. 34-39), p. 37.

⁴⁰⁴ **Productie RO-201**, Brownlie, *Principles of Public International Law*, 2012 (p. 2-19), p. 360, 362; **Productie RO-204**, Bodansky e.a., *International Climate Change Law*, 2017 (p. 10-11), p. 10-11.

⁴⁰⁵ **Productie RO-205**, Calkarne, *Oxford Handbook on International Climate Change Law*, 2014 (p. 26-37), p. 32. Zie ook **Productie RK-24**, Kyoto Protocol 1998, art. 2-3.

⁴⁰⁶ **Productie RO-206**, Bodansky e.a., *International Climate Change Law*, 2017 (p. 26-31), p. 27.

uitgesproken tijdens een speech op het World Economic Forum van 1998 en er bij iedere ondertekenende staat op aangedrongen "[to] *consider the implications of its own targets, and put together policies and measures to meet them.*"⁴⁰⁷

253. Sinds Kyoto is in daaropvolgende instrumenten van internationaal recht onderkend dat het de rol van staten is om een evenwicht te vinden tussen met elkaar strijdige belangen, waaronder het Akkoord van Kopenhagen en de SDG's van de VN. Aangezien in de SDG's van de VN zowel klimaatactie als betaalbare en schone energie als doelstelling is opgenomen, is daarbij dus een primaire rol weggelegd voor staten om de noodzaak van betere toegang tot energie in balans te brengen met de ontwikkeling van schonere fossiele brandstoftechnologie.⁴⁰⁸
254. In tegenstelling tot het Kyoto Protocol zijn in de Overeenkomst van Parijs geen inhoudelijke emissiereductiedoelstellingen of precieze termijnen opgenomen. In plaats daarvan is in de Overeenkomst van Parijs als hoofddoel vastgelegd: "*de stijging van de wereldwijde gemiddelde temperatuur ruim onder 2°C te houden ten opzichte van het pre-industriële niveau*", waarbij ook is overeengekomen dat partijen "*ernaar [...] blijven streven de stijging te beperken tot 1,5°C.*"⁴⁰⁹ Elke staat die partij is bij de Overeenkomst definieert in zijn NDC zijn eigen emissiereductiedoelstellingen.⁴¹⁰
255. De temperatuurdoelstellingen zijn niet dwingend,⁴¹¹ ook al beweert Milieudefensie c.s. het tegendeel.⁴¹² Evenzo vereist de Overeenkomst van Parijs weliswaar dat staten NDC's vaststellen met de bedoeling daaraan te voldoen, maar is er geen mechanisme om NDC-doelstellingen af te

⁴⁰⁷ Zie **Productie RK-21**, Herkstroter, Reflections on Kyoto, 2 februari 1998 ("*measures such as the emission limits for greenhouse gases set in train by the Kyoto agreement are necessary.*").

⁴⁰⁸ **Productie RK-26**, UN, Sustainable Development Goals: Goal 13, waarin is opgenomen: neem dringend actie om klimaatverandering en haar impact te bestrijden; **Productie RK-27**, UN, Sustainable Development Goals: Goal 7, waarin is opgenomen: verzeker toegang tot betaalbare, betrouwbare, duurzame en moderne energie voor iedereen ("*Tegen 2030 de internationale samenwerking verhogen om toegang te vergemakkelijken tot onderzoek en technologie inzake schone energie, met inbegrip van de hernieuwbare energie, de energiedoeltreffendheid en de geavanceerde en schonere fossiele brandstoffentechnologie, en de investering promoten in energie-infrastructuur en schone-energietechnologie.*").

⁴⁰⁹ Overeenkomst van Parijs, art. 2 lid 1 sub a.

⁴¹⁰ **Productie RO-207**, Falkner, The Paris Agreement and the new logic of international climate politics, 2016, p. 1114-16.

⁴¹¹ Overeenkomst van Parijs, art. 2 lid 1 sub a ("*Doel van deze Overeenkomst is door uitvoering van het Verdrag en de doelstellingen ervan te verbeteren, de wereldwijde reactie op de dreiging van klimaatverandering te versterken [...] onder meer door: a) de stijging van de wereldwijde gemiddelde temperatuur ruim onder 2 °C te houden ten opzichte van het pre-industriële niveau [...]*") [onderstreping toegevoegd].

⁴¹² Randnummer 411 Dagvaarding (waarin wordt gesteld dat de NDC's "*in 2030 moeten zijn bereikt*").

dwingen of de vermindering van uitstoot van broeikasgassen op enige andere wijze af te dwingen.⁴¹³ In plaats daarvan is de Overeenkomst van Parijs zo opgezet dat staten – via hun eigen nationale overheid – hun eigen doelstellingen kunnen vaststellen en nationaal beleid en een nationaal rechtskader voor klimaatverandering kunnen invoeren op basis van hun eigen energie- en ontwikkelingsbehoeften.

256. Private partijen staan buiten het raamwerk van de Overeenkomst van Parijs, behalve voor zover staten nationale (wettelijke) kaders vaststellen die bindend zijn voor private partijen die binnen hun jurisdictie actief zijn. In de Overeenkomst van Parijs wordt slechts twee keer naar niet-partijen bij het verdrag verwezen, in beide gevallen in het kader van de handel in emissierechten ingevolge artikel 6.⁴¹⁴ Hoewel de Conferentie van de Partijen van het VN-Klimaatverdrag de bijdragen van niet-partijen zoals RDS verwelkomt, legt de Overeenkomst van Parijs geen verplichtingen aan hen op, anders dan Milieudefensie c.s. beweert.⁴¹⁵
257. Shell staat volledig achter de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs en heeft naast haar eigen initiatieven aan diverse projecten van partijen bij de Overeenkomst van Parijs deelgenomen. Zo heeft Shell vrijwillig deelgenomen aan het Marrakech Partnership (dat de tenuitvoerlegging van de Overeenkomst van Parijs ondersteunt door samenwerking tussen overheden, bedrijven en investeerders op het gebied van emissiereductie mogelijk te maken),⁴¹⁶ aan de Talanoa-dialoog (waarin de balans wordt opgemaakt van de gezamenlijke inspanningen van partijen en informatie wordt verschaft voor de voorbereidingen van NDC's)⁴¹⁷ en aan de ontwikkeling van CO₂-prijzen en andere marktmechanismen op

⁴¹³ Overeenkomst van Parijs, art. 4 lid 2 ("*Elke Partij stelt opeenvolgende nationaal bepaalde bijdragen op die zij beoogt te bereiken, deelt deze mede en houdt ze bij [en neemt] nationale mitigerende maatregelen ter verwezenlijking van de doelstellingen van deze bijdragen.*") [onderstreping advocaten]. Zie ook **Productie RO-208**, Bodansky e.a., *International Climate Change Law*, 2017 (p. 68-71), p. 70.

⁴¹⁴ Overeenkomst van Parijs, art. 6 lid 4 sub b ("*[...] een mechanisme ingesteld om aan de mitigatie van de uitstoot van broeikasgassen bij te dragen [...] [dat] beoogt: de deelname aan de mitigatie van de uitstoot van broeikasgassen door hiertoe door een Partij gemachtigde publiek- en privaatrechtelijke instellingen te stimuleren en te faciliteren*"); Id., art. 6 lid 8 sub b ("*[...] erkennen dat het belangrijk is dat [...] Partijen over geïntegreerde, holistische en evenwichtige, niet op de markt gebaseerde benaderingen kunnen beschikken [...] [die] tot doel [hebben]: ... b) deelname van de publieke en private sector bij de uitvoering van nationaal bepaalde bijdragen te vergroten*").

⁴¹⁵ Randnummer 38 Dagvaarding.

⁴¹⁶ **Productie RO-209**, UNFCCC - Marrakech Partnership for Global Climate Action.

⁴¹⁷ **Productie RO-210**, UNFCCC - 2018 Talanoa Dialogue Platform;; **Productie RO-211**, UNFCCC, Governments Meet in Bonn To Step Up Climate Action Critical to the Implementation of Paris Agreement, 28 april 2018; **Productie RO-212**, UNFCCC, Overview of Inputs to the Talanoa Dialogue, p. 1.

grond van artikel 6 van de Overeenkomst van Parijs,⁴¹⁸ hoewel de operationele regels van de COP's nog onvolledig zijn. Met de vorderingen van Milieudefensie c.s. wordt echter gepoogd om de temperatuurdoelstellingen van de Overeenkomst van Parijs – zonder wettelijke grondslag – om te zetten in bindende doelstellingen en termijnen voor private partijen.⁴¹⁹

258. Vrijwillige initiatieven van het bedrijfsleven zijn weliswaar waardevol, maar dienen vooral als basis voor dialoog en verschaffen informatie voor de overheidsbesluitvorming en "*there are limits to what they can achieve*."⁴²⁰ Soms hebben private vennootschappen de formuleringen van verschillende internationale rechtsinstrumenten en -kaders overgenomen, of zelfs, zoals Shell, publieke verklaringen afgegeven waarin deze instrumenten en kaders en de doelstellingen daaruit worden onderschreven. Deze verklaringen vormen echter vrijwillige keuzes van ondernemingen ter ondersteuning van ambities en doelstellingen – ze zijn niet juridisch bindend en leggen geen wettelijke verplichtingen of verantwoordelijkheden op aan private partijen.
259. Private partijen met activiteiten in verschillende jurisdicties zijn en zullen worden onderworpen aan uiteenlopende nationale wettelijke- en regelgevingskaders die voortvloeien uit door afzonderlijke staten vastgestelde NDC's en langetermijnstrategieën. Er bestaat geen wereldwijde uniforme aanpak van, of standaarddoelstelling of tijdschema voor, de vermindering van broeikasgasemissies voor staten, laat staan voor private partijen. Private partijen die in meerdere jurisdicties actief zijn, zoals Shell, moeten hun activiteiten uiteraard afstemmen op de wetten van elke jurisdictie waarin zij actief zijn, in overeenstemming met de doelstellingen op het gebied van mitigatie, adaptatie, ontwikkeling en energie van de overheden in die jurisdicties.
260. Vanzelfsprekend zal Shell voldoen aan alle wettelijke verplichtingen die door nationale overheden aan haar worden opgelegd. Daarnaast zet zij zich in voor de implementatie van beleidspraktijken die bijdragen aan het versnellen en doen van investeringen die bijdragen aan de energietransitie, zoals sterke koolstofprijsmechanismen en -beleid ter ondersteuning van de ontwikkeling en het gebruik van alternatieve energiebronnen en technologieën om CO₂ te verminderen, verwijderen of te compenseren.

⁴¹⁸ **Productie RO-213**, Decision 1/CP.21, 29 januari 2016, randnummer 9, 34, 39-40 ("**Decision 1/CP.21**"); **Productie RO-214**, UNFCCC - The Katowice Climate Package: Making The Paris Agreement Work For All.

⁴¹⁹ Om nog maar te zwijgen van het feit dat het IPCC verschillende 1,5°C-scenario's (die met een "overschrijding") geeft die voorzien in het bereiken van netto nul uitstoot na 2050. Productie 136 Dagvaarding, IPCC 2018 SR15, hfd. 2, p. 112 e.v.

⁴²⁰ **Productie RK-4**, IEA, World Energy Outlook 2018, p. 512.

Dergelijke verplichtingen zijn echter afkomstig zijn van de nationale regering, niet van de Overeenkomst van Parijs of het IPCC.

2.6.4 Milieudefensie c.s. rekent ten onrechte de emissies van eindgebruikers toe aan RDS

261. Door de emissies van het gebruik van producten die Shell verkoopt (Scope 3-emissies) in haar vorderingen te betrekken, gaat Milieudefensie c.s. voorbij aan het simpele feit dat producenten geen controle hebben over de emissies door eindgebruikers, en dat ook niet kunnen hebben. Deze benadering gaat dan ook in tegen de beginselen uit het VN-Klimaatverdrag met betrekking tot het rapporteren van broeikasgassen. Milieudefensie c.s. probeert daarmee een heel andere – en veel verdergaande – norm toe te passen op RDS. Recht noch praktijk biedt enige grondslag voor deze benadering.
262. Bij de verantwoording van broeikasgassen door staten wordt de verantwoordelijkheid voor broeikasgasemissies toegerekend aan de Staat die de emissies voortbrengt, en niet aan de Staat die het onderliggende product produceert (en bij de verbranding waarvan bij eindgebruik broeikasgassen vrijkomen).⁴²¹ Op grond van de IPCC Richtlijnen over de verantwoording van emissies en op grond van de Overeenkomst van Parijs rapporteren staten uitsluitend over de uitstoot die daadwerkelijk binnen hun grenzen plaatsvindt ten gevolge van verbranding of lekkage, met andere woorden: de uitstoot die binnen hun jurisdictie valt.⁴²²
263. In de IPCC Richtlijnen worden verder – in tegenstelling tot wat door Milieudefensie c.s. in deze procedure wordt gesteld – de broeikasgasemissies uitgesplitst naar evenredigheid van de emissies die vrijkomen bij de verschillende stappen in de toeleveringsketen.⁴²³ Zij rekenen niet *alle* broeikasemissies toe aan de eerste producent in de keten. Uitstoot die bijvoorbeeld vrijkomt tijdens de verbranding van brandstof bij industriële processen en het gebruik van producten (zoals in de chemische of metaalindustrie) wordt toegerekend aan de industriële sector en niet aan

⁴²¹ **Productie RK-28**, IPCC, 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 8: Reporting Guidance and Tables, p. 8.4-8.5. Deze methodologie wordt overigens weliswaar sinds 2014 herzien, en is voor het laatst in mei 2019 "aangescherpt", maar is grotendeels in stand gelaten omdat werd geconcludeerd dat "*The 2006 IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories (2006 IPCC Guidelines) provide a technically sound methodological basis of national greenhouse gas inventories, and therefore fundamental revision is unnecessary*". Zie **Productie RK-29**, IPCC, 2019 Refinement to the 2006 IPCC Guidelines.

⁴²² **Productie RK-28**, IPCC, 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 8: Reporting Guidance and Tables, p. 8.4-8.5; Overeenkomst van Parijs, art. 13.

⁴²³ **Productie RK-30**, IPCC, 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 1: Introduction, par. 1.5 en Figuur 1.1.

de energiesector waar de brandstof vandaan komt.⁴²⁴ Deze methode, die in het VN-Klimaatverdrag wordt gebruikt voor het bepalen van de verantwoording door en verplichtingen van de staten in verband met de Overeenkomst van Parijs,⁴²⁵ onderstreept dus dat de aan eindgebruik verbonden emissies toe te rekenen zijn aan andere partijen dan de producent van een bepaald product.

264. In richtsnoeren van bedrijven en in nationale wettelijke kaders die van toepassing zijn op bedrijven wordt bevestigd dat bedrijven niet verantwoordelijk zijn voor het verminderen van Scope 3-emissies, waarop zij noodzakelijkerwijs geen invloed hebben. Bedrijven kunnen – net als Shell – Scope 3-emissies vrijwillig opnemen in hun rapportages. De meeste bedrijven doen dat niet. In het GHG Protocol, de meest gebruikte rapportagestandaard voor bedrijven,⁴²⁶ wordt meermaals benadrukt dat de rapportage van Scope 3-emissies optioneel is.⁴²⁷ In andere internationale richtlijnen wordt dezelfde aanpak gevolgd.⁴²⁸ Evenzo geldt het Europese emissiehandelsysteem ("ETS") alleen voor Scope 1- en 2-emissies uit installaties die onder de regeling vallen.⁴²⁹
265. Milieudefensie c.s. baseert haar vorderingen tegen RDS – en haar poging om bijna 2 procent van de CO₂-uitstoot sinds 1890 toe te schrijven aan RDS – op een afwijkende publicatie. De publicatie van Heede waarnaar Milieudefensie c.s. verwijst staat haaks op internationale precedentes en praktijken door alle Scope 3-emissies toe te rekenen aan de bedrijven die fossiele brandstoffen winnen en produceren.⁴³⁰ De bevindingen daarin, die volledig op het verleden zijn gericht, zijn niet relevant voor de vorderingen die in deze procedure zijn ingesteld.⁴³¹ Onder andere om deze redenen is het misplaatst en onjuist dat Milieudefensie c.s. zich beroept op de publicatie van Heede om Scope 3-emissies toe te rekenen aan RDS. Haar

⁴²⁴ Id.

⁴²⁵ Overeenkomst van Parijs, art. 13 lid 7 sub a.

⁴²⁶ **Productie RO-215**, Greenhouse Gas Protocol, Standards (website pagina 11 november 2019).

⁴²⁷ **Productie RK-15**, Greenhouse Gas Protocol, A Corporate Accounting and Reporting Standard 2015, p. 25; **Productie RK-19**, Greenhouse Gas Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard 2011, p. 4, 5.

⁴²⁸ **Productie RO-216**, UNFCCC, International Financial Institution Framework for a Harmonised Approach to Greenhouse Gas Accounting, november 2015.

⁴²⁹ Richtlijn 2003/87/EG tot vaststelling van een systeem voor de handel in broeikasgasemissierechten, zoals gewijzigd bij Richtlijn (EU) 2018/410 van 14 maart 2018, art. 2.1, 3 sub e, 4 & bijlage I, te vinden op <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02003L0087-20180408&from=EN>; Cap-and-Trade programma van Californië, §§ ("Emissions," "Facility"), 95852, te vinden op https://ww3.arb.ca.gov/cc/capandtrade/capandtrade/ct_reg_unofficial.pdf.

⁴³⁰ Randnummer 552 Dagvaarding; Productie 179 Dagvaarding, Heede 2013 *Tracing anthropogenic carbon dioxide and methane emissions to fossil fuel and cement producers* p. 231-232.

⁴³¹ Randnummer 850-851 Dagvaarding.

beroep op Heede is echter niet verwonderlijk, aangezien het is opgesteld in opdracht van Greenpeace International, een NGO die wereldwijd activistische rechtszaken voert tegen de olie- en gasindustrie, onder meer door op toerekening gebaseerde schadeclaims in te dienen vanwege klimaatverandering.

2.7 Nationale wetten en beleid om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen zijn talrijk en bevatten uiteenlopende eisen; de activiteiten van Shell, met operaties in vele tientallen landen, worden door veel verschillende regimes gereguleerd

266. In het algemeen geldt voor Shell in elk van de landen waar zij actief is regelgeving specifiek voor de olie- en gassector, die erop gericht is olie- en gasexploratie en -productie te reguleren en de activiteiten van Shell aan veiligheids-, gezondheids- en milieunormen te onderwerpen. In het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld, waar RDS is opgericht, is in de Petroleum Act van 1998 het juridisch kader vastgesteld dat van toepassing is op de exploratie en productie van olie en gas. De Petroleum Act wordt aangevuld door de Energy Act van 2016, de Infrastructure Act van 2015 en nog vele andere wettelijke controlemechanismen waarmee milieu-, gezondheids- en veiligheidsnormen worden opgelegd.⁴³² In Nederland zijn de regels omtrent olie- en gasexploratie vastgelegd in de Mijnbouwwet. De Wet milieubeheer en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht, alsmede de bijbehorende onderliggende regelgeving – zoals het Activiteitenbesluit en het Besluit risico's zware ongevallen 2015 – schrijven milieu- en veiligheidsnormen ten aanzien van olie- en gasexploratie en productie, waaronder raffinage voor.
267. Daarnaast ontwikkelen landen waar Shell actief is hun eigen nationale kaders om uitvoering te geven aan de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs. Nationaal klimaatbeleid om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen, dient *niet* door de rechter te worden bepaald. De rechtbank heeft in *Urgenda* duidelijk gemaakt dat het niet eenvoudig is voor staten – die verantwoordelijk zijn voor het vaststellen van de concrete maatregelen die moeten worden genomen om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te bereiken – om dit ook daadwerkelijk te doen.⁴³³ In dit proces moet een zeer complexe afweging worden gemaakt van verschillende en vaak tegenstrijdige belangen en lokale omstandigheden.

⁴³² Zie **Productie RO-217**, Global Oil & Gas: Guide to oil and gas regulation in the UK, 2017 Global; zie ook **Productie RO-218**, ICLG, Oil & Gas Regulation 2018, p. 269.

⁴³³ Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*).

268. *Urgenda* betreft één enkele staat - Nederland. De vordering van Milieudefensie c.s. is veel verstrekkender. Het betreft de activiteiten van een Engelse holding vennootschap met dochterondernemingen die actief zijn in vele tientallen landen, elk land met zijn eigen politiek en regelgevingssysteem, NDC en – indien van toepassing – plan voor de energietransitie. Deze verschillende nationale benaderingen worden uitdrukkelijk toegestaan door de Overeenkomst van Parijs, waarin het beginsel van billijkheid en gezamenlijke, doch verschillende verantwoordelijkheden en onderscheiden mogelijkheden wordt erkend in het licht van uiteenlopende nationale omstandigheden (zoals in subparagraaf 2.6.3 is uiteengezet).
269. Door te proberen aan Shell aanvullende maatregelen op te leggen, negeert en ondergraaft Milieudefensie c.s. de reeds lopende inspanningen van overheden om, binnen de context van de specifieke omstandigheden en mogelijkheden van hun landen, de energietransitie vorm te geven. Het is aan Shell om zich te houden aan het geldende wettelijke kader in het land of de landen waarin zij actief is, en het is aan de nationale rechter en toezichthouders van die landen om de naleving daarvan te handhaven. Hieronder worden enkele voorbeelden van deze kaders gegeven.

2.7.1 De EU heeft een klimaatbeleid vastgesteld waarbinnen CO₂-emissierechten beschikbaar worden gesteld en haar lidstaten onderhandelen over passende doelen voor de vermindering van broeikasgassen

270. De EU heeft stappen ondernomen om een EU-breed systeem op te zetten dat gebaseerd is op het internationaalrechtelijk kader met betrekking tot het tegengaan van klimaatverandering.
271. De EU stelt langetermijndoelstellingen vast voor de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen in de EU en maakt gebruik van diverse instrumenten om deze doelstellingen te bereiken. Hiermee worden lidstaten verplicht om de productie van hernieuwbare energie te ondersteunen, energie-efficiëntie te verbeteren en aanpassingsplannen vast te stellen.⁴³⁴ De verplichtingen voor private partijen zijn vastgelegd in een grote verscheidenheid aan juridische instrumenten die verschillende sectoren en bedrijfstakken reguleren.⁴³⁵

⁴³⁴ **Productie RO-219**, European Commission, EU Climate Action, 23 november 2016.
⁴³⁵ Zie bijvoorbeeld EU-Verordening 2019/631 en EU-Verordening 2019/1242 tot vaststelling van CO₂-emissienormen voor nieuwe personenauto's en nieuwe lichte bedrijfsvoertuigen, respectievelijk nieuwe zware bedrijfsvoertuigen.

272. Voor een groot deel – en bijzonder relevant in dit geval – worden de verplichtingen voor private partijen vastgesteld via het ETS, een marktmechanisme dat de CO₂-, N₂O- en perfluorkoolstofemissies van een grote verscheidenheid aan bedrijfstakken reguleert op basis van het "cap and trade"-principe.⁴³⁶
273. De regeling voor de handel in emissierechten stelt een limiet aan de totale uitstoot van de onder de regeling vallende installaties. Binnen deze limiet kunnen bedrijven naar behoefte emissierechten kopen en verkopen, waardoor zij de flexibiliteit hebben om de uitstoot te verminderen daar waar dit de minste kosten oplevert. In totaal wordt ongeveer 45 procent van de totale broeikasgasemissies in de EU gereguleerd via het emissiehandelssysteem.⁴³⁷
274. Het emissiehandelssysteem wordt geïmplementeerd om te voldoen aan de verplichting om maatregelen te nemen tegen klimaatverandering, onder meer onder verwijzing naar het VN-Klimaatverdrag en het Kyoto Protocol. Daarin wordt expliciet bepaald dat er in de industrie voor talloze installaties een "vergunning voor broeikasgasemissies" vereist is.⁴³⁸ Artikel 6 bepaalt: "[d]e bevoegde autoriteit verleent een vergunning waarin toestemming wordt verleend broeikasgassen [...] uit te stoten". Veel activiteiten van Shell vennootschappen zijn aan deze regeling onderworpen. De activiteiten die hieronder vallen, omvatten bijvoorbeeld "aardolieraffinage" (zie bijlage I), en in dat verband is met name de uitstoot van CO₂ gereguleerd. Ook wordt daarbij voorzien in de verdeling van "emissierechten", dat wil zeggen een recht om "één ton kooldioxide-equivalent uit te stoten" (artikel 3 sub a ETS-richtlijn). Verdere verleende vergunningen zullen in principe geen verdere beperkingen op de CO₂-uitstoot opleggen.⁴³⁹ Het totaal aan rechten in de EU en per land is specifiek gemaximeerd.
275. De EU heeft een algemene doelstelling om de broeikasgasemissies in de hele EU in 2020 met 20 procent te verminderen ten opzichte van het niveau van 1990 en in 2030 met 40 procent ten opzichte van het niveau van 1990. De Europese Commissie is voorstander van een langetermijnstrategie voor een doelstelling voor een netto nul uitstoot voor alle lidstaten in 2050, en deze doelstelling heeft de uitdrukkelijke steun van Shell gekregen.⁴⁴⁰ Met

⁴³⁶ **Productie RO-220**, European Commission, EU ETS, 23 november 2016.

⁴³⁷ **Productie RO-221**, Europese Commissie, EU ETS Factsheet.

⁴³⁸ De artikelen 4 en 5 van Richtlijn 2003/87/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 oktober 2003 tot vaststelling van een regeling voor de handel in broeikasgasemissierechten binnen de Unie en tot wijziging van Richtlijn 96/61/EG van de Raad, zoals gewijzigd bij verscheidene latere richtlijnen.

⁴³⁹ Artikel 26 van bovengenoemde richtlijn.

⁴⁴⁰ **Productie RO-93**, Shell, Getting to net zero emissions, 9 juli 2019.

een dergelijke strategie hebben de lidstaten echter nog niet volledig ingestemd.⁴⁴¹ Op de Europese top in Brussel van 20 juni 2019 zijn de leiders het niet eens geworden over een doelstelling voor netto nul uitstoot van broeikasgassen in 2050. Met name vier Oost-Europese landen – Polen, Tsjechië, Hongarije en Estland – hebben de toezegging van de EU geblokkeerd.⁴⁴² De Poolse minister-president voerde economische en sociale redenen aan om te benadrukken dat Polen een uitgebreid compensatiepakket zou moeten krijgen om het voorstel te steunen.⁴⁴³ Een dergelijke uitkomst toont de noodzaak om de verschillende posities en mogelijkheden van staten mee te wegen bij de tenuitvoerlegging van de Overeenkomst van Parijs.

2.7.2 Het juridisch kader in Nederland; in de Klimaatwet is geen netto nul-doelstelling voor de uitstoot van broeikasgassen voor 2050 opgenomen

276. Nederland heeft het VN-Klimaatverdrag, het Protocol van Kyoto en de Overeenkomst van Parijs geratificeerd. Als EU-lidstaat wordt de Nederlandse wet- en regelgeving en het beleid op het gebied van klimaatverandering in belangrijke mate bepaald door afspraken en regelgeving op EU-niveau, onder meer met betrekking tot de handel in emissierechten, de ondersteuning van duurzame energiebronnen en de vermindering van het energieverbruik van gebouwen en industrieën. Op 6 maart 2015 heeft de EU namens alle lidstaten, waaronder Nederland, een NDC ingediend.
277. In Nederland is het emissiehandelssysteem geïmplementeerd in de Wet milieubeheer. Deze wet stelt vergunningen van de Nederlandse Emissieautoriteit (NEa) voor installaties verplicht⁴⁴⁴ en voorziet in de verdeling van en handel in emissierechten (broeikasgasemissierechten).⁴⁴⁵ Zodra vergunningen en rechten zijn verleend, worden in andere vergunningen voor ETS-activiteiten (installaties) over het algemeen geen verdere limieten voor CO₂-uitstoot opgelegd.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Zie **Productie RO-222**, Europese Commissie, Our Vision for a Clean Planet for All, november 2018.

⁴⁴² Zie **Productie RO-223**, Bloomberg, EU Closer to Setting a Target Date for Net-Zero Carbon Emissions, 3 oktober 2019.

⁴⁴³ Zie **Productie RO-224**, Financial Times, EU 2050 climate target blocked by eastern nations, 20 juni 2019.

⁴⁴⁴ Art. 16.5 Wet milieubeheer.

⁴⁴⁵ Art. 16.23 Wet milieubeheer e.v.

⁴⁴⁶ Art. 5.12 Besluit omgevingsrecht.

278. Op 28 juni 2019 werd het Klimaatakkoord gepresenteerd. Het akkoord wordt actief ondersteund door Shell Nederland B.V.⁴⁴⁷ en bevat een breed pakket aan maatregelen voor sectoren als gebouwen, mobiliteit, elektriciteit, industrie en landbouw. Het heeft de actieve steun van zoveel mogelijk betrokken partijen en heeft als uitgangspunt dat de vermindering van de CO₂-uitstoot voor iedereen haalbaar en betaalbaar moet zijn. Verder schrijft het Klimaatakkoord voor dat maatregelen ter vermindering van de broeikasgasuitstoot niet overhaast moeten worden genomen: ze zullen stap voor stap worden ingevoerd.⁴⁴⁸ De uitvoering van het Klimaatakkoord zal een adaptief proces zijn dat ruimte biedt om in te spelen op relevante nieuwe ontwikkelingen.
279. Op 1 september 2019 is de Klimaatwet in werking getreden.⁴⁴⁹ De Klimaatwet biedt een kader voor de ontwikkeling van overheidsbeleid om de broeikasgasuitstoot in 2050 met 95 procent te verminderen ten opzichte van de niveaus van 1990. Daarnaast stelt de Klimaatwet tot 2030 een reductie van 49 procent van de broeikasgasuitstoot ten opzichte van de niveaus van 1990 als doel.⁴⁵⁰ In de Klimaatwet is voor Nederland geen netto nul-doelstelling voor 2050 opgenomen.
280. Op grond van de Klimaatwet is de regering verplicht een Klimaatplan op te stellen met maatregelen om ervoor te zorgen dat de in de wet vastgelegde doelstellingen worden bereikt. Het Klimaatakkoord zal een essentieel onderdeel zijn van het Klimaatplan en het Geïntegreerd Nationaal Energie- en Klimaatplan (NECP) dat de lidstaten van de EU aan de Europese Commissie moeten voorleggen. De Nederlandse regering streeft ernaar om het Klimaatplan en het NECP eind 2019 aan de Staten-Generaal voor te leggen.
281. De Nederlandse overheid voert daarom de beleids- en wetgevingskaders in die nodig zijn om aan de nationale emissiereductie-eisen te voldoen, door

⁴⁴⁷ Op 12 september 2019 bood Marjan van Loon (CEO van Shell Nederland) een brief aan Ed Nijpels (voorzitter van de Klimaatraad) aan, waarin zij namens Shell Nederland haar steun uitsprak voor het Nederlandse klimaatakkoord; zie **Productie RO-92**, Shell Nederland, Brief aan Ed Nijpels, 12 september 2019. Zie ook **Productie RO-225**, Shell Nederland, Shell Nederland steunt het Nederlandse Klimaatakkoord, 12 september 2019.

⁴⁴⁸ Zie **Productie RO-226**, Rijksoverheid, Climate deal makes halving carbon emissions feasible and affordable, 28 juni 2019.

⁴⁴⁹ Stb. 2019, nr. 253. In Nederland was Shell initiatiefnemer van de Transitiecoalitiecoalitie, een groep van 60 organisaties. In 2016 verzocht de organisatie de regering om wetgeving in te voeren die uitvoering zou geven aan de Overeenkomst van Parijs, evenals investeringsmechanismen om nieuwe technologieën te stimuleren. Zie <http://www.transitiecoalitie.nl/globalassets/persbericht-def---bedrijfsleven-roept-overheid-op-tot-maken-van-klimaatwet---251016.pdf>.

⁴⁵⁰ Art. 2 Klimaatwet.

bepaalde verplichtingen op te leggen aan Shell vennootschappen die in Nederland actief zijn.

282. De Nederlandse Klimaatwet heeft geen extraterritoriale werking. Zij is uitsluitend en alleen van toepassing op activiteiten binnen Nederland.
283. Milieudefensie c.s. vraagt de rechter om aan RDS een bevel op te leggen om te komen tot een netto nul CO₂-uitstoot van Shell in 2050, ook al wordt aan het land waarin RDS haar hoofdvestiging heeft een lagere doelstelling opgelegd. Milieudefensie c.s. negeert en ondermijnt de acties die de Nederlandse overheid reeds in gang heeft gezet om Nederland op ordelijke en doelbewuste wijze door de energietransitie te loodsen en probeert aanvullende maatregelen op te leggen aan slechts één onderneming.

2.7.3 Het juridisch kader in het Verenigd Koninkrijk; de invoering in 2008 van een wettelijk kader inzake klimaatverandering, de aanbeveling in 2019 tot een ambitieuze netto nul-doelstelling voor 2050

284. Het Verenigd Koninkrijk heeft ook het VN-Klimaatverdrag, het Protocol van Kyoto en de Overeenkomst van Parijs geratificeerd. Als EU-lidstaat wordt het Britse beleid en de Britse wet- en regelgeving op het gebied van klimaatverandering (tenminste op dit moment) in belangrijke mate bepaald door overeenkomsten en regelgeving op EU-niveau. Het is momenteel onzeker of het Verenigd Koninkrijk na zijn vertrek uit de EU al dan niet zal blijven deelnemen aan het ETS. Afhankelijk van het uiteindelijke uittredingsakkoord kan het Verenigd Koninkrijk blijven deelnemen aan het ETS of een nieuw op zichzelf staand systeem opzetten. De UK Finance Act 2019 bevat een bepaling voor een Britse CO₂-emissiebelasting van GBP 16 per ton, die in het geval van een no-deal Brexit van toepassing zal zijn om broeikasgasreducties in het Verenigd Koninkrijk te stimuleren.⁴⁵¹
285. Voorafgaand aan de Overeenkomst van Parijs heeft het Verenigd Koninkrijk wetgeving ingevoerd om het VN-Klimaatverdrag te implementeren uit hoofde van de Climate Change Act 2008 en daaropvolgende bijbehorende regelgeving. De Climate Change Act vormt de basis voor de aanpak van het Verenigd Koninkrijk om aan de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te voldoen. Het Verenigd Koninkrijk beoogt deze doelstellingen daarbij te bereiken bijvoorbeeld door zich te verbinden aan een emissiereductiedoelstelling voor de lange termijn, koolstofbudgetten vast te stellen, doorlopend risicobeoordelingen uit te voeren en beleidsstrategieën

⁴⁵¹ Zie **Productie RO-227**, UK, Carbon Emissions Tax, 29 oktober 2018; Zie ook **Productie RO-228**, UK, Technical Note - Carbon Emissions Tax, 3 september 2019.

te ontwikkelen en implementeren, een onafhankelijk advies- en herzieningsorgaan op te richten en toezicht te houden op de vooruitgang die wordt geboekt.⁴⁵²

286. Op grond van de Climate Change Act 2008 is ook de Committee on Climate Change opgericht, een onafhankelijke overheidsinstantie (een zgn. non-departmental public body) om de Britse regering te adviseren over de aanpak van en de voorbereiding op klimaatverandering. Op 2 mei 2019 heeft de Britse Committee on Climate Change een rapport ("**CCC Rapport**") uitgebracht waarin de emissiedoelstelling wordt beoordeeld die momenteel uit hoofde van de Climate Change Act 2008 wettelijk is vastgelegd.⁴⁵³
287. Zoals in het CCC Rapport werd aanbevolen, werd op 27 juni 2019 de Climate Change Act 2008 in die zin gewijzigd dat in 2050 een vermindering van 100 procent van de netto broeikasgasemissies (ten opzichte van 1990) is vereist.⁴⁵⁴ De doelstelling van de regering van het Verenigd Koninkrijk om netto nul uitstoot van broeikasgassen te bereiken in 2050 is uitdrukkelijk door Shell gesteund.⁴⁵⁵ Bij het vastleggen van deze doelstelling wordt in het CCC Rapport erkend dat het Verenigd Koninkrijk slechts een van de weinige landen in de wereld is met doelstellingen die volledig voldoen aan de eisen van de Overeenkomst van Parijs.⁴⁵⁶
288. In het CCC Rapport wordt uitdrukkelijk – opnieuw – erkend dat overheden het voortouw moeten nemen bij de aanpak van klimaatverandering. De doelstelling om in 2050 een netto nul uitstoot te bereiken is "*only possible if clear, stable and well-designed policies to reduce emissions further are introduced across the economy without delay.*"⁴⁵⁷
289. Verder wordt in het CCC Rapport het beginsel van "*common but differentiated responsibilities*" erkend en wordt benadrukt dat het Verenigd Koninkrijk een welvarend land met een hoog gemiddeld inkomen is en daarom een voortrekkersrol moet spelen bij het tegengaan van klimaatverandering.⁴⁵⁸ In het Rapport wordt gepleit voor een "leadership driven"-scenario, waarbij de emissies van de ontwikkelde landen

⁴⁵² Zie bijvoorbeeld **Productie RO-229**, Committee on Climate Change, Reducing UK emissions: 2019 Progress Report to Parliament, juli 2019.

⁴⁵³ Zie **Productie RO-60**, Committee on Climate Change, Net Zero: the UK's contribution to stopping global warming, mei 2019.

⁴⁵⁴ Zie **Productie RO-230**, Climate Change Act 2008 (2050 Target Amendment) Order 2019.

⁴⁵⁵ **Productie RO-231**, Shell UK, Our Response to Climate Change.

⁴⁵⁶ **Productie RO-60**, Committee on Climate Change, Net Zero: the UK's contribution to stopping global warming, mei 2019, p. 8.

⁴⁵⁷ Id., p. 12.

⁴⁵⁸ Id., p. 106, 107.

drastischer zullen dalen, terwijl ontwikkelingslanden pas ruim na 2050 en mogelijk niet voor 2100 netto nul broeikasgasemissies hoeven te bereiken.⁴⁵⁹

290. Ook de Britse wet- en regelgeving en het beleid met betrekking tot klimaatverandering heeft geen extraterritoriale werking. Deze regels gelden uitsluitend voor exploitanten en activiteiten binnen het Verenigd Koninkrijk. Dit nationale emissiereductiebeleid en deze regelgeving weerspiegelen wat de Britse overheid haalbaar acht op basis van de voortdurende behoefte van de bevolking aan land, energie en andere gebruiksdoeleinden.

2.7.4 De nationale (juridische) kaders om de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs te behalen zijn over de hele wereld in ontwikkeling

291. Zoals hierboven uitgelegd, zijn de verschillende Shell vennootschappen gebonden aan verschillende regelgevingssystemen in tientallen landen over de hele wereld. Elk land hanteert een andere aanpak van klimaatverandering door een evenwicht te zoeken tussen verschillende factoren, waaronder de economische ontwikkeling en het specifieke klimaatrisicoprofiel van het land. Met name economieën met lage inkomens⁴⁶⁰ worden geconfronteerd met grotere klimaat gerelateerde risico's en grotere belemmeringen voor klimaatmaatregelen dan ontwikkelde landen. Dit naast de aanzienlijke economische uitdagingen waarmee deze landen te maken hebben.
292. Lage-inkomenseconomieën maken vaker gebruik van uitvoerend beleid in plaats van wetgevingsinstrumenten als blijkt van hun intentie de verplichtingen ingevolge de Overeenkomst van Parijs na te komen.⁴⁶¹ Het gebruik van niet-bindend beleid in plaats van bindende wetgeving is indicatief voor de uitdagingen waarmee ontwikkelingslanden worden geconfronteerd wanneer zij hun verplichtingen uit hoofde van de Overeenkomst van Parijs in hun unieke economische omstandigheden in de praktijk proberen te brengen. Meer nadruk op uitvoerende activiteiten

⁴⁵⁹ Id., p. 96, p. 83: "*pathways developed for this report that rebalance effort towards existing climate leaders and richer nations appear more plausible than may existing published pathways that imply that most of the required increase in effort would come from middle-income and developing countries*".

⁴⁶⁰ **Productie RO-232**, World Bank, Country and Lending Groups Data (website pagina 29 augustus 2019).

⁴⁶¹ Zie bijvoorbeeld **Productie RO-233**, ICLG - Overview of Trends in Environmental and Climate Change Law in Sub-Saharan Africa; **Productie RO-234**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Nigeria (website pagina 18 oktober 2019); **Productie RO-235**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Uganda; **Productie RO-236**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Tanzania (website pagina 29 oktober 2019).

kan ook gelegen zijn in het vroege stadium waarin de ontwikkelingen met betrekking tot klimaatbeleid zich bevinden.⁴⁶²

293. In de minst ontwikkelde landen was eind 2016 slechts 23 procent van de nationale klimaatmaatregelen wettelijk geregeld, terwijl in de G20-landen 60 procent van deze maatregelen in wetgeving is neergelegd.⁴⁶³ Sommige landen (zoals Oeganda, de Comoren, Equatoriaal-Guinea, Libië, Somalië en Soedan) hebben geen enkel wettelijk instrument om klimaatverandering aan te pakken,⁴⁶⁴ en veel andere landen vermelden klimaatverandering slechts vrij kort in algemene energie- of milieuwetsvoorstellen, zonder kwantificeerbare emissiereductiedoelstellingen.⁴⁶⁵
294. India is partij bij de Overeenkomst van Parijs, en heeft de Overeenkomst op 22 april 2016 ondertekend en vervolgens op 2 oktober 2016 geratificeerd. De NDC-doelstellingen van India worden ingeleid door een directe verwijzing naar de ontwikkelingsagenda van India, waarbij wordt verwezen naar de moeilijke afwegingen met betrekking tot economische groei en maatschappelijke ontwikkeling, "*particularly the eradication of poverty*".⁴⁶⁶ In het kader van zijn NDC heeft India toegezegd de emissie-intensiteit van zijn bbp in 2030 met 33 tot 35 procent te verminderen ten opzichte van het niveau van 2005. Op dit moment heeft India geen wetgeving (via parlementaire wetgeving of via gedelegeerde wetgeving van de nationale overheid) om uitvoering te geven aan de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs.⁴⁶⁷
295. Ook China heeft de Overeenkomst van Parijs respectievelijk op 22 april en 3 september 2016 ondertekend en geratificeerd. In 2017 was China verreweg de grootste uitstoter van broeikasgassen ter wereld, met een uitstoot van bijna een kwart van de totale broeikasgassen ter wereld als gevolg van de aanzienlijke economische groei in het land.⁴⁶⁸ In de Chinese NDC is de verwachting opgenomen dat de uitstoot van broeikasgassen in

⁴⁶² **Productie RO-237**, Grantham Research Institute, Global trends in climate change legislation and litigation, 2017 Update, p. 8-9.

⁴⁶³ Id.

⁴⁶⁴ Id., p. 8; **Productie RO-235**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Uganda.

⁴⁶⁵ **Productie RO-236**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Tanzania (website pagina 29 oktober 2019); **Productie RO-238**, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - India.

⁴⁶⁶ Zie **Productie RO-239**, India's Intended Nationally Determined Contribution, p. 29.

⁴⁶⁷ Zie **Productie RO-240**, Economic and Policy Review Weekly, India's Domestic Climate Policy is Fragmented and lacks Clarity, 16 februari 2019.

⁴⁶⁸ Zie **Productie RO-241**, Sandalow, Guide to Chinese Climate Policy, 2018, p. 10.

China in elk geval tot 2030 zal *stijgen*, het punt waarop China heeft toegezegd zijn piek in de uitstoot te zullen bereiken.⁴⁶⁹

296. In de NDC van China wordt benadrukt dat "*the country is currently in the process of rapid industrialization and urbanization*" en te maken heeft met uitdagingen op het gebied van "*economic development, poverty eradication, improvement of living standards*". Deze doelstellingen worden ten uitvoer gelegd door middel van een beleidsinfrastructuur, de zogeheten 'Vijfjarenplannen', die als leidraad dienen voor het handelen van de overheid en marktpartijen.⁴⁷⁰

2.7.5 Tussenconclusie

297. Milieudefensie c.s. vordert dat de rechter RDS een bevel oplegt dat voorbijgaat aan, en verdergaat dan, de vele nationale verplichtingen die van toepassing zijn op de verschillende Shell vennootschappen, die in vele tientallen jurisdicties actief zijn. Milieudefensie c.s. ondermijnt daarmee de maatregelen die door deze overheden worden genomen en, nog belangrijker, negeert de genuanceerde toepassing van *differentiated responsibilities* tussen deze verschillende staten.

⁴⁶⁹ China heeft ook toegezegd dat het in 2030 (i) de kooldioxide-uitstoot per eenheid van het bbp met 60-65 procent zal verlagen ten opzichte van het niveau van 2005, (ii) het aandeel van niet-fossiele brandstoffen in het primaire energieverbruik zal verhogen tot ongeveer 20 procent en (iii) het volume van de houtvoorraad zal verhogen met ongeveer 4,5 miljard kubieke meter ten opzichte van het niveau van 2005. Zie **Productie RO-242**, China's Intended Nationally Determined Contribution, 30 juni 2015.

⁴⁷⁰ Zie **Productie RO-243**, China, The 13th Five-Year Plan (2016-2020).

3 TOEPASSELIJK RECHT: VORDERINGEN VAN MILIEUDEFENSIE C.S. WORDEN BEHEERST DOOR HET RECHT VAN MEERDERE LANDEN

3.1 Inleiding: Milieudefensie c.s. concludeert ten onrechte dat uitsluitend Nederlands recht van toepassing is

298. Milieudefensie c.s. betoogt in hoofdstuk II.2 van de Dagvaarding dat uitsluitend Nederlands recht van toepassing is op haar vorderingen.
299. RDS onderschrijft dat het recht dat van toepassing is op de vorderingen van Milieudefensie c.s. moet worden bepaald op basis van de Rome II-Verordening, zoals Milieudefensie c.s. in de Dagvaarding aanvoert. RDS bestrijdt echter de conclusie van Milieudefensie c.s. dat volgens de Rome II-Verordening op haar vorderingen uitsluitend Nederlands recht van toepassing zou zijn. Dat is niet het geval en dat is de consequentie van de vergaande en in ieder opzicht ongekennde strekking van de vorderingen van Milieudefensie c.s.. Zij stelt immers dat zij van mening is dat "ook van Shell, net als van de Nederlandse staat, een verandering van beleid in rechte geëist kan worden",⁴⁷¹ maar dan op wereldwijde schaal. Milieudefensie c.s. stelt immers dat de dreiging van klimaatverandering een wereldwijd probleem is en dat zij met haar vorderingen ook beoogt om klimaatverandering wereldwijd te voorkomen. Dat reikt voorbij de Nederlandse landsgrenzen en leidt dan ook tot de toepasselijkheid van het recht van andere rechtsstelsels.
300. Milieudefensie c.s. heeft kennelijk zelf ook onder ogen gezien dat haar vorderingen niet uitsluitend door Nederlands recht worden beheerst. In par. 112 van de Dagvaarding concludeert zij, in de context van haar beroep op artikel 3 WCOD, immers dat de "*aansprakelijkheid van Shell in ieder geval op basis van het Nederlands recht beoordeeld moet worden*" [onderstreping advocaten].
301. Hieronder zal RDS eerst toelichten dat het betoog van Milieudefensie c.s. dat alleen Nederlands recht van toepassing is omdat zij kiest voor het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis plaatsvindt, niet opgaat (paragraaf 3.2). De door Milieudefensie c.s. gemaakte keuze leidt er namelijk toe dat in dat geval het recht van toepassing is van de vele tientallen landen waar Shell actief is. Milieudefensie c.s. heeft echter niet aangetoond dat haar vordering naar het recht van ieder van die landen toewijsbaar is, zodat haar vorderingen reeds daarop afstuiten. Ten overvloede licht RDS vervolgens toe dat de leden 2 en 3 van artikel 4 Rome

⁴⁷¹ Randnummer 58 Dagvaarding.

II-Verordening niet van toepassing zijn (paragraaf 3.3). Daarna licht RDS toe dat, zelfs als het recht van toepassing zou zijn van een ander land dan waar de werkelijke schadeveroorzakende gebeurtenis plaatsvindt, volgens artikel 17 Rome II-Verordening ook acht moet worden geslagen op de regels die gelden op de plaats waar en het moment waarop de verweten gedraging plaatsvindt en de aan RDS verweten gedragingen om die reden evenmin onrechtmatig kunnen zijn (paragraaf 3.4). Daarna staat RDS kort stil bij de Wet Conflictenrecht Onrechtmatige Daad (WCOD) die Milieudefensie c.s. aanhaalt, maar die in deze zaak toepassing mist en overigens niet tot andere uitkomsten leidt (paragraaf 3.5). RDS zal tot slot haar betoog samenvatten en de consequenties daarvan voor de vorderingen van Milieudefensie c.s. toelichten (paragraaf 3.6).

3.2 Milieuschade: Milieudefensie c.s. gaat uit van een verkeerde schadeveroorzakende gebeurtenis

3.2.1 Milieudefensie c.s. betoogt ten onrechte dat de gestelde vaststelling van beleid door RDS in Den Haag beslissend zou zijn

302. Milieudefensie c.s. beroept zich op artikel 7 Rome II-Verordening. Dat artikel bevat een afzonderlijke regel voor de bepaling van het toepasselijke recht als sprake is van milieuschade. Op grond van artikel 7 Rome II-Verordening is bij milieuschade van toepassing:

- (1) het recht van het land waar zich de schade voordoet, conform artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening; of
- (2) het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis plaatsvindt, als de benadeelde voor deze mogelijkheid kiest.

303. Milieudefensie c.s. kiest op grond van artikel 7 Rome II-Verordening uitdrukkelijk voor het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis plaatsvindt.⁴⁷² Milieudefensie c.s. stelt dat de vaststelling door RDS van het beleid voor de Shell vennootschappen – dat volgens haar onrechtmatig is – de schadeveroorzakende gebeurtenis is. Die schadeveroorzakende gebeurtenis vindt volgens Milieudefensie c.s. plaats in Den Haag: daar is RDS gevestigd, zetelt haar raad van bestuur en zou RDS het bestreden beleid vaststellen. Op die basis betoogt Milieudefensie c.s. dat de keuze voor de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis leidt tot de toepassing van Nederlands recht. De keuze van Milieudefensie c.s. voor het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis

⁴⁷² Randnummer 101 Dagvaarding.

plaatsvindt, leidt echter anders dan Milieudéfensie c.s. meent tot toepassing van vele verschillende rechtssstelsels. Dat licht RDS hieronder toe.

3.2.2 De enkele vaststelling van beleid veroorzaakt geen schade

304. Milieudéfensie c.s. betoogt ten onrechte dat voor de bepaling van het toepasselijk recht kan worden aangeknoopt bij de plaats waar het beleid van RDS wordt vastgesteld.⁴⁷³ Zij miskent daarmee dat (de enkele vaststelling van) beleid geen schade kan veroorzaken en dus evenmin kan kwalificeren als de schadeveroorzakende gebeurtenis. Pas als beleid tot uitvoering wordt gebracht en zich vertaalt in concrete gedragingen kan dat schade veroorzaken. Zelfs als ervan uitgegaan zou moeten worden dat het beleid waarvan Milieudéfensie c.s. stelt dat het onrechtmatig is door RDS in Den Haag wordt bepaald, leidt de enkele vaststelling van dat beleid in geen geval tot de gestelde schade.

3.2.3 Het begrip "schadeveroorzakende gebeurtenis" omvat niet voorbereidende handelingen

305. De literatuur over artikel 7 Rome II-Verordening onderschrijft dat louter 'voorbereidende handelingen' niet als schadeveroorzakende gebeurtenis kunnen gelden als die handelingen niet zelf de schade veroorzaken. Von Hein schrijft daarover het volgende:⁴⁷⁴

"The 'event' giving rise to the damage has to be understood as any act or omission that caused the damage. Merely preparatory acts are excluded [...]".

306. De rechtspraak bevestigt die conclusie. Bij de uitleg van het begrip "schadeveroorzakende gebeurtenis" in de zin van artikel 7 Rome II-Verordening is mede van belang de uitleg van het gelijksoortige begrip "schadebrengende feit" in de Brussel I bis-Verordening.⁴⁷⁵ Considerans 7 van de Rome II-Verordening geeft immers aan dat het materiële toepassingsgebied en de bepalingen daarvan moeten stroken met de EEX-Verordening, die inmiddels is vervangen door de huidige Brussel I bis-Verordening. Het Hof van Justitie van de EU ("HvJEU") heeft in aansluiting daarop benadrukt dat bij de uitleg van de Rome II-Verordening rekening moet worden gehouden met de doelstelling om de toepassing van deze

⁴⁷³ Die stelling is overigens onjuist: de rol van RDS is toegelicht in randnummer 94 van paragraaf 2.3. Iedere Shell vennootschap stelt zelf vast hoe zij algemeen beleid implementeert en uitvoert.

⁴⁷⁴ J. von Hein, 'Article 7 Environmental Damage', in: G-P. Calliess (red.), *Rome Regulations Commentary*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2015, p. 615.

⁴⁷⁵ Beide begrippen worden ook wel aangeduid als het *Handlungsort*.

verordening te laten stroken met de toepassing van de (toenmalige) EEX-Verordening.⁴⁷⁶ De Hoge Raad heeft tegen die achtergrond geoordeeld dat het de rechter vrijstaat om bij de uitleg van in de Rome II-Verordening gehanteerde begrippen gebruik te maken van het begrippenstelsel van de (toenmalige) EEX-Verordening en de daarop betrekking hebbende rechtspraak van het hof.⁴⁷⁷

307. Het HvJEU heeft het begrip "schadebrengende feit" verder geduid in zijn arrest in de zaak *Pez Hejduk*. In die zaak oordeelde het HvJEU dat het gaat om het feit waarin de vermeende schade haar oorsprong vindt.⁴⁷⁸
308. De uitspraak van de Hoge Raad in de zaak *BUS/Chemconserve*⁴⁷⁹ met betrekking tot het begrip "schadebrengende feit" in artikel 5 lid 3 EEX (inmiddels artikel 7 lid 3 Brussel I bis-Verordening) bevestigt dat een louter intern besluit niet kan worden beschouwd als het schadebrengende feit. De procedure betrof een schadevergoedingsvordering van onder meer Chemconserve tegen BUS wegens door BUS afgebroken onderhandelingen. Bij de bepaling van de bevoegdheid van de Nederlandse rechter stond ter discussie waar het schadebrengende feit – het afbreken van de onderhandelingen – zich had voorgedaan. Het hof had geoordeeld dat het schadebrengende feit zich in Nederland had voorgedaan, omdat daar de brief was ontvangen waarin namens BUS was medegedeeld dat zij de onderhandelingen beëindigde. BUS klaagde in cassatie dat dat oordeel onjuist was, omdat de schadeveroorzakende gebeurtenis moest worden geacht te hebben plaatsgevonden in Duitsland, namelijk daar waar BUS het besluit had genomen om de onderhandelingen te beëindigen. De Hoge Raad verwierp de klacht en oordeelde als volgt.⁴⁸⁰

"Het [middel] voert daartoe in de eerste plaats aan [...] dat slechts de beëindiging zelf van de onderhandelingen, eventueel in samenhang met het opstellen van een desbetreffende brief, kan worden aangemerkt als de schadeveroorzakende gebeurtenis, en niet de ontvangst van de brief door de wederpartij. Het onderdeel verliest aldus uit het oog dat een louter intern besluit tot het beëindigen van onderhandelingen, ook al zou dit zijn neergelegd in een aan de wederpartij te zenden brief, nog niet kan worden aangemerkt als afbreken van de onderhandelingen waardoor schade wordt veroorzaakt. Daarvan kan eerst sprake zijn als het besluit effect sorteert doordat het ten uitvoer wordt gelegd en de wederpartij daarvan op de hoogte raakt. [...]." [onderstreping advocaten]

⁴⁷⁶ HvJEU 21 januari 2016, ECLI:EU:C:2016:40 (*ERGO Insurance/If P&C Insurance e.a.*), r.o. 43.

⁴⁷⁷ HR 3 juni 2016, ECLI:NL:HR:2016:1054 (*Dahabshil*), r.o. 3.7.

⁴⁷⁸ HvJEU 22 januari 2015, ECLI:EU:C:2015:28 (*Pez Hejduk*), r.o. 23.

⁴⁷⁹ HR 21 september 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3483 (*BUS/Chemconserve*).

⁴⁸⁰ Id., r.o. 3.5.2.

309. Het oordeel van de Hoge Raad bevestigt dat het enkel nemen van besluiten (in dit geval: de vaststelling van beleid door RDS) niet als schadeveroorzakende gebeurtenis kan worden beschouwd.
310. Er is ook voor het overige geen schadeveroorzakend handelen van RDS aan te wijzen. Het feit dat volgens Milieudefensie c.s. zelf in deze zaak relevant is, is blijkens haar vorderingen de uitstoot van CO₂ als gevolg van de bedrijfsactiviteiten van de Shell vennootschappen, waaronder begrepen het gebruik door eindgebruikers van fossiele brandstoffen die door hen worden verhandeld.⁴⁸¹ RDS zelf heeft echter geen productie- of handelsactiviteiten en haar eigen CO₂-emissies zijn verwaarloosbaar.⁴⁸²
311. Milieudefensie c.s. kan zich er daarom niet op beroepen dat de vaststelling van beleid door RDS de schadeveroorzakende gebeurtenis is en dus ook niet dat de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis in Nederland is gelegen. RDS concludeert daarom dat het betoog van Milieudefensie c.s. niet kan leiden tot de toepassing van (uitsluitend) Nederlands recht.
- 3.2.4 De plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis is de plaats waar emissies worden veroorzaakt**
312. Volgens Milieudefensie c.s. leidt de uitstoot van CO₂ tot klimaatverandering en daarmee tot schade. In de visie van Milieudefensie c.s. wordt de schade veroorzaakt door het handelen van Shell en, in het verlengde daarvan, door het gebruik van producten van Shell door de eindgebruiker. Alleen dat handelen kan daarom kwalificeren als het feit waarin de schade haar oorsprong vindt.
313. De CO₂-emissies van Shell, laat staan CO₂-emissies veroorzaakt door het gebruik van producten van Shell door de eindgebruikers, kunnen niet aan RDS worden toegerekend, zoals RDS toelicht in paragraaf 6.3. De – onjuiste – stellingname van Milieudefensie c.s. betekent dat het toepasselijke recht moet worden bepaald aan de hand van de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenissen waarvoor RDS verantwoordelijk wordt gehouden.
314. De keuze van Milieudefensie c.s. op grond van artikel 7 Rome II-Verordening voor de toepassing van het recht van de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis betekent dat de schadeveroorzakende

⁴⁸¹ Zie daarnaast bijvoorbeeld ook randnummer 506, 612-613 en 850-852 Dagvaarding.
⁴⁸² Als Milieudefensie c.s. zou betogen dat dit anders zou zijn, wat zij terecht niet doet, moet ook dan worden gekeken naar de plaats waar die gedragingen plaatsvinden.

gebeurtenissen moeten worden geacht plaats te vinden in ieder van de vele tientallen jurisdicties waarin Shell bedrijfsactiviteiten ontplooit die tot CO₂-emissies leiden. Dat betekent dat het recht van ieder van de hiervoor genoemde plaatsen op de vorderingen van Milieudefensie c.s. van toepassing is.

315. Milieudefensie c.s. houdt RDS daarbovenop verantwoordelijk voor de CO₂-emissies die het gevolg zijn van het gebruik van producten door eindgebruikers. Daarvoor geldt dat (1) RDS zelf geen producten verkoopt en (2) de CO₂-emissies die het gevolg zijn van het gebruik door de uiteindelijke eindgebruikers van producten niet aan de Shell vennootschappen en zeker niet aan RDS kunnen worden toegerekend. De – onjuiste – stellingname van Milieudefensie c.s. betekent dat als schadeveroorzakende gebeurtenis tevens moet worden aangemerkt het gebruik door eindgebruikers van producten van Shell vennootschappen. De producten van de Shell vennootschappen die bij gebruik CO₂-emissies veroorzaken worden wereldwijd gebruikt. In dat geval geldt dat de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis is gelegen in alle landen wereldwijd en dat het recht van al die landen van toepassing is op de vorderingen van Milieudefensie c.s. De vorderingen van Milieudefensie c.s. zullen dus op basis van al die toepasselijke rechtsstelsels moeten worden beoordeeld. Milieudefensie c.s. heeft echter verzuimd om te stellen – laat staan onderbouwen – dat haar vorderingen op basis van de toepasselijke rechtsstelsels toewijsbaar zijn.

3.2.5 Plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis bij niet-naleving door RDS van haar vermeende zorgplicht is eveneens de plaats waar CO₂-emissies worden veroorzaakt

316. Milieudefensie c.s. heeft in de Dagvaarding ter staving van haar betoog dat Nederlands recht van toepassing is, aangevoerd dat de schadeveroorzakende gebeurtenis zou zijn gelegen in de vaststelling door RDS van beleid met betrekking tot de reductie van CO₂-emissies.⁴⁸³ Milieudefensie c.s. baseert haar vorderingen inhoudelijk echter op een beweerd nalaten van RDS. Zij stelt immers dat op RDS een zorgplicht rust met betrekking tot het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering. Die zorgplicht houdt volgens Milieudefensie c.s. in dat RDS de CO₂-emissies van de Shell vennootschappen moet reduceren en daarbovenop de CO₂-emissies veroorzaakt door de eindgebruikers van Shell producten, en dat zij

⁴⁸³ Die stelling is overigens onjuist: de rol van RDS is toegelicht in randnummer 95 van paragraaf 2.3 hiervoor. Iedere Shell vennootschap stelt zelf vast hoe zij algemeen beleid implementeert en uitvoert.

nalatig is in de naleving van die vermeende zorgplicht. Ten overvloede wijst RDS erop dat voor zover de niet-naleving van die (vermeende) zorgplicht als schadeveroorzakende gebeurtenis zou hebben te gelden, dat evenmin leidt tot de toepassing van louter Nederlands recht.

317. De Hoge Raad heeft in de zaak *Diner/Igielko* geoordeeld dat in geval van zogeheten omissiedelicten de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis de plaats is waar de betreffende handeling moet worden verricht of had moeten worden verricht, en niet de plaats waar de persoon die moet handelen of had moeten handelen zijn woonplaats of zijn gewone verblijfplaats heeft.⁴⁸⁴
318. De stellingen van Milieudefensie c.s. komen erop neer dat RDS ten onrechte nalaat om de CO₂-emissies te reduceren van andere Shell vennootschappen en in het verlengde daarvan van de eindgebruikers van hun producten. Een dergelijke reductie van CO₂-emissies zou RDS alleen kunnen realiseren op de plaats waar die Shell vennootschappen activiteiten ontplooiën (dan wel waar eindgebruikers CO₂ uitstoten). De handelingen die Milieudefensie c.s. van RDS verlangt moeten voor de bepaling van het toepasselijk recht worden gelokaliseerd op de plaatsen waar dit handelen effect zou moeten sorteren. In dit geval gaat het dan om ieder van de locaties waar Shell vennootschappen activiteiten uitvoeren die CO₂-emissies veroorzaken, en ieder van de locaties waar eindgebruikers van Shell producten emissies veroorzaken, zodat op de vorderingen van Milieudefensie c.s. het recht van ieder van die locaties van toepassing is.
319. Het gerechtshof Den Haag heeft in een procedure die was aangespannen tegen Syria Shell Petroleum Development bevestigd dat voor de bepaling van de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis moet worden aangeknoopt bij de plaats waar de relevante handeling effect had moeten sorteren.⁴⁸⁵ SSPD was aansprakelijk gesteld op grond van onrechtmatige daad, omdat zij zou hebben nagelaten in te grijpen bij een Syrische joint venture vennootschap waarvan zij minderheidsaandeelhouder was. Het hof stelde vast dat het ging om een omissiedelict, voor zover de vordering was gebaseerd op aansprakelijkheid wegens nalaten. In navolging van het arrest van de Hoge Raad in *Diner/Igielko*, oordeelde het hof vervolgens dat in een dergelijk geval de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis is gelegen daar waar de aangesproken partij moet handelen of had moeten handelen, namelijk de plaats waar de handeling effect moet of had moeten sorteren. Omdat SSPD werd verweten niet te hebben ingegrepen in Syrië,

⁴⁸⁴ HR 12 oktober 2001, ECLI:NL:HR:2001:AD3973 (*Diner/Igielko*), r.o. 3.6.
⁴⁸⁵ Hof Den Haag 6 maart 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BV8213 (*SSPD*).

oordeelde het hof dat de schadeveroorzakende gebeurtenis in Syrië was gelegen en dat dus Syrisch recht van toepassing was.⁴⁸⁶

320. Ook het arrest van het HvJEU in de zaak *ÖFAB/Koot* ondersteunt het standpunt van RDS.⁴⁸⁷ In de hoofdzaak had *ÖFAB* onder meer de Nederlandse vennootschap *Evergreen Investments B.V.* aangesproken voor schulden van *Copperhill Mountain Lodge AB*, haar in Zweden gevestigde dochtervennootschap. *Copperhill* was in financiële problemen geraakt en kon als gevolg daarvan aannemers die zij had ingeschakeld niet volledig betalen. *ÖFAB* maakte *Evergreen* het verwijt dat zij het mogelijk had gemaakt dat *Copperhill* haar activiteiten voortzette, hoewel sprake was van onderkapitalisatie en *Copperhill* uiteindelijk tot vereffening moest overgaan. *ÖFAB* daagde *Evergreen* voor de Zweedse rechter, maar *Evergreen* stelde dat de Zweedse rechter niet bevoegd was. Dat verweer leidde uiteindelijk tot prejudiciële vragen over onder meer de vraag wat onder artikel 5 lid 3 EEX moet worden verstaan als het schadebrengende feit. Volgens het hof draaide het geschil in de hoofdzaak om de eventuele niet-nakoming van een op onder meer de aandeelhouder rustende wettelijke controleplicht.⁴⁸⁸

321. Het HvJEU oordeelde dat in dat geval de plaats van het schadebrengende feit in de zin van artikel 5 lid 3 EEX:⁴⁸⁹

"[...] zich bevindt in de plaats waarmee de door die vennootschap [in dit geval: Copperhil, toevoeging advocaat] verrichte werkzaamheden en de financiële situatie met betrekking tot die werkzaamheden verband houden".

322. In deze procedure spreekt Milieudefensie c.s. RDS eveneens aan op het niet-naleven van verplichtingen die volgens Milieudefensie c.s. op RDS zouden rusten in haar hoedanigheid van top houdstermaatschappij van andere Shell vennootschappen, namelijk het wijzigen van het beleid met betrekking tot CO₂-emissies. Uit het arrest van het HvJEU in *ÖFAB/Koot* volgt dat bij de bepaling van het toepasselijke recht in een dergelijk geval moet worden aangeknoopt bij de plaatsen waar de activiteiten plaatsvinden

⁴⁸⁶ Hof Den Haag 6 maart 2012, ECLI:NL:GHSGR:2012:BV8213 (SSPD), r.o. 7.

⁴⁸⁷ HvJEU 18 juli 2013, zaak C-147/12, NJ 2014, 85 (*ÖFAB/Koot*).

⁴⁸⁸ Id., r.o. 53: "[...] vorderingen gebaseerd op de stelling dat het bestuurslid en de hoofdaandeelhouder van *Copperhill* niet zouden hebben voldaan aan hun wettelijke verplichtingen met betrekking tot het toezicht op de financiële situatie van die vennootschap en de voortzetting van haar activiteiten, ofschoon er sprake was van onderkapitalisatie en de vennootschap in vereffening diende te gaan, het niet om de financiële situatie of de activiteit van die vennootschap als zodanig gaat, maar om de conclusie die moet worden getrokken met betrekking tot de eventuele niet-nakoming van de op het bestuurslid en de aandeelhouder rustende controleplicht." [onderstreping advocaten].

⁴⁸⁹ Id., r.o. 55 en nr. 2 van het dictum.

van de bedrijven die de aangesproken partij heeft nagelaten aan te sturen. Ook de toepassing van de regel van *ÖFAB/Koot* leidt er dus toe dat op de vorderingen van Milieudefensie c.s. het recht van toepassing is van de plaatsen waar CO₂-emissies worden veroorzaakt. Al die toepasselijke rechtsstelsels zullen daarom moeten worden betrokken in de beoordeling van de vorderingen van Milieudefensie c.s., maar Milieudefensie c.s. heeft haar vorderingen op dit punt op geen enkele wijze gestaafd.

3.3 Milieudefensie c.s. kan zich niet op artikel 4 lid 2 en 3 Rome II-Verordening beroepen

323. In randnummer 102 van de Dagvaarding beroept Milieudefensie c.s. zich op artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening "voor zover nodig voor de toepasselijkheid van Nederlands recht". Milieudefensie c.s. heeft op grond van artikel 7 Rome II-Verordening gekozen voor het recht van de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis. Als gevolg van die keuze is toepassing van artikel 4 lid 1 van de Rome II-Verordening, dat uitgaat van de toepassing van het recht van de plaats waar de schade zich voordoet, niet meer aan de orde. Milieudefensie c.s. kan zich dan ook niet op artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening beroepen ter onderbouwing van haar stelling dat op haar vorderingen uitsluitend Nederlands recht van toepassing is. Ook artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening zou overigens niet tot de toepassing van uitsluitend Nederlands recht hebben geleid.
324. Uit artikel 7 Rome II-Verordening volgt verder dat bij milieuschade, naast de mogelijkheid om te kiezen voor het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis plaatsvindt, uitsluitend artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening van toepassing is. Artikel 7 Rome II-Verordening verwijst immers uitsluitend naar lid 1 van artikel 4 en niet naar de leden 2 en 3. Uit de totstandkomingsgeschiedenis van de Rome II-Verordening blijkt dat dat een bewuste keuze is geweest van de Europese wetgever.⁴⁹⁰ De leden 2 en 3 van artikel 4 Rome II-Verordening gelden dus niet voor de bepaling van het toepasselijk recht bij vorderingen die betrekking hebben op milieuschade. Het beroep dat Milieudefensie c.s. doet op de leden 2 en 3 van artikel 4 Rome II-Verordening gaat reeds om die reden niet op.

⁴⁹⁰ Voorstel van de Europese Commissie voor de Rome II-Verordening, COM(2003) 427 final, p. 21-22. Dit wordt bevestigd door Asser/Kramer & Verhagen 10-III (2015), nr. 1052.

3.4 Artikel 17 Rome II-Verordening: bij beoordeling van de vorderingen moet in alle gevallen rekening worden gehouden met veiligheidsvoorschriften en gedragsregels op de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis

325. Zelfs al zou worden geoordeeld dat Nederlands recht van toepassing is op de vordering, betekent dat niet dat kan worden voorbijgegaan aan het recht dat geldt op het tijdstip en de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis.
326. Artikel 17 Rome II-Verordening bepaalt immers dat bij de beoordeling van het gedrag van de persoon wiens aansprakelijkheid in het geding is, feitelijk en in passende mate rekening moet worden gehouden met de veiligheidsvoorschriften en gedragsregels die van kracht zijn op het tijdstip en de plaats van de gebeurtenis die de aansprakelijkheid veroorzaakt. Volgens considerans 34 van de Rome II-Verordening omvatten veiligheidsvoorschriften en gedragsregels "alle regelingen [...] die op enigerlei wijze met veiligheid en gedrag verband houden" en gaat het om de plaats waar het schadeveroorzakende feit is gepleegd.
327. Artikel 17 Rome II-Verordening heeft – in de context van milieuschade – de situatie op het oog waarin een activiteit die is toegestaan in de ene staat schade veroorzaakt in een andere staat, die dergelijke activiteiten niet toestaat. In dat scenario zou de regel van artikel 4 lid 1 Rome II-Verordening leiden tot toepassing van het recht van een ander land dan het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis heeft plaatsgevonden.
328. Op grond van artikel 17 Rome II-Verordening moet de rechter rekening houden met het feit dat de aansprakelijkgestelde partij de voorschriften heeft nageleefd die gelden in het land (of de landen) waar de feitelijke handeling plaatsvindt en de (beweerde) schade zijn oorzaak heeft. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de omstandigheid dat de aansprakelijkgestelde partij op de locatie van de schadeveroorzakende gebeurtenis activiteiten uitvoert op basis van en conform een vergunning die zij daartoe heeft verkregen. Dat is – overigens ook naar materieel Nederlands recht⁴⁹¹ – een relevante omstandigheid voor de beoordeling van de vraag of het betreffende handelen onrechtmatig kan worden geacht op basis van het op de vordering toepasselijke recht, omdat de vergunning mogelijk een rechtvaardigingsgrond oplevert die aan het handelen het eventuele onrechtmatige karakter ontnemt. Ook algemener wegen lokale

⁴⁹¹

HR 21 oktober 2005, ECLI:NL:HR:2005:AT8823 (*Ludlage/Van Paradijs*), r.o. 3.5.1.

gedragsregels mee bij het beoordelen van de (on)rechtmatigheid.⁴⁹² RDS heeft in paragraaf 2.7 toegelicht dat de sector waarin Shell actief is, hevig is gereguleerd.

329. Milieudefensie c.s. geeft zich in de Dagvaarding in het geheel geen rekenschap van de geldende wetgeving en regelgeving in de landen waar Shell actief is en haar producten worden gebruikt, laat staan dat zij uitlegt hoe die in 2030, 2040 en 2050 van invloed zullen zijn. Dit tekent – opnieuw – hoe Milieudefensie c.s. haar stelplicht heeft verzaakt.

3.5 WCOD en gebeurtenissen voor 11 januari 2009 leidt ook niet tot een andere conclusie

330. De Rome II-Verordening is van toepassing op schadeveroorzakende gebeurtenissen die zich hebben voorgedaan na zijn inwerkingtreding op 11 januari 2009 (artikel 31 en 32 Rome II-Verordening). Milieudefensie c.s. betoogt voorts op grond van de Wet conflictenrecht onrechtmatige daad (WCOD) dat Nederlands recht van toepassing is op schadeveroorzakende gebeurtenissen die zich zouden hebben voorgedaan voorafgaand aan 11 januari 2009.
331. De verwijzing naar de WCOD baat Milieudefensie c.s. niet. De vorderingen zien immers op 2030, 2040 en 2050. De vraag of handelingen van RDS in het verleden, laat staan voor 11 januari 2009, onrechtmatig zijn (geweest), is daarom niet relevant. Voor toepassing van de WCOD bestaat alleen daarom al geen aanleiding.
332. Voor de duidelijkheid: RDS bestrijdt dat haar handelen voor 11 januari 2009 onrechtmatig is geweest (en overigens hetzelfde met betrekking tot haar handelen daarna).
333. Slechts ten overvloede wijst RDS erop dat niet opgaat het betoog van Milieudefensie c.s. dat de WCOD Nederlands recht als toepasselijk recht aanwijst.
334. Zoals Milieudefensie c.s. in randnummer 109 Dagvaarding omschrijft, volgen uit artikel 3 WCOD drie hoofdregels voor de bepaling van het toepasselijke recht op een vordering uit hoofde van onrechtmatige daad:
- (1) het recht van de staat op wiens grondgebied de daad plaatsvindt;

⁴⁹² Asser/Kramer-Verhagen 10-III (2015), nr. 1117.

- (2) het recht van de staat op wiens grondgebied de inwerking van de daad geschiedt, wanneer een daad schadelijk inwerkt op een persoon, een goed of het natuurlijke milieu elders dan in de Staat op wiens grondgebied die daad plaatsvindt; en
- (3) het recht van de staat waar dader en benadeelde hun gewone verblijfplaats of plaats van vestiging hebben.

335. Bij de toepassing van artikel 3 gaat lid 3 voor lid 2, en lid 2 voor lid 1.
336. Artikel 3 WCOD leidt ook voor de periode voor 11 januari 2009 niet tot de toepassing van uitsluitend Nederlands recht, om dezelfde redenen waarom ook artikel 4 lid 1 en artikel 7 Rome II-Verordening niet leiden tot de toepassing van uitsluitend Nederlands recht. RDS verwijst naar wat zij in paragraaf 3.2 heeft opgemerkt.
337. In aanvulling daarop merkt RDS het volgende op met betrekking tot de regel van artikel 3 lid 3 WCOD. Bij de toepassing van die regel moet worden gekeken naar de verblijf- resp. vestigingsplaats op het moment dat de daad plaatsvond.⁴⁹³
338. RDS heeft toegelicht in subparagraaf 2.1.1 dat RDS pas in 2005 de top houdstermaatschappij is geworden. Van enige voor de zaak relevante gedraging van RDS voorafgaand aan 2005 is dus feitelijk geen sprake, laat staan dat die gedraging onrechtmatig zou kunnen zijn.⁴⁹⁴
339. Tot slot wijst RDS op artikel 8 WCOD. Artikel 8 WCOD bepaalt dat onder meer artikel 3 WCOD er niet aan in de weg staat dat rekening wordt gehouden met op de plaats van de onrechtmatige daad geldende verkeers- en veiligheidsvoorschriften of andere daarmee vergelijkbare voorschriften die strekken tot bescherming van personen of zaken. RDS verwijst op dit punt verder korthedshalve naar wat zij hierover al heeft opgemerkt in haar bespreking van artikel 17 Rome II-Verordening in paragraaf 3.4, dat een soortgelijke regeling bevat als artikel 8 WCOD.

3.6 Conclusie

340. Milieudefensie c.s. betoogt op onjuiste gronden dat uitsluitend Nederlands recht op haar vorderingen van toepassing is. Milieudefensie c.s. beroept

⁴⁹³ Zie bijvoorbeeld Rb. Den Haag 23 december 2005 ECLI:NL:RBSGR:2005:AU8685, r.o. 19.
⁴⁹⁴ Voor zover Milieudefensie c.s. meent dat gedragingen van N.V. Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij en The "Shell" Transport and Trading Company plc aan RDS kunnen worden toegerekend, bestaat voor die toerekening geen grondslag, die ook niet wordt aangedragen.

zich op het recht van de plaats van de schadeveroorzakende gebeurtenis: de plaats waar RDS beleid vaststelt met betrekking tot CO₂-emissies. De vaststelling van dergelijk beleid kwalificeert echter niet als schadeveroorzakende gebeurtenis in de zin van artikel 7 Rome II-Verordening, zodat Milieudefensie c.s. zich niet op die basis kan beroepen op de toepasselijkheid van Nederlands recht.

341. In het licht van de stellingen die Milieudefensie c.s. heeft ingenomen, leidt de toepassing van de Rome II-Verordening ertoe dat op de vorderingen van Milieudefensie c.s. het recht van toepassing is van de vele tientallen landen waarin Shell's bedrijfsactiviteiten CO₂-emissies veroorzaken en de vele andere landen waar Shell producten worden gebruikt.
342. Het feit dat niet uitsluitend Nederlands recht van toepassing is, betekent dat al het recht dat op de vorderingen van Milieudefensie c.s. tegen RDS van toepassing is op distributieve wijze moet worden toegepast, met als consequentie dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. alleen kunnen worden toegewezen als het handelen van RDS op basis van ieder van de toepasselijke rechtsstelsels als onrechtmatig kwalificeert. Milieudefensie c.s. heeft in haar Dagvaarding echter ten onrechte als vertrekpunt genomen dat haar vorderingen uitsluitend door Nederlands recht worden beheerst en dat zij haar vorderingen uitsluitend naar Nederlands recht behoefde te onderbouwen. Milieudefensie c.s. heeft niet aangetoond en heeft verzuimd te onderbouwen dat haar vorderingen ook toewijsbaar zijn onder die andere rechtsstelsels. Zoals RDS elders in deze conclusie toelicht, zijn de vorderingen van Milieudefensie c.s. in ieder geval op basis van Nederlands recht niet toewijsbaar.

4 MILIEUDEFENSIE C.S. IS NIET-ONTVANKELIJK IN HAAR VORDERINGEN

4.1 Inleiding

343. De eisers zoals opgesomd onder 1 tot en met 7 in de aanhef van de Dagvaarding (hiervoor al gedefinieerd als de NGO's) stellen hun vorderingen tegen RDS in op grond van art. 3:305a BW. Aan de in art. 3:305a BW gestelde ontvankelijkheidsvereisten is echter niet voldaan, zodat de NGO's niet-ontvankelijk moeten worden verklaard in de vorderingen die zij in deze collectieve actie tegen RDS hebben ingesteld. Zoals RDS zal toelichten, is de reden daarvoor dat de belangen waarvoor Milieudefensie c.s. stelt op te komen niet voldoende gelijksoortig zijn als vereist in art. 3:305a lid 1 BW, en zelfs met elkaar strijdig zijn. Dit is een direct gevolg van de zeer brede aard van deze vorderingen, die uitdrukkelijk gericht zijn op "drastische, stapsgewijze transformatie" met "keuzes die niet altijd makkelijk zullen zijn" en op "offers" met betrekking tot Shell's bestaande energieportefeuille. Een dergelijke aanpak maakt het feitelijk onmogelijk om te kunnen stellen dat de belangen van een groot aantal eisers en hun leden zich voor bundeling lenen.⁴⁹⁵
344. Los daarvan wijst RDS erop dat de NGO's ook geen rechtens te respecteren belang hebben bij hun vorderingen. Zoals blijkt uit de wijze waarop de NGO's aandacht vragen voor deze procedure (zie bijvoorbeeld www.klimaatzaakshell.nl), en ook uit randnummer 649 Dagvaarding, is het daadwerkelijke doel van deze procedure om campagne te voeren voor een grotere bewustwording van de klimaatverandering bij het publiek en om daarmee de beleidsdoelstellingen van een aantal van de NGO's met betrekking tot het verbannen van fossiele brandstoffen te ondersteunen. Dat is echter niet voldoende belang om in hun vorderingen te kunnen worden ontvangen. Daarbij weegt ook mee dat van een eventueel verbod tegen RDS geen effect valt te verwachten op het niveau van wereldwijde CO₂-emissies, zoals in subparagraaf 2.2.4 is toegelicht.

⁴⁹⁵

Hoewel het kerndoel van FossielVrij mogelijk met toewijzing van de vorderingen zal zijn gebaat, geldt dat niet zonder meer op dezelfde manier voor andere NGO's die te maken hebben met veel complexere belangen van hun respectieve achterban. Zo zal voor NGO's op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, zoals BOTH Ends of ActionAid, het creëren of behoud van toegang tot betrouwbare en betaalbare energie van belang kunnen zijn. Tot de statutaire doelomschrijving van ActionAid behoort immers ook het terugdringen van armoede en onrecht, in het bijzonder in Afrika (zie randnummer 268 Dagvaarding). Voor de particuliere eisers (althans het overgrote deel daarvan) zal daarnaast zonder twijfel gelden dat ook zij blijven rekenen op fossiele brandstoffen om in hun energiebehoefte te kunnen blijven voorzien. De door Milieudefensie c.s. voorgestane "drastische, stapsgewijze transformatie" zal mogelijk haaks staan op de behoeften van hun te onderscheiden achterbannen en om "offers" vragen die zelfs direct tegen hun belangen indruisen.

345. Naast de NGO's treden ook 17.379 particulieren, zoals opgesomd in Bijlage A bij de Dagvaarding, als eisers op. Als de rechtbank oordeelt dat de NGO's op grond van art. 3:305a BW in hun vorderingen kunnen worden ontvangen, is het gevolg daarvan dat het belang van de particuliere eisers bij hun vorderingen ontvalt, zodat de particuliere eisers in hun vorderingen niet-ontvankelijk moeten worden verklaard. RDS meent daarnaast dat de vorderingen van de individuele eisers ook niet voor toewijzing in aanmerking komen reeds omdat zij niet aan hun stelplicht hebben voldaan. RDS zal dat verder toelichten in paragraaf 7.5 waar zij bespreekt dat niet is voldaan aan het relativiteitsvereiste.

4.2 Niet-ontvankelijkheid NGO's: geen gelijksoortige belangen die zich lenen voor bundeling

346. Volgens het eerste lid van art. 3:305a BW kan een stichting of vereniging met volledige rechtsbevoegdheid een rechtsvordering instellen die strekt tot bescherming van gelijksoortige belangen van andere personen, voor zover zij deze belangen ingevolge haar statuten behartigt. Art. 3:305a lid 1 BW vereist dat de belangen waarvoor met een collectieve actie wordt opgekomen, zodanig gelijksoortig zijn dat zij zich voor bundeling lenen. In het arrest *Stichting Baas in Eigen Huis/Plazacasa* overwoog de Hoge Raad dat aan de eis van gelijksoortigheid is voldaan:⁴⁹⁶

"[...] indien de belangen ter bescherming waarvan de rechtsvordering strekt, zich lenen voor bundeling, zodat een efficiënte en effectieve rechtsbescherming ten behoeve van de belanghebbenden kan worden bevorderd. Aldus kan immers in één procedure geoordeeld worden over de door de rechtsvordering aan de orde gestelde geschilpunten en vorderingen, zonder dat daarbij de bijzondere omstandigheden aan de zijde van de individuele belanghebbenden betrokken behoeven te worden."

347. Het vereiste van gelijksoortigheid is dus (mede) ingegeven ter bevordering van een efficiënte en effectieve rechtsbescherming. De collectieve actie van de NGO's kan echter niet tot een efficiënte en effectieve rechtsbescherming leiden. De belangen die de NGO's volgens de verschillende statutaire doelomschrijvingen behartigen ten behoeve van de gestelde 'achterban', zijn namelijk tegengesteld aan andere belangen van personen die tot diezelfde achterban behoren en wier belangen worden vertegenwoordigd.
348. De NGO's stellen in deze procedure dat zij zich de belangen aantrekken van de huidige en toekomstige generaties "*in Nederland en daarbuiten*" bij

⁴⁹⁶ HR 26 februari 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK5756 (*Stichting Baas in Eigen Huis/Plazacasa*), r.o. 4.2.

"het voorkomen van de gevaren van klimaatverandering". De NGO's miskennen met de gevorderde geboden echter dat er verschillende opties zijn om te komen tot een afweging van de vele zwaarwegende belangen die spelen bij het voorzien in de wereldwijde energiebehoefte en het tegelijkertijd bestrijden van het gevaar van klimaatverandering. Daarbij is van belang dat als de door de NGO's gevorderde geboden het door de NGO's beoogde effect zouden hebben, toewijzing daarvan onherroepelijk gevolgen zal hebben voor andere beschermenswaardige belangen van personen binnen dezelfde achterban (zie over de complexe afwegingen bij klimaatbeleid ook paragraaf 2.2 en 2.7). Deze andere en mogelijk tegengestelde belangen – die in deze procedure ook nog eens bijzonder moeilijk zijn te overzien – kunnen niet voldoende worden meegewogen in deze collectieve actie.

349. Tot de achterban waarvoor de NGO's stellen op te komen,⁴⁹⁷ behoort immers iedereen op aarde. De belangen van de personen die behoren tot die achterban zullen niet beperkt zijn tot uitsluitend het reduceren van CO₂-emissies van Shell vennootschappen op de door de NGO's gevorderde wijze.⁴⁹⁸ Tot de achterban van de NGO's behoren namelijk ook personen met meer verschillende en zelfs tegengestelde belangen. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan (1) iemand in een opkomende economie zoals India waar de behoefte aan energie, waaronder fossiele brandstoffen, de komende jaren toe zal nemen, (2) iemand die woont op een plek waar nog niet of nauwelijks toegang is tot energie en (3) een bedrijf dat beton of staal produceert en voor de productie daarvan in ieder geval voorlopig afhankelijk zal blijven van fossiele brandstoffen omdat alleen die de voor het productieproces vereiste hoge temperaturen kunnen genereren. Het voorgaande geeft slechts een illustratie van de eveneens beschermenswaardige belangen van ieder die behoort tot de achterban van de NGO's en laat zien dat binnen de achterban concurrerende belangen spelen, ook ten opzichte van het belang waarvoor de NGO's in deze procedure stellen op te komen. In deze procedure kunnen die belangen echter niet naar behoren worden meegenomen en tegen elkaar worden afgewogen.
350. Deze complexiteit leidt ertoe dat de vorderingen van de NGO's niet strekken tot gelijksoortige belangen die "zich lenen voor bundeling, zodat een efficiënte en effectieve rechtsbescherming ten behoeve van de

⁴⁹⁷ Zie bijvoorbeeld randnummer 155 Dagvaarding, waar Milieudefensie erop wijst dat haar statuten belangenbehartiging op "mondiaal" niveau omvatten dat deze "collectieve (rechts)belangen" worden nagestreefd met de vorderingen.

⁴⁹⁸ Nog daargelaten of toewijzing van de vorderingen het door Milieudefensie c.s. beoogde effect zal hebben.

belanghebbenden kan worden bevorderd." Zelfs als wordt aanvaard dat art. 3:305a BW onder omstandigheden de mogelijkheid biedt vorderingen in te stellen ten behoeve van belangen die "meer diffuus" zijn, brengt de klimaatproblematiek dermate veel ingewikkelde vragen mee dat de grens van voldoende gelijksoortigheid uit het zicht is.

351. Daar komt nog bij dat belanghebbenden zich niet op grond van art. 3:305a lid 5 BW kunnen onttrekken aan de gevolgen van een eventuele toewijzende uitspraak. Hoewel art. 3:305a BW weliswaar geen afzonderlijk representativiteitsvereiste stelt, speelt het ontbreken van deze mogelijkheid wel degelijk een rol bij de vraag naar de ontvankelijkheid van vorderingen die in een collectieve actie worden ingesteld. In het arrest *Plazacasa* uit 2010 – waarin de Hoge Raad overwoog dat in het kader van art. 3:305a BW geen representativiteitsvereiste geldt – is dit ook onderkend.⁴⁹⁹
352. De vordering in *Plazacasa* zag op een verbod voor een bekende huizenwebsite om de objectdata van huizen te publiceren zonder toestemming van de makelaars die de verkoop daarvan in handen hadden. In dit verband overwoog de Hoge Raad dat het feit dat een derde van de makelaars geen bezwaren tegen publicatie had, niet aan ontvankelijkheid in de weg stond nu in het kader van art. 3:305a BW "niet de eis gesteld kan worden dat de collectieve actie kan rekenen op de steun van een aanmerkelijk deel van de in aanmerking komende belanghebbenden". Met betrekking tot het achterwege laten van een dergelijke voorwaarde, overwoog de Hoge Raad vervolgens:⁵⁰⁰

"Hierbij is van belang dat personen die niet wensen dat een door middel van de collectieve actie verkregen rechterlijke uitspraak jegens hen werkt, zich op de voet van het vijfde lid van art. 3:305a aan de werkingssfeer van die uitspraak kunnen onttrekken (behoudens de aan het slot van lid 5 vermelde uitzondering)."

353. De Hoge Raad overwoog vervolgens dat de makelaars die geen bezwaren hadden, zich wel degelijk aan de gevolgen van de uitspraak konden onttrekken als bedoeld in art. 3:305a lid 5 BW.⁵⁰¹

"Anders dan het hof voorts heeft overwogen, biedt het vijfde lid van art. 3:305a in een geval als het onderhavige wel degelijk soulaas voor makelaars die niet instemmen met de vordering van de Stichting. Gelet op de aard en inhoud van het gevorderde (en in eerste aanleg opgelegde) verbod met dwangsom, kan de werking

⁴⁹⁹ HR 26 februari 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK5756 (*Stichting Baas in Eigen Huis/Plazacasa*), r.o. 4.2.

⁵⁰⁰ Id.

⁵⁰¹ Id., r.o. 4.3.

daarvan ten opzichte van bepaalde personen worden uitgesloten, zodat makelaars die niet instemmen met de vordering van de Stichting zich desgewenst op de voet van voormeld vijfde lid kunnen verzetten tegen de werking van de uitspraak ten opzichte van hen, zoals het hof op zichzelf ook heeft onderkend."

354. De mogelijkheid voor belanghebbenden om zich – in ieder geval feitelijk – aan de gevolgen van een uitspraak te onttrekken, bestond ook in een arrest uit 2010 over een algemeen belangenactie in het kader van art. 3:305a BW. In *Clara Wichmann/Staat* ging het om een gebodsactie tegenover de Staat om maatregelen te nemen tegen discriminatie van vrouwen met betrekking tot het passief kiesrecht door de SGP. Vanwege het algemene karakter van het grondrecht op gelijke behandeling was volgens de Hoge Raad voldaan aan de eis van gelijksoortigheid.⁵⁰² Daaraan kon niet afdoen dat de specifieke groep vrouwen die eventueel gebruik zouden kunnen maken van het passief kiesrecht van de SGP, de actie niet wensten. De Hoge Raad herhaalde daarmee kort na *Plazacasa* dat art. 3:305a BW geen algemeen representativiteitsvereiste kent. Het hof had eerder echter terecht opgemerkt dat toewijzing van het gevorderde in *Clara Wichmann* er in geen enkel opzicht toe zou leiden dat 'SGP-vrouwen' tot kandidaatstelling gedwongen werden.⁵⁰³ Evenals de makelaars in *Plazacasa*, konden ook zij zich dus feitelijk aan de gevolgen van de uitspraak onttrekken. Een dergelijke onttrekkingsmogelijkheid bestaat bij toewijzing van de door de NGO's gevorderde geboden niet. Zoals in paragraaf 2.2 is toegelicht, raken aanpassingen in het energiesysteem de samenleving als geheel fundamenteel. Als RDS haar bedrijfsvoering op een door de rechter te bepalen wijze moet aanpassen, dan valt de mogelijkheid weg om gebruik te maken van haar activiteiten. In *Clara Wichmann* werd juist een mogelijkheid opengesteld (deelnemen aan passief kiesrecht) waarbij eenieder ervoor kon kiezen om daarvan desgewenst geen gebruik te maken. In deze zin onderscheiden de vorderingen van de NGO's tegen RDS zich dan ook van de situatie in *Plazacasa* en *Clara Wichmann*.
355. Dat voor ontvankelijkheid niet vereist is dat een (aanmerkelijk deel van) de achterban de collectieve actie steunt, of dat daaraan geen afbreuk doet dat een deel van de achterban de actie niet wenst, is niet hetzelfde als toelaten dat daardoor andere belangen binnen diezelfde achterban worden veronachtzaamd. Sterker nog, de overweging om geen representativiteitsvereiste te stellen, was nu juist mede ingegeven door art. 3:305a lid 5. Deze bepaling biedt partijen, die behoren tot de achterban ten

⁵⁰² HR 9 april 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK4549 (*Clara Wichmann/Staat*), r.o. 4.3.2.
⁵⁰³ Hof Den Haag 20 december 2007, ECLI:NL:GHSGR:2007:BC0619 (*Clara Wichmann/Staat*), r.o. 3.4.

behoefte van wie de collectieve actie is ingesteld, de mogelijkheid zich aan de gevolgen van een uitspraak te onttrekken en daardoor niet tegen hun wil te worden gebonden. Dit komt niet alleen (al dan niet expliciet) tot uiting in de jurisprudentie van de Hoge Raad, maar ook expliciet in de wetsgeschiedenis. In de memorie van toelichting wordt de afwezigheid van een representativiteitsvereiste in verband gebracht met de onttrekkingsmogelijkheid van lid 5:

"Tenslotte biedt lid 5 aan direct betrokkenen – behoudens voor zover een rechterlijk bevel of verbod wordt gevraagd – de mogelijkheid zich aan de gevolgen van de procedure te onttrekken door te kennen te geven geen prijs te stellen op naleving van het vonnis ten opzichte van hen. Ongewenste belangenbehartiging kan op deze wijze worden voorkomen. Al met al is het daarom niet nodig de eis van representativiteit met zoveel woorden te stellen."

356. Gelet op de complexe afweging van belangen die de klimaatproblematiek met zich brengt én de onmogelijkheid voor belanghebbenden om zich bij toewijzing van de geboden aan de gevolgen te onttrekken, is in deze collectieve actie geen sprake van de door art. 3:305a lid 1 BW vereiste gelijksoortigheid.
357. Daarnaast ontbreekt gelijksoortigheid ook nog om een andere reden. Gelijksoortigheid houdt niet alleen in dat de betrokken belangen geschikt zijn voor bundeling met het oog op een meer effectieve en efficiënte rechtsbescherming, maar óók met het oog op de te beantwoorden feitelijke vragen en rechtsvragen. Zo volgt ook uit het hiervoor aangehaalde *Plazacasa*-arrest van de Hoge Raad:⁵⁰⁴

"Aldus kan immers in één procedure geoordeeld worden over de door de rechtsvordering aan de orde gestelde geschilpunten en vorderingen, zonder dat daarbij de bijzondere omstandigheden aan de zijde van de individuele belanghebbenden betrokken behoeven te worden."

358. De relevante feiten en omstandigheden aan de zijde van de individuen die tot de achterban behoren dienen, met andere woorden, zodanig gelijk te zijn dat de vorderingen ook binnen één procedure beoordeeld kunnen worden. Dit komt ook tot uiting in de wetsgeschiedenis van art. 3:305a BW:⁵⁰⁵

"Het is derhalve mogelijk dat er weliswaar sprake is van een gemeenschappelijk geschilpunt, maar dat de bij dit geschilpunt

⁵⁰⁴ HR 26 februari 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK5756 (*Stichting Baas in Eigen Huis/Plazacasa*), r.o. 4.2.

⁵⁰⁵ *Kamerstukken II* 1991-1992, 22 486, nr. 3, p. 27.

betrokken rechtsvragen en feitelijke vragen per individu verschillend beantwoord moeten worden. De vraag of de aard van de vordering en de daarbij betrokken belangen bundeling mogelijk maken, is dan ook een van de criteria waaraan getoetst dient te kunnen worden of een collectieve actie toelaatbaar is."

359. Van de vereiste gelijksoortigheid is hier geen sprake. De NGO's vorderen in deze collectieve actie verschillende verklaringen voor recht, die de grondslag moeten vormen voor toewijzing van eveneens gevorderde geboden. Bij deze verklaringen voor recht gaat het er steeds om vast te stellen dat RDS onrechtmatig handelt door, kort gezegd, de uitstoot van CO₂. De vraag of deze gedragingen van RDS in strijd komen met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm, laat zich echter niet voor de gehele achterban in één procedure beantwoorden. In het systeem van art. 6:162 BW e.v. is een gedraging immers niet in zijn algemeenheid onrechtmatig, maar slechts in de specifieke context waarbinnen deze plaatsvindt en slechts in relatie tot een of meer bepaalde personen.⁵⁰⁶ Dat geldt te meer nu de NGO's hun vorderingen baseren op gevaarstelling (*Kelderluik*). Dat leerstuk zoekt bij uitstek aansluiting bij de concrete omstandigheden van het individuele geval en de zorgvuldigheidsnorm die in dat geval op de betrokken partijen rust.
360. Voor zover sprake is van feiten en omstandigheden die relevant zijn voor de onrechtmatigheidsvraag en die per individu verschillen, is een collectieve actie daarom uitgesloten. Zie in dit verband ook de uitspraak van de rechtbank Den Haag in *Milieudefensie en Stichting Adem/Staat*.⁵⁰⁷

"Datzelfde geldt voor de personen voor wiens gebundeld belang Milieudefensie en Adem opkomen. Voor hen geldt bovendien dat de vraag of de Staat door op 11 juni 2011 en 1 januari 2015 niet te voldoen aan de grenswaarden PM10 respectievelijk NO2 onrechtmatig heeft gehandeld jegens personen voor wiens gebundeld belang zij in deze procedure opkomen, alleen kan worden beantwoord aan de hand van de concrete omstandigheden van het individuele geval, die per persoon zeer verschillend kunnen zijn. Concrete omstandigheden zijn echter niet gesteld. Van belang zijn bijvoorbeeld de specifieke locaties waar de overschrijdingen zich precies voordeden, tot welke concrete schadelijke gevolgen het niet op 11 juni 2011 en 1 januari 2015 niet voldoen aan de grenswaarden voor PM10 en NO2 heeft geleid en de vraag of is voldaan aan het vereiste van causaal verband tussen de schending van deze verplichting door de Staat en de schade. Deze onlosmakelijke samenhang met de bijzondere omstandigheden van de individuele gevallen, betekent dat op dit punt sprake is van een

⁵⁰⁶ K.J.O. Jansen, *GS Onrechtmatige daad. Artikel 163 Boek 6 BW*, nr. 1.1.
⁵⁰⁷ Rb. Den Haag 27 december 2017, ECLI:NL:RBDHA:2017:15380 (*Milieudefensie en Stichting Adem/Staat*), r.o. 4.111.

belang dat zich onvoldoende laat veralgemeniseren om te kunnen worden gerekend tot de gelijksoortige belangen waarop art. 3:305a BW het oog heeft. Vergelijk HR 13 oktober 2006, ECLI:NL:HR:2006:AW2080 (Vie d'Or). Deze collectieve procedure op de voet van artikel 3:305a BW leent zich dus niet voor de (verdere) vaststelling of de schending van de eerste verplichting onrechtmatig is jegens Milieudefensie en Adem." [onderstreping advocaten]

361. De feiten en omstandigheden laten zich in deze procedure niet zodanig veralgemeniseren dat in één procedure over de beweerdte onrechtmatigheid van de gedragingen van RDS geoordeeld kan worden. De belangen waarvoor de NGO's stellen op te komen lenen zich ook om deze reden niet voor bundeling nu niet *"in één procedure geoordeeld [kan] worden over de door de rechtsvordering aan de orde gestelde geschilpunten en vorderingen, zonder dat daarbij de bijzondere omstandigheden aan de zijde van de individuele belanghebbenden betrokken behoeven te worden."*⁵⁰⁸

4.3 Particuliere eisers zijn niet-ontvankelijk als NGO's wel ontvankelijk zijn

362. In deze procedure treden niet alleen de NGO's als eisers op, maar ook 17.379 particulieren (opgesomd in Bijlage A bij de Dagvaarding). RDS heeft hiervoor toegelicht dat de NGO's op grond van art. 3:305a BW niet in hun vorderingen kunnen worden ontvangen. Als de rechtbank dat verweer van RDS verwerpt, dan is de consequentie daarvan dat de particuliere eisers geen of in ieder geval onvoldoende belang bij hun vorderingen hebben en niet in hun vorderingen kunnen worden ontvangen.
363. De vorderingen van de particuliere eisers voegen niets toe ten opzichte van de vorderingen die NGO's hebben ingesteld, zodat de particuliere eisers ook om die reden onvoldoende belang hebben bij hun vorderingen. RDS verwijst in dit verband ook naar het vonnis van de rechtbank in de Urgenda-zaak. Stichting Urgenda had in die procedure vorderingen ingesteld op grond van art. 3:305a BW. Naast Stichting Urgenda traden ook 886 natuurlijke personen als eisers op. De rechtbank overwoog dat de vorderingen van die individuele eisers:⁵⁰⁹

"[...] niet (kunnen) leiden tot een andere beslissing dan die waarop Urgenda voor zichzelf aanspraak kan maken. In deze situatie hebben deze individuele eisers naar het oordeel van de rechtbank geen voldoende (eigen) belang naast dat van Urgenda. Mede op praktische gronden brengt dit de rechtbank tot afwijzing van de

⁵⁰⁸ Zie de hierboven aangehaalde overweging uit *Plazacasa*.

⁵⁰⁹ Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*), r.o. 4.109.

vordering voor zover deze namens hen is ingesteld. De ontvankelijkheidsvraag kan onbeantwoord blijven."

364. De rechtbank oordeelde dus dat voldoende belang met betrekking tot de vorderingen van de individuele eisers ontbrak omdat dezelfde vorderingen reeds door Urgenda waren ingesteld. Precies dezelfde situatie doet zich in deze zaak voor, als de rechtbank zou oordelen dat de NGO's in hun vorderingen kunnen worden ontvangen. De vorderingen die de NGO's hebben ingesteld zijn immers identiek aan de vorderingen van de particuliere eisers. RDS concludeert dan ook dat de particuliere eisers niet in hun vorderingen kunnen ontvangen als de NGO's ontvankelijk zijn.
365. RDS wijst er voor de volledigheid nog op dat in de Urgenda-zaak de rechtbank vanwege het ontbreken van voldoende belang uiteindelijk overging tot afwijzing van de vorderingen van de individuele eisers in plaats van niet-ontvankelijkverklaring van de individuele eisers in hun vorderingen. Hoe dan ook volgt uit het vonnis van de rechtbank in de Urgenda-zaak dat de vorderingen van de particuliere eisers niet kunnen worden toegewezen als de NGO's ontvankelijk zijn.
366. Ook overigens kleven er ontvankelijkheidsgebreken aan de vorderingen van de particuliere eisers. Milieudefensie c.s. stelt met betrekking tot de particuliere eisers dat zij ontvankelijk zijn omdat zij voldoende persoonlijk belang hebben bij hun vorderingen. Milieudefensie c.s. licht slechts in zeer algemene bewoordingen en uiterst summier toe waarom de particuliere eisers belang zouden hebben bij hun vorderingen. Volgens Milieudefensie c.s. is het vereiste persoonlijke belang erin gelegen dat (1) sprake is van een gevaarlijke klimaatverandering wereldwijd die een grote bedreiging vormt voor onder meer het recht op leven, het recht op zelfbeschikking, het recht op gezondheid en het recht op een aantal basisbehoeften, (2) de particuliere eisers als Nederlandse ingezetenen de in de Dagvaarding besproken directe en indirecte gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering niet kunnen ontlopen en (3) Shell niet het recht toekomt hun leefomgeving drastisch te veranderen en onveilig te maken en dat Shell jegens hen de juridische verplichting heeft bij te dragen aan het voorkomen van een gevaarlijke klimaatverandering.
367. Art. 3:303 BW eist op straffe van niet-ontvankelijkheid dat de eiser voldoende belang bij zijn vordering heeft. Dat geldt zowel voor de gevorderde verklaringen voor recht als voor de gevorderde bevelen. Ook een vordering op grond van onrechtmatige daad die strekt tot een bevel komt op grond van art. 3:296 lid 1 BW uitsluitend voor toewijzing in aanmerking als de eiser voldoende belang heeft bij zijn vordering.

368. Bij de beoordeling van de vraag of van voldoende belang sprake is, moet onder meer worden getoetst of er sprake is van een reële dreigende onrechtmatige daad van RDS jegens ieder van de particuliere eisers.
369. Milieudefensie c.s. betoogt dat de particuliere eisers de directe en indirecte gevolgen van klimaatverandering niet kunnen ontlopen (randnummer 305 Dagvaarding). Zij licht echter niet toe waar die directe en indirecte gevolgen voor ieder van de particuliere eisers precies zou bestaan (ook niet in randnummer 496 Dagvaarding) en waarom RDS mede met het oog op die beweerdte gevolgen beweerdelijk onrechtmatig jegens ieder van die particuliere eisers handelt. De particuliere eisers wonen verspreid over heel Nederland. Reeds uit dit gegeven – en zo zijn er vele andere verschillen tussen hun individuele omstandigheden – volgt dat enig (in)direct gevolg van klimaatverandering niet voor ieder van hen gelijk is en dat zij daardoor niet op gelijke en in rechtens relevante wijze worden getroffen. Daarmee is niet aangetoond dat de particuliere eisers enig (rechtens relevant) risico lopen dat maakt dat zij voldoende belang hebben bij hun vorderingen, laat staan dat en waarom die vorderingen toewijsbaar kunnen zijn. Ook daarom moeten de particuliere eisers in hun vorderingen niet-ontvankelijk worden verklaard.

4.4 Conclusie

370. RDS concludeert dat de NGO's niet-ontvankelijk moeten worden verklaard omdat zij niet opkomen voor voldoende gelijksoortige belangen. Als de rechtbank desondanks oordeelt dat de NGO's wel in hun vorderingen kunnen worden ontvangen, dan ontvalt daarmee het belang van de particuliere eisers bij hun vordering. In dat geval concludeert RDS tot niet-ontvankelijkverklaring van de particuliere eisers in hun vorderingen.

5 DE VORDERINGEN ZIJN ONDUIDELIJK EN PASSEN NIET BIJ DE ONDERBOUWING IN DE DAGVAARDING, ZODAT MILIEUDEFENSIE C.S. NIET AAN HAAR STELPLICHT HEEFT VOLDAAN

371. De vorderingen van Milieudefensie c.s. beogen een reductie te realiseren van CO₂-emissies van RDS. De vorderingen zijn niet gericht op het tijdstip van het uitbrengen van de Dagvaarding, maar op de periode over tien jaar en daarna: 2030, 2040 en 2050. De vorderingen gaan dus uit van een mogelijk toekomstig onrechtmatig handelen.
372. Anders dan Milieudefensie c.s. betoogt, is het handelen waarop zij het oog heeft niet onrechtmatig. Dat zal hieronder in hoofdstuk 6 en 7 worden toegelicht.
373. In dit hoofdstuk gaat het om andere gebreken die aan de vordering kleven. Het betoog van Milieudefensie c.s. in de Dagvaarding past namelijk niet bij de vorderingen die zij voorlegt. Het petitum dat Milieudefensie c.s. naar voren brengt, is dermate onduidelijk dat het reeds om die reden niet voor toewijzing in aanmerking komt. Bovendien laat Milieudefensie c.s. belangrijke elementen uit het petitum geheel onbesproken en in elk geval past de door Milieudefensie c.s. gegeven onderbouwing niet bij het petitum dat zij formuleert. Ook daarom voldoet Milieudefensie c.s. niet aan haar stelplicht.
374. De onderdelen 1 en 2 zijn het hart van het petitum dat Milieudefensie c.s. voorleggen. Het gaat daarin om handelen van "Shell" (gedefinieerd als RDS in randnummer 4 Dagvaarding) terzake van "alle aan haar bedrijfsactiviteiten en fossiele producten verbonden CO₂-emissies", waarvan een "(netto)" reductie wordt verlangd "ten opzichte van het niveau van 2010".
375. Op Milieudefensie c.s. rust de verplichting om voldoende te stellen om dát petitum toewijsbaar te laten zijn (artikel 24 Rv).⁵¹⁰ Dat heeft zij ten onrechte nagelaten.
376. In de eerste plaats neemt het petitum in de onderdelen 1 en 2 tot uitgangspunt de CO₂-emissies verbonden aan de bedrijfsactiviteiten en fossiele producten van "Shell". Shell is gedefinieerd als uitsluitend de gedaagde vennootschap (randnummer 4 Dagvaarding). Hoewel de grondslag voor de vorderingen die Milieudefensie c.s. naar voren brengt zich richt op de emissies met betrekking tot de gehele groep van Shell

⁵¹⁰ Artikel 24 Rv en daarover bijvoorbeeld Asser Procesrecht / Van Schaick 2 (2016), nr. 94.

vennootschappen,⁵¹¹ is dat voor het petitum duidelijk niet het geval. Het petitum sluit dus niet aan bij wat Milieudefensie c.s. heeft gesteld. Milieudefensie c.s. stelt niet dat de CO₂-emissies van RDS zelf relevant zijn of dat RDS fossiele producten aanbiedt, en dat is ook niet zo. De vorderingen zoals die in het petitum zijn opgenomen, liggen om die reden voor afwijzing gereed.

377. In de tweede plaats betreft het petitum in de onderdelen 1 en 2 reducties van "netto" CO₂-emissies. Milieudefensie c.s. laat na om uit te leggen wat zij daarmee concreet bedoelt. Zij licht niet toe waarop zij met het woord "netto" precies uit is, zodat RDS slechts kan gissen naar wat Milieudefensie c.s. op het oog heeft en waartegen RDS zich heeft te verweren. Het kan zijn dat Milieudefensie c.s. het oog heeft op de eventuele emissies die resteren na aftrek van de effecten van methoden om CO₂ af te vangen en op te slaan, en om door *carbon sinks* en dergelijke CO₂ uit de atmosfeer te verwijderen. Maar wat daarvan ook zij, Milieudefensie c.s. legt niet uit wat zij bedoelt en Milieudefensie c.s. richt haar onderbouwing grotendeels in op de uitleg dat volgens haar een einde moet komen aan het gebruik van fossiele brandstoffen.⁵¹² Ook legt Milieudefensie c.s. niet uit wat volgens haar het ijkpunt is van hetgeen zij vordert. Enerzijds dicht zij RDS verantwoordelijkheid toe voor emissies die ontstaan doordat eindgebruikers fossiele producten van Shell verbranden,⁵¹³ maar anderzijds licht zij op geen enkele manier toe hoe inspanningen van die eindgebruikers of anderen om die emissies af te vangen en op te slaan, of anderszins te compenseren, vervolgens in mindering worden gebracht op de vermeende verantwoordelijkheid van RDS. Het is dus onduidelijk wat concreet de inhoud is van datgene wat zij centraal stelt in het petitum: "(netto)" emissiereducties. Zij licht ook op geen enkele manier toe hoe die "netto" emissies volgens haar moeten worden vastgesteld. Milieudefensie c.s. heeft dan ook onvoldoende gesteld ter onderbouwing van het petitum.
378. In de derde plaats geldt hetzelfde voor het ijkpunt van "het niveau van 2010" dat als uitgangspunt dient voor de reducties die Milieudefensie c.s. verlangt. Milieudefensie c.s. heeft niet gesteld wat volgens haar concreet de emissies inhouden waarop zij het oog heeft. Daarom heeft zij ook op dit

⁵¹¹ Dat die grondslag voor de vorderingen onjuist is en niet tot toewijzing van enige vordering kan leiden, is op andere plaatsen in deze conclusie uiteengezet.

⁵¹² Bijvoorbeeld randnummer 780 Dagvaarding over "wegbewegen van fossiele brandstoffen is [...] beslist mogelijk en ook noodzakelijk" en de kop van hoofdstuk VIII.2.1.3.d met de strekking dat fossiele bronnen "in de grond moeten blijven". In hoofdstuk XI.2.3 bespreekt Milieudefensie c.s. zelfs haar eigen aarzelingen over negatieve emissie technologieën, waarmee zij blijkens randnummer 765 bedoelt dat die technologie niet nodig is als Shell bereikt wat Milieudefensie c.s. eist. Het blijft dus volkomen onduidelijk wat Milieudefensie c.s. op het oog hebben met het toevoegen van het woord "netto" in het petitum.

⁵¹³ Dat dit onjuist is, wordt elders in deze conclusie uiteengezet.

punt onvoldoende gesteld. Het petitum is (ook) daarom zodanig onduidelijk dat ook dat een veroordeling in de weg staat.

379. In de vierde plaats past Milieudefensie c.s. zonder toelichting een reductiepercentage op RDS toe dat ziet op wereldwijde CO₂-emissies. Dat Milieudefensie c.s. het petitum richt op "alle" aan bedrijfsactiviteiten en fossiele producten verbonden CO₂-emissies, en die wil reduceren "ten opzichte van het niveau van 2010", impliceert dat Milieudefensie c.s. zich richt op de absolute emissies. Als dat juist is, dan heeft Milieudefensie c.s. onvoldoende gesteld om die vordering te onderbouwen. Wordt in de Dagvaarding gekeken welke onderbouwing Milieudefensie c.s. aandraagt voor het uitgangspunt van 2010, dan wordt uitsluitend een publicatie van IPCC aangetroffen die gaat over alle wereldwijde CO₂-emissies. Daaraan verbindt Milieudefensie c.s. zonder nadere toelichting de gevolgtrekking dat hetzelfde moet worden toegepast op RDS (randnummer 754 Dagvaarding). Die blote stelling is vanzelfsprekend onvoldoende om tot toewijzing te kunnen leiden. Milieudefensie c.s. licht niet toe waarom de vordering zich zou moeten richten op het volume van de emissies in 2010. Bovendien veronderstelt het standpunt van Milieudefensie c.s. een statisch systeem waarin Shell en alle andere spelers dezelfde positie blijven innemen ten opzichte van elkaar, en dat de wereldwijde reductie die Milieudefensie c.s. voor ogen heeft wordt bereikt doordat iedere partij CO₂-emissies in dezelfde verhoudingen reduceert. Milieudefensie c.s. voert echter niets aan dat die gedachte staft. Zij legt daarmee ook niet uit waarom Shell absolute emissies met de genoemde percentages zou moeten terugbrengen.⁵¹⁴ Een sterk vereenvoudigd voorbeeld is het volgende. Op een markt zijn 2 aanbieders actief die ieder 50 kilo afval produceren, dus in totaal 100 kilo. Als de totale hoeveelheid afval binnen 5 jaar terug moet naar 90 kilo, dan wil dat niet zeggen dat geen van de partijen kan groeien. Immers kan een van de aanbieders wegvallen. De resterende aanbieder kan activiteiten ontplooiën om het gat te vullen dat de andere aanbieder heeft gelaten en 40 kilo afval meer produceren, waarbij toch het doel wordt bereikt om in totaal op niet meer dan 90 kilo uit te komen. Tussenvarianten zijn ook denkbaar. Als bijvoorbeeld de verhoudingen door concurrentie zo verschuiven dat een bepaalde aanbieder niet 50 procent maar 2/3 van de markt in handen krijgt, ligt niet voor de hand dat diegene nog steeds in totaal 5 kilo minder afval moet produceren. Milieudefensie c.s. licht in het geheel niet toe waarom van RDS kan worden gevergd dat "alle" emissies

⁵¹⁴ Hetgeen Milieudefensie c.s. in hoofdstuk XI.4 van de Dagvaarding bespreekt, biedt overigens geen antwoord op het hier aangestipte punt. In haar betoog op die plaats gaat Milieudefensie c.s. namelijk op geen enkele manier in op de relatieve marktpositie van Shell en de verhouding tussen haar marktaandeel en dat van anderen.

worden teruggebracht "ten opzichte van het niveau van 2010", ongeacht ontwikkelingen met betrekking tot de markt waarin Shell actief is. Daarom heeft Milieudefensie c.s. onvoldoende gesteld.

380. In de vijfde plaats, dat ligt in het verlengde van het vorige punt, heeft Milieudefensie c.s. eveneens niet (voldoende) gesteld dat toewijzing van het petitum tot het door haar kennelijk beoogde resultaat – een daadwerkelijke verlaging van CO₂-emissies wereldwijd – zal leiden. Inhoudelijk komt dit punt overigens aan de orde in subparagraaf 2.2.4 en verder bijvoorbeeld ook in subparagraaf 7.2.2.
381. Het petitum sluit, kortom, niet aan op de door Milieudefensie c.s. gegeven onderbouwing. Milieudefensie c.s. laat in het midden wat zij bedoelt met belangrijke elementen in het petitum, en zij licht niet toe waarom Shell volgens haar kan worden verplicht om de maatregelen te nemen zoals die concreet in het petitum worden verlangd. Daarmee is RDS op procedureel ontoelaatbare wijze geschaad in haar verdediging. De vorderingen liggen reeds daarom voor afwijzing gereed.
382. In de navolgende delen van deze conclusie reageert RDS op de onderbouwing die Milieudefensie c.s. wél hebben gegeven (maar die niet aansluit op het petitum). RDS zal daarbij de bovenstaande verweren niet steeds herhalen, maar zij handhaaft die verkort.

6 DE VORDERINGEN ZIJN DERMATE VERGAAND DAT ZIJ NIET VOOR TOEWIJZING IN AANMERKING KUNNEN KOMEN

6.1 Inleiding

383. De onderbouwing die Milieudefensie c.s. voor haar vorderingen geeft, maakt duidelijk dat zij vorderingen op het oog heeft die zeer vergaand zijn. Zij zijn dermate vergaand, dat zij niet voor toewijzing in aanmerking komen. Dat wordt in dit hoofdstuk nader toegelicht.
384. Om te beginnen probeert Milieudefensie c.s. een private partij een mate van regulering op te leggen die niet uit de wet volgt en die, sterker nog, vooruitloopt op complexe politieke afwegingen in het energiesysteem die momenteel door politieke organen in de hele wereld worden gemaakt. De vorderingen betreffen kwesties waarvoor de civiele rechter niet is toegerust. Die gaan zijn rechtsvormende taak te buiten omdat het gaat om politieke afwegingen die gemaakt zullen moeten worden over thans niet (geheel) te voorziene, concrete omstandigheden van het geval. Dit is eens temeer het geval omdat ook de belangen van vreemde staten zijn betrokken. Dit wordt in paragraaf 6.2 toegelicht.
385. De vorderingen gaan ook zeer ver in die zin dat de onderbouwing in de Dagvaarding tot uitgangspunt neemt dat RDS juridische verantwoordelijkheid draagt voor emissies door andere Shell vennootschappen, en zelfs voor emissies door eindgebruikers van fossiele brandstoffen over de hele wereld.⁵¹⁵ Milieudefensie c.s. baseert haar vorderingen op de algemene stelling dat RDS, kort gezegd, verantwoordelijk is voor zeer grote CO₂-emissies. Milieudefensie c.s. gaat er daarbij aan voorbij dat het overgrote merendeel van emissies (ongeveer 85 procent) wordt veroorzaakt door eindgebruikers bij het gebruik van fossiele brandstoffen. Milieudefensie c.s. gaat er daarbij ook aan voorbij dat dergelijke emissies niet aan Shell maar aan eindgebruikers moeten worden toegerekend. Dat wordt toegelicht in subparagraaf 6.3.2. Verder gaat Milieudefensie c.s. er ook aan voorbij dat di emissies van andere Shell vennootschappen niet aan RDS kunnen worden toegerekend (zie subparagraaf 6.3.3).
386. Ook in de tijd gaan de vorderingen zeer ver. Zelfs als zou worden aangenomen dat onder sommige omstandigheden hetgeen Milieudefensie c.s. aan de orde stelt onrechtmatig zou zijn – en dat is niet het geval – dan

⁵¹⁵ Zoals in hoofdstuk 5 werd toegelicht, sluit het beperkter petitum niet op die onderbouwing aan omdat het petitum uitsluitend op bedrijfsactiviteiten en producten van RDS is gericht.

volstaat dit niet om (enig onderdeel van) de vorderingen toe te wijzen. De vorderingen omvatten immers dan ook mede gedragingen die niet, of niet noodzakelijkerwijs, onrechtmatig zijn in 2030, 2040 en 2050. Dat is het gevolg van het feit dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. zien op de toekomst en zeer breed zijn. Milieudefensie c.s. is daardoor niet-ontvankelijk. Dat wordt toegelicht in paragraaf 6.4.

6.2 De vorderingen van Milieudefensie c.s. betreffen nationale en internationale beleidsvragen en dat vergt terughoudendheid van de civiele rechter

6.2.1 Inleiding

387. RDS stelt voorop dat de civiele rechter – ook in deze zaak – uitspraak doet in geschillen tussen een of meer eisende partijen en een of meer gedaagde partijen. De rechter dient zich er daarbij rekenschap van te geven dat de in een geding te geven beslissing (a) afhankelijk kan zijn van of invloed kan hebben op factoren buiten de betrokken procespartijen en hun geschil, zeker als die factoren nog in beweging zijn en dus niet eenvoudig te duiden en (b) bij de beslissing belangen van derden aan de orde kunnen zijn. Naarmate de betrokken (rechts)vragen algemenere beleids- of rechtspolitieke kwesties of belangen van derden betreffen en daarmee het belang van de voorliggende zaak overstijgen, is het partijdebat in een civiele procedure ongeschikter om de rechter voor een adequate beslissing voldoende voor te lichten. De rechter mag immers slechts beslissen over het geschil zoals dat door de partijen aan hem is voorgelegd, tenzij de wet anders bepaalt (vgl. artikel 24 Rv).
388. De punten die Milieudefensie c.s. in deze procedure aan de orde stelt, betreffen beleids- en rechtspolitieke kwesties die het belang van deze zaak overstijgen. De onderbouwing van de vorderingen omvat – in tegenstelling tot het petitum dat tot RDS beperkt is – zeer vergaande opvattingen over hetgeen kan worden verlangd met betrekking tot de bedrijfsactiviteiten en fossiele producten van de gehele Shell groep. Daarmee raakt de zaak ook direct en indirect aan de belangen van allerlei derden. Dat betreft de Shell vennootschappen en personen en bedrijven die daarvan afhankelijk zijn. Dat betreft ook zowel de Nederlandse Staat als vreemde staten en hun inwoners. Milieudefensie c.s. verlangt in deze zaak dat de rechter (1) zich begeeft op een terrein dat aan de (Nederlandse) politieke en democratische instellingen is voorbehouden en (2) zich mengt in nationale en grensoverschrijdende beleidskwesties op een wijze die niet verenigbaar is met de terughoudendheid die (blijkens de hierna te noemen arresten) van

de rechter wordt verlangd als het gaat om zulke beleidsvragen. De rechtbank is daarom niet het forum waar Milieudefensie c.s. de door haar van RDS verlangde maatregelen kan afdwingen. Dat betekent dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. moeten worden afgewezen, althans Milieudefensie c.s. daarin niet-ontvankelijk moet worden verklaard.

6.2.2 De door Milieudefensie c.s. van de civiele rechter verlangde beslissing gaat zijn rechtsvormende taak te buiten en staat aan toewijzing van de vorderingen in de weg

De rechtsvormende taak van de rechter

389. De Hoge Raad heeft de rechtsvormende taak van de rechter in het civiele recht aanvaard in het arrest *Quint/Te Poel* uit 1959. In die zaak stond de vraag centraal of het burgerlijk recht een grondslag bood voor een vordering uit ongerechtvaardigde verrijking. Het Burgerlijk Wetboek kende op dat moment nog geen regeling met betrekking tot ongerechtvaardigde verrijking en artikel 1269 BW (oud) bepaalde dat alle verbintenissen "ontstaan of uit overeenkomst, of uit de wet". Het hof had zijn oordeel gebaseerd op artikel 11 Wet AB, dat bepaalt dat de rechter recht spreekt volgens de wet. Daaruit had het hof afgeleid dat het de rechter niet vrijstaat om civielrechtelijke verbintenissen te creëren, die niet door de wet gegeven en geregeld zijn. Op die grond kwam het hof tot de conclusie dat artikel 1269 BW (oud) uitputtend voorschreef op welke wijze verbintenissen kunnen ontstaan en dat kort gezegd verbintenissen buiten overeenkomst alleen kunnen ontstaan als de wet dat bepaalt.
390. De Hoge Raad oordeelde anders en zette uiteen onder welke voorwaarden de rechter kan voorzien in leemtes in de wet:⁵¹⁶

"[...] dat uit deze woorden [artikel 1269 (oud) BW] immers geenszins volgt, dat elke verbintenis rechtstreeks op enig wetsartikel moet steunen, doch daaruit slechts mag worden afgeleid, dat in gevallen die niet bepaaldelijk door de wet zijn geregeld, de oplossing moet worden aanvaard, die in het stelsel van de wet past en aansluit bij de wél in de wet geregelde gevallen." [onderstreping advocaten]

391. Uit deze overweging blijkt tegelijkertijd dat de rechtsvormende taak van de rechter volgens de Hoge Raad niet onbegrensd is. Voor rechtsvorming is alleen ruimte als de door de rechter voorgestelde oplossing in het stelsel van de wet past en aansluit bij de wel in de wet geregelde gevallen.

⁵¹⁶ HR 30 januari 1959, ECLI:NL:HR:1959:AI1600 (*Quint/Te Poel*).

392. Na *Quint/Te Poel* heeft de Hoge Raad in zijn rechtspraak verder richting gegeven aan de reikwijdte van de rechtsvormende taak van de rechter.
393. In het arrest *Arbeidskostenforfait* – een belastingzaak waarin het in artikel 26 IVBPR neergelegde recht op gelijke behandeling aan de orde was – maakte de Hoge Raad duidelijk welke belangen de rechter tegen elkaar moet afwegen en vervolgens hoe de rechter die belangen moet afwegen:⁵¹⁷

"[...] In zodanige situaties dienen, met inachtneming van de aard van het rechtsgebied waar de vraag rijst, twee belangen tegen elkaar afgewogen te worden. Voor het zelf in het rechtstekort voorzien pleit dat de rechter daardoor aan de belanghebbende direct een effectieve bescherming kan bieden, maar ertegen pleit dat in de gegeven staatsrechtelijke verhoudingen de rechter bij zulk ingrijpen in een wettelijke regeling een terughoudende opstelling past.

Deze afweging zal in het algemeen ertoe leiden dat de rechter aanstonds zelf in het rechtstekort voorziet indien zich uit het stelsel van de wet, de daarin geregelde gevallen en de daaraan ten grondslag liggende beginselen, of de wetsgeschiedenis, voldoende duidelijk laat afleiden hoe zulks dient te geschieden. In gevallen [...] waarin verschillende oplossingen denkbaar zijn en de keuze daaruit mede afhankelijk is van algemene overwegingen van overheidsbeleid of belangrijke keuzes van rechtspoliteke aard moeten worden gemaakt, is aangewezen dat de rechter die keuze vooralsnog aan de wetgever laat, zulks zowel in verband met de [...] staatsrechtelijk gewenste terughoudendheid van de rechter als wegens zijn beperkte mogelijkheden op dit gebied." [onderstreping advocaten]

394. De rechter dient zich dus terughoudend op te stellen naarmate verschillende oplossingen mogelijk zijn en de keuze daartussen afhankelijk is van keuzes van overheidsbeleid of rechtspoliteke aard, en het maken van die keuze daarom aan de wetgever moet worden overgelaten.
395. Het oordeel van de Hoge Raad in het *Taxibus*-arrest bevestigt de lijn die de Hoge Raad in *Arbeidskostenforfait* had ingezet. Met betrekking tot de vraag of er buiten artikel 6:106 BW ruimte is voor het toekennen van vergoeding van immateriële schade overwoog de Hoge Raad:⁵¹⁸

"[...] Niet uitgesloten is dat het wettelijk stelsel onvoldoende tegemoet komt aan de maatschappelijk gevoelde behoefte om aan degenen die in hun leven de ernstige gevolgen moeten ondervinden van het overlijden van een persoon tot wie zij — zoals hier — in een affectieve relatie hebben gestaan, enige vorm van genoegdoening te verschaffen. Het gaat echter de rechtsvormende taak van de rechter te buiten te dezer zake in afwijking van het wettelijk stelsel

⁵¹⁷ HR 12 mei 1999, ECLI:NL:HR:1999:AA2756 (*Arbeidskostenforfait*) r.o. 3.14-3.15.
⁵¹⁸ HR 22 februari 2002, ECLI:NL:HR:2002:AD5356 (*Taxibus*), r.o. 4.2

zonder meer een vergoeding toe te kennen. In de eerste plaats zou immers opnieuw een, aan de wetgever voorbehouden, afweging moeten worden gemaakt van de voor- en nadelen die aan het huidige stelsel verbonden zijn. Voorts vergt een herziening van het bestaande stelsel een afbakening van de gevallen waarin een vergoeding passend wordt gevonden en een concrete aanwijzing van de personen aan wie een dergelijke vergoeding toekomt. Ten slotte is het ook aan de wetgever te beoordelen of, en zo ja in hoeverre, aan de toekenning van een dergelijke vergoeding financiële grenzen gesteld moeten worden in verband met de consequenties die daaraan kunnen zijn verbonden." [onderstreping advocaten]

396. Illustratief zijn daarnaast de oordelen die de Hoge Raad heeft gegeven met betrekking tot de reikwijdte van de werkgeversaansprakelijkheid van artikel 7:658 BW. Zo overweegt de Hoge Raad in *TNT/Weijnenberg*:⁵¹⁹

"[...] Op zichzelf bestaan goede argumenten om werknemers een verdergaande, algemene bescherming tegen het risico van ongevallen in verband met hun werkzaamheden te bieden dan art. 7:658 thans biedt, maar het ligt op de weg van de wetgever om een regeling daarvoor te maken; een dergelijke algemene regeling gaat de rechtsvormende taak van de rechter te buiten [...]." [onderstreping advocaten]

397. In *Rooyse Wissel/Hagens* overwoog de Hoge Raad:⁵²⁰

"Hoezeer ook elke afbakening tot op zekere hoogte een arbitrair karakter heeft, valt hierbij te bedenken dat het aan [Hagens] overkomen arbeidsongeval niet is voorgevallen op een plaats waar De Rooyse Wissel als werkgever slechts beperkte zeggenschap en invloed heeft, doch integendeel op de arbeidsplaats zelf. In die situatie zou aanvaarding van een uit goed werkgeverschap voortvloeiende verzekeringsverplichting van de werkgever het wettelijk stelsel van werkgeversaansprakelijkheid, dat is gebaseerd op (tekortschieten in) een zorgplicht schade te voorkomen, te vergaand aantasten. Bovendien zou zulks een grote mate van rechtsonzekerheid in het leven roepen, omdat geen duidelijke grens getrokken kan worden met (andere) arbeidsongevallen waarvoor geen verzekeringsverplichting van de werkgever zou gelden." [onderstreping advocaten]

398. In fiscale zaken overwoog de Hoge Raad dit jaar het volgende:⁵²¹

"Met een dergelijke schending op stelselniveau gaat een rechtstekort gepaard waarin niet kan worden voorzien zonder op

⁵¹⁹ HR 11 november 2011, ECLI:NL:HR:2011:BR5215 (*TNT/Weijnenberg*), r.o. 3.5.
⁵²⁰ HR 11 november 2011, ECLI:NL:PHR:2011:BR5223 (*Rooyse Wissel/Hagens*), r.o. 5.4.
⁵²¹ HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:816, r.o. 2.10.3; Zie ook HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:911, r.o. 2.4; HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:912, r.o. 2.4; HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:817 r.o. 4.3.3-4.2.4; HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:948, r.o. 3.2 en HR 14 juni 2019, ECLI:NL:HR:2019:949, r.o. 3.2.

stelselniveau keuzes te maken. Deze keuzes zijn niet voldoende duidelijk uit het stelsel van de wet af te leiden [...]. Dan past de rechter ten opzichte van de wetgever terughoudendheid bij het voorzien in zo'n rechtstekort op stelselniveau. Voor ingrijpen van de rechter is in beginsel geen plaats, tenzij een individuele belastingplichtige in strijd met artikel 1 EP wordt geconfronteerd met een individuele en buitensporige last [...]." [onderstreping advocaten]

399. Uit de hiervoor aangehaalde rechtspraak kunnen de volgende factoren worden gedestilleerd die bepalen hoe ver de rechtsvormende taak van de rechter strekt:
- De oplossing van het rechtstekort moet 'voldoende duidelijk' volgen uit het stelsel van de wet, de daarin geregelde gevallen en de daaraan ten grondslag liggende beginselen of de wetsgeschiedenis (*Quint/Te Poel*, *Arbeidskostenforfait* en fiscale uitspraken).
 - De rechtsvorming mag het onderliggende wettelijke stelsel niet (te vergaand) aantasten (*Rooyse Wissel/Hagens*); het feit dat het wettelijk stelsel niet tegemoet komt aan een maatschappelijke gevoelde behoefte, maakt niet dat de rechter van dat wettelijk stelsel kan afwijken (*Taxibus*).
 - Als verschillende oplossingen denkbaar zijn en de keuze voor een bepaalde oplossing afhankelijk is van overwegingen van overheidsbeleid of rechtspolitieke keuzes, dan is er minder plaats voor rechterlijk ingrijpen; dat geldt ook voor afwegingen op stelselniveau (*Arbeidskostenforfait*, *Taxibus* en fiscale uitspraken).
 - De rechtsvormende taak staat het formuleren van algemene regelingen niet toe (*TNT/Weijenberg*).
 - De rechtsvorming mag geen (grote mate van) rechtsonzekerheid in het leven roepen, doordat geen duidelijke grens zou kunnen worden getrokken ten opzichte van (andere) vergelijkbare gevallen (*Rooyse Wissel/Hagens*).
400. Milieudefensie c.s. vordert in deze procedure dat RDS wordt geboden CO₂-emissies stapsgewijs te reduceren tot uiteindelijk netto nul in 2050. Zij voert aan dat die reductie nodig is om de doelstelling van de Overeenkomst van Parijs te kunnen bereiken om de temperatuurstijging tot ruim onder 2°C en bij voorkeur tot 1,5°C te beperken. De stappen waarin de reductie door RDS zou moeten plaatsvinden, baseert Milieudefensie c.s. op één van de mondiale CO₂-emissiereductiescenario's in het Special Report van de IPCC

waarin de CO₂-emissies uiterlijk in 2050 tot netto nul zijn teruggebracht (randnummer 850 Dagvaarding). RDS heeft in paragraaf 2.5 al toegelicht dat de wijze waarop Milieudefensie c.s. de bevindingen van de IPCC presenteert, niet spoort met wat uit het Special Report daadwerkelijk volgt. Milieudefensie c.s. vraagt de rechter in feite om dat mogelijke scenario van de IPCC over de wereld als geheel – zoals door Milieudefensie c.s. geïnterpreteerd – in deze zaak tot algemene norm te verheffen, die een-op-een op een enkele partij – in dit geval RDS – kan worden toegepast, terwijl daarvoor een juridische grondslag ontbreekt.

401. Gezien de hiervoor geschetste opvattingen van de Hoge Raad over de rechtsvormende taak van de rechter, verlangt Milieudefensie c.s. met haar vorderingen ingrijpen door de rechter dat verder gaat dan zijn rechtsvormende taak hem toelaat.
402. Milieudefensie c.s. verlangt met haar vorderingen dat de rechter een vermeende leemte invult in het nationale (en internationale) recht door te bepalen op welk moment in de tijd welke hoeveelheden CO₂-emissies zijn toegestaan. Milieudefensie c.s. miskent daarbij dat er reeds wetgeving is die uitdrukkelijk de grenzen bepaalt van CO₂-emissies in verschillende contexten. Milieudefensie c.s. noemt niet eens dat in de EU en Nederland al geruime tijd regelgeving geldt die de CO₂-emissies van bepaalde sectoren reguleert en uitdrukkelijk toestaat, mede in het licht van het broeikaseffect. Daarvan vormt het ETS, dat van toepassing is op allerlei activiteiten die Shell ontplooit, het meest sprekende voorbeeld (zie subparagraaf 2.7.1 en 2.7.2). Bovendien is de politiek op ditzelfde moment zeer actief bij het nader bepalen van de regelgevende kaders op dit punt voor de toekomst. Zo heeft de Nederlandse wetgever inmiddels de Klimaatwet vastgesteld om mede uitvoering te geven aan de Overeenkomst van Parijs en de Urgenda-uitspraak. De Klimaatwet verplicht de Staat tot reductie van CO₂-emissies, maar legt geen specifieke reductieverplichtingen op aan private partijen. Wel is het de basis voor een nadere uitwerking die momenteel wordt voorbereid (zie subparagraaf 2.7.2). Kortom: de vordering doorkruist zowel bestaande wetgeving als de verdere ontwikkeling van het regelgevend kader dat door de politiek actief ter hand is genomen.
403. Zoals RDS heeft toegelicht in paragraaf 2.2, moet een scala aan uiteenlopende en ook tegengestelde belangen worden afgewogen bij de beantwoording van de vraag hoe de dreiging van klimaatverandering het hoofd moet worden geboden en moeten beleidskeuzes worden gemaakt met potentieel ingrijpende en verstreckende gevolgen. De rechter is

onvoldoende toegerust om die beoordeling te maken en een concrete oplossing te bieden in de context van een civielrechtelijke procedure tussen de private partijen Milieudefensie c.s. en RDS en moet zich daarvan onthouden. Aanpassingen in het energiesysteem vergen bij uitstek aanpassingen op stelselniveau, waarbij de eigen rol van talloze binnenlandse en buitenlandse spelers in ogenschouw moet worden genomen en waarbij fundamentele afwegingen, ook economische, moeten worden gemaakt. Beoordeling door de rechter op grond van een debat tussen alleen de procespartijen, nota bene over de rol van slechts de ene speler die aangesproken wordt in de procedure, is daarvoor ongeschikt. Alleen politieke organen zijn in staat om de bij klimaatverandering betrokken verschillende en ook tegengestelde belangen adequaat af te wegen, keuzes te maken tussen de verschillende oplossingsrichtingen die mogelijk zijn en om op die basis beleid en algemene regels vast te stellen waaraan eenieder in de (Nederlandse) samenleving zich zal moeten houden. Milieudefensie c.s. erkent zelf ook dat potentieel ingrijpende beleidsmaatregelen nodig zijn, waar zij aangeeft dat vanwege de door haar genoemde omvang van de mondiale reductieopgave en de bijbehorende energietransitie uiteindelijk "van iedereen offers gevraagd moeten worden" en dus verschillende belangen moeten worden afgewogen (randnummer 57 Dagvaarding). Het is echter niet aan Milieudefensie c.s., RDS of de rechter om in dit geval te bepalen wie in de samenleving – zowel binnen Nederland als daarbuiten – op welk moment welk offer moet brengen. RDS verwijst ter verdere illustratie naar de voorbeelden die zij in paragraaf 2.2, 2.6 en 2.7 heeft aangehaald en waaruit blijkt dat er niet een klip en klaar antwoord is op die vraag.

404. Voor deze zaak betekent het voorgaande concreet dat niet voldaan is aan de criteria uit *Quint/Te Poel*, *Arbeidskostenforfait* en *Taxibus* dat (1) de oplossing voor het rechtstekort voldoende uit het stelsel van de wet en de daarin wel geregelde gevallen moet volgen en (2) er in feite maar één onbetwistbare oplossing mogelijk is.
405. Met betrekking tot het tweede punt verwijst RDS ook terug naar subparagraaf 2.2.3.4. RDS heeft toegelicht dat het IPCC Special Report waarop Milieudefensie c.s. zich beroept diverse mogelijke scenario's schetst om de temperatuurstijging op aarde te beperken. Het scenario dat RDS volgens Milieudefensie c.s. zou moeten volgen is dus maar één van vele mogelijke scenario's en houdt geen onbetwistbare oplossingsrichting in waar de rechter bij kan aanknopen. Bovendien richt het door Milieudefensie c.s. aangehaalde scenario zich op het bereiken van netto nul uitstoot van CO₂ wereldwijd en dus van de samenleving als geheel, en gaat het

scenario niet in op de vraag welke actoren op welk moment in de tijd welke bijdrage zouden moeten leveren aan de reductie van CO₂-emissies. Als in de samenleving als geheel netto nul wordt bereikt, zal het bovendien zo zijn dat bepaalde spelers negatieve emissies hebben en anderen positieve emissies; het bereiken van netto nul moet dan ook op systeemniveau worden gezien en niet per individuele partij. Milieudefensie c.s. suggereert daarom ten onrechte dat uit het scenario een norm voortvloeit die zich een-op-een zou laten toepassen op RDS. Als dat al juist zou zijn, dan zou de door Milieudefensie c.s. gewenste reductie van CO₂-emissies wereldwijd alleen kunnen worden bereikt als die vermeende norm van toepassing zou zijn op iedereen ter wereld die CO₂-emissies veroorzaakt. Tot slot laat het scenario en de daarin beweerdelijk besloten norm zich niet toepassen in dit geval, omdat het scenario zich richt op een wereld met netto nul uitstoot CO₂, terwijl de vorderingen van Milieudefensie c.s. erop neerkomen dat (alleen) Shell in 2050 (netto) in het geheel geen CO₂ meer zou mogen uitstoten.

406. Als de rechtbank de lijn van Milieudefensie c.s. zou volgen en RDS zou opleggen om het door Milieudefensie c.s. aangehaalde scenario uit het IPCC Special Report na te leven, dan zal onvermijdelijk de vraag rijzen of en in hoeverre hetzelfde geldt voor andere personen en bedrijven die CO₂ uitstoten. Immers, allerlei activiteiten in de wereld veroorzaken in meer of mindere mate de uitstoot van CO₂ en dergelijke activiteiten laten zich niet onderscheiden van de activiteiten van Shell. Dat betekent dat in deze zaak evenmin is voldaan aan het vereiste uit *Rooyse Wissel/Hagens* dat rechtsvorming geen (grote mate van) rechtsonzekerheid in het leven mag roepen, omdat in dit geval geen duidelijke grens kan worden getrokken ten opzichte van andere (vergelijkbare) activiteiten die de uitstoot van CO₂ meebrengen.
407. Kortom: gezien de opvattingen van de Hoge Raad over de rechtsvormende taak van de rechter concludeert RDS dat de vraag hoeveel CO₂ door Shell en door eindgebruikers middels haar producten in 2030, 2040 en 2050 mag worden uitgestoten zich niet door de rechter in de context van een civiele procedure laat beantwoorden. De beantwoording van die vraag vergt een afweging van belangen die aan de wetgever voorbehouden is. De consequentie daarvan is dat de rechter zich in deze zaak moet onthouden van een oordeel over die vraag. Milieudefensie c.s. heeft daarom onvoldoende belang om in haar vorderingen te kunnen worden ontvangen althans haar vorderingen liggen om deze reden voor afwijzing gereed.

6.2.3 De eigen taak van de rechter in het staatsbestel vereist terughoudendheid van de civiele rechter in zaken die politieke afwegingen betreffen die zijn voorbehouden aan de Nederlandse politiek, en dit is zo een zaak

Deze zaak betreft politieke afwegingen die terughoudendheid van de rechter vergen, en ten onrechte meent Milieudefensie c.s. steun voor de vorderingen te ontleen aan de uitspraken inzake Urgenda

408. Terughoudendheid van de rechter is op zijn plaats als het gaat om politieke afwegingen die gemaakt zullen moeten worden door de wetgevende macht. De politiek moet immers ruimte worden geboden om beleidsbeslissingen te nemen over omstandigheden die in belangrijke mate nog niet te voorzien zijn. Hetzelfde geldt als het gaat om beleidsmatige afwegingen van uiteenlopende belangen die de inrichting of de ordening van de samenleving betreffen. Dat wordt hieronder nader toegelicht, in aanvulling op wat RDS hiervoor al naar voren heeft gebracht over de taakverdeling tussen rechter en wetgever.
409. In het zogenoemde kernwapen-arrest⁵²² beoordeelde de Hoge Raad een vordering die zag op een verbod, en een verklaring voor recht, terzake van medewerking door de Staat aan daadwerkelijke inzet van kernwapens. Op deze plaats gaat het om hetgeen werd overwogen over de verhouding tussen de rechter enerzijds en politieke afwegingen anderzijds.⁵²³ De Hoge Raad oordeelde nadrukkelijk dat het niet aan de burgerlijke rechter is om politieke afwegingen te maken, juist ook omdat de politiek ruimte moet worden gelaten om politieke afwegingen te maken. De Hoge Raad overwoog het volgende:⁵²⁴

"In verband met de vraag of en wanneer het gebruik van kernwapens, indien dit in strijd zou zijn met het oorlogsrecht, ongeoorloofd is, verdient nog aantekening dat de in het onderhavige geding ingestelde vorderingen betrekking hebben op vragen betreffende het beleid van de Staat op het gebied van buitenlandse politiek en defensie, welk beleid in sterke mate zal afhangen van politieke afwegingen in verband met de omstandigheden van het geval. Dit betekent dat de burgerlijke rechter een grote mate van terughoudendheid aan de dag zal moeten leggen bij de beoordeling van vorderingen, als in het onderhavige geding ingesteld, die ertoe strekken handelingen ter uitvoering van politieke besluitvorming op het gebied van buitenlands beleid en defensie, die in de toekomst zouden kunnen worden verricht, reeds thans als onrechtmatig en derhalve als

⁵²² HR 21 december 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3693 (*Kernwapens*).

⁵²³ In paragraaf 6.4 wordt op een ander aspect van hetzelfde arrest ingegaan.

⁵²⁴ HR 21 december 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3693 (*Kernwapens*), r.o. 3.3 sub C.

verboden aan te merken. Het is immers niet aan de burgerlijke rechter om deze politieke afwegingen te maken. Bovendien dient de burgerlijke rechter aan de daartoe geroepen organen van de Staat op voorhand voldoende ruimte te laten voor het maken van deze politieke afwegingen aan de hand van, thans niet te voorziene, concrete omstandigheden van het geval, en deze ruimte zo min mogelijk op voorhand te beperken door het opleggen van een verbod waarbij deze omstandigheden niet in aanmerking kunnen worden genomen. Dit geldt niet alleen met betrekking tot de vraag of dergelijke vorderingen al dan niet voor toewijzing vatbaar zijn, maar ook, in het verlengde daarvan en op overeenkomstige gronden als hiervoor onder A vermeld, met betrekking tot de vraag van de ontvankelijkheid". [onderstreping advocaten]

410. In de uitspraken over Urgenda is dit principiële punt onder ogen gezien. Zowel de rechtbank als het hof heeft in die zaak meegewogen dat uitdrukkelijk geen uitspraak werd gedaan over specifieke maatregelen die de Staat zou moeten nemen. De rechtbank brengt dit als volgt tot uitdrukking:⁵²⁵

"[...] Het is een wezenlijk kenmerk van de rechtsstaat dat ook het handelen van (zelfstandig democratisch gelegitimeerde en gecontroleerde) politieke organen, zoals de regering en de volksvertegenwoordiging, kan – en soms zelfs moet – worden beoordeeld door een van deze organen onafhankelijke rechter. Dit betreft dan een rechtmatigheidsoordeel. De rechter treedt daarmee niet in het politieke domein, met de daarbij behorende afwegingen en keuzen. Hij moet zich, los van iedere politieke agenda, beperken tot zijn domein, de toepassing van het recht. Afhankelijk van de kwesties die hem worden voorgelegd, zal zijn toets meer of minder terughoudend zijn. Grote terughoudendheid of zelfs abstinentie is vereist als het gaat om beleidsmatige afwegingen van uiteenlopende belangen die de inrichting of de ordening van de samenleving betreffen. De rechter moet zich ervan bewust zijn dat hij slechts een rol speelt in een rechtsgeschied tussen twee of meer partijen. Overheden, zoals de Staat (met organen zoals de regering en de Staten-Generaal), moeten daarentegen een algemene afweging maken, met inachtneming van mogelijk veel meer posities en belangen." [onderstreping advocaten]

411. Daarop volgt een uiteenzetting waarom volgens de rechtbank ingrijpen in die zaak toch mogelijk was. Toch geeft de rechter ook in die zaak blijk van terughoudendheid, vanwege de onzekere gevolgen van het rechterlijk ingrijpen:⁵²⁶

⁵²⁵ Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*), r.o. 4.95.
⁵²⁶ Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*), r.o. 4.98, 4.100, 4.101.

"[...] Dit neemt niet weg dat de zojuist bedoelde eis tot terughoudendheid bij beslissingen met niet of niet goed overzienbare gevolgen voor derden, in volle omvang bestaat.

[...]

[...] Wel geldt ook hier dat de mogelijkheid dat de gevolgen van een ingrijpen van de rechter niet goed zijn te overzien, de rechtbank tot terughoudendheid noopt.

Bij dit alles is van belang dat de hier besproken vordering niet strekt tot een gebod of bevel aan de Staat om bepaalde maatregelen van wetgeving of beleid te treffen. In geval van toewijzing van de vordering behoudt de Staat de volle, bij uitstek aan hem toekomende, vrijheid om te bepalen op welke wijze hij gevolg geeft aan het desbetreffende bevel" [onderstreping advocaten]

412. Evenzo overweegt het hof in die zaak dat "het reductiebevel aan de Staat voldoende ruimte geeft om in te vullen op welke wijze hij uitvoering geeft aan dit bevel".⁵²⁷
413. De rechtbank en het hof vonden in de Urgenda-zaak dus dat zij enige ruimte hadden om in te grijpen, maar het bovenstaande laat zien dat zij daarbij ook het principiële punt onder ogen hebben gezien dat terughoudendheid nodig is met betrekking tot ingrepen in beleidsafwegingen die de Staat zou moeten maken terzake van specifieke maatregelen.

De kwestie waarop de vorderingen in dit geval betrekking hebben, ziet bij uitstek op politieke vragen

414. De onderhavige vorderingen zijn weliswaar tegen een private onderneming gericht, namelijk RDS, maar de inhoud van die vorderingen betreft niettemin een materie die het onderwerp is van politieke afwegingen. Hetgeen Milieudefensie c.s. aan de orde stelt, betreft een concrete maatregel (in het kort: het wereldwijd uitbannen van fossiele Shell brandstoffen) en vergt bij uitstek afwegingen die, in de woorden van de hierboven aangehaalde uitspraken, gemaakt zullen moeten worden aan de hand van "concrete, nu nog niet te voorziene omstandigheden van het geval". Het gaat ook om "beleidsmatige afwegingen van uiteenlopende belangen die de inrichting of de ordening van de samenleving betreffen".
415. De te maken afwegingen liggen bij uitstek op politiek terrein. De vorderingen van Milieudefensie c.s. gaan daaraan volledig voorbij en gaan

⁵²⁷ Hof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591 (*Urgenda/Staat*), r.o. 67.

aanzienlijk verder dan de rol van de rechter toelaat. Zij zouden bij toewijzing namelijk – in ieder geval indirect – de vrijheid van de politiek doorkruisen om de betrokken belangen af te wegen en bepaalde keuzes te maken. Milieudefensie c.s. dicht daarmee de civiele rechter feitelijk een rol toe als beleidsmaker. Die rol komt de rechter, in deze context, niet toe en is voorbehouden aan de politiek, zodat daarom in dit geval van de rechter moet worden verlangd dat hij zich terughoudend opstelt. Dat geldt eens te meer als, zoals hier, ook het beleid van vreemde staten aan de orde is.

416. De vele verwijzingen door Milieudefensie c.s. naar de Urgenda-uitspraken ter ondersteuning van haar vorderingen zijn dan ook misplaatst. De Urgenda-uitspraken bieden eenvoudigweg niet de steun voor haar vorderingen die Milieudefensie c.s. daarin graag wil lezen.
417. Ten eerste meent Milieudefensie c.s. dat de rechtbank – en het hof – een "rechtsnorm met een algemeen karakter heeft geformuleerd" (randnummer 514-515 Dagvaarding). Welnu, dat is niet het geval. De uitspraak is gewezen in een procedure tegen alleen de Staat. De beslissingen van de rechtbank berusten op inhoudelijke gronden die jegens RDS niet gelden, doordat zij in een procedure tegen de Staat zijn gewezen, zoals daar zijn:
- (a) dat de Staat wel en RDS niet de landelijke emissies kan beheersen door wetgeving;
 - (b) dat de Staat wel en RDS niet gebonden is aan de Overeenkomst van Parijs; en
 - (c) dat de Staat wel direct gebonden is aan de artikelen 2 en 8 EVRM en RDS niet.
418. Ten tweede zag de vordering tegen de Staat uitsluitend op CO₂-emissies binnen Nederland. In de onderhavige procedure gaat Milieudefensie c.s. nog veel verder en maakt zij de wereldwijde activiteiten van Shell onderdeel van de vordering.
419. Ten derde bevestigde de Urgenda-uitspraak slechts een algemeen reductiedoel voor de Staat – dus de Nederlandse samenleving als geheel. In het onderhavige geval vordert Milieudefensie c.s. een specifieke reductie in één sector, en zelfs tegen één private partij, en legt zij de gehele verantwoordelijkheid bij de producent maar negeert de rol van eindgebruikers en anderen.

420. Ten vierde was de Urgenda-uitspraak beperkt tot een specifieke, beperkte reductie per 2020. In de onderhavige zaak vordert Milieudefensie c.s. reducties per momenten die veel verder in de toekomst liggen (2030, 2040 en 2050) en die veel verder gaan.

6.2.4 Deze terughoudendheid geldt eens te meer als belangen en beleid van vreemde staten zijn betrokken, en dat is hier het geval

Inleiding

421. Milieudefensie c.s. betoogt dat RDS ervoor moet zorgen dat CO₂-emissies uit haar bedrijfsactiviteiten en fossiele producten worden gereduceerd. Hoewel Milieudefensie c.s. daar niet helder over is en het petitum hierop niet is toegesneden, lijkt haar betoog te zijn dat RDS er dus voor moet zorgen dat ook andere Shell vennootschappen de (netto) CO₂-emissies van hun activiteiten en gebruik door eindgebruikers van hun fossiele producten tot nul reduceren per 2050 (met specifieke tussenstappen in 2030 en 2040).⁵²⁸ De vorderingen van Milieudefensie c.s. raken dan direct aan buitenlandse activiteiten van Shell. Daarbij zijn politieke vragen voor en beleid van vreemde staten betrokken, mede gelet op het feit dat olie en gasvoorraden en de exploitatie daarvan van strategisch belang zijn voor de daarbij betrokken staten, en dat hetzelfde geldt voor de energiesystemen in de verschillende staten.

Terughoudendheid geldt eens te meer als belangen en beleid van vreemde staten zijn betrokken

422. In hoofdstuk 3 is toegelicht dat op de vordering van Milieudefensie c.s. niet uitsluitend Nederlands recht van toepassing is. Ook is er op gewezen dat, onder meer op grond van artikel 17 Rome II-Verordening, "*feitelijk en in passende mate rekening [moet] worden gehouden met de veiligheidsvoorschriften en gedragsregels die van kracht zijn op het tijdstip en de plaats van de gebeurtenis welke de schade veroorzaakt*". Dat zouden in dit geval de landen zijn waar de activiteiten van Shell plaatsvinden en het eindgebruik van Shell producten plaatsvindt. De considerans maakt duidelijk dat dit ruim moet worden uitgelegd: "[o]nder '*veiligheidsvoorschriften en gedragsregels*' dienen alle regelingen te worden

⁵²⁸ Terzijde: als Milieudefensie c.s. dat niet bedoelt, en zich alleen richt op RDS zelf, dan geldt dat RDS vrijwel geen CO₂-emissies heeft (zie subparagraaf 6.3.4). De vorderingen moeten reeds daarom stranden op niet-ontvankelijkheid wegens gebrek aan belang of op inhoudelijke gronden worden afgewezen.

verstaan die op enigerlei wijze met veiligheid en gedrag verband houden"
(considerans 34).⁵²⁹

423. Ook binnen de kaders van Nederlands recht moet acht worden geslagen op de belangen en het beleid van de vreemde staten waar Shell actief is. Als de Shell groep immers haar activiteiten niet meer kan ontplooiën in de staten waar het om gaat, dan raakt dat die staten. De regels uit de eerder in deze paragraaf 6.2 besproken rechtspraak gelden *a fortiori* als de politieke beslissingen zich ook buiten Nederland uitstrekken en politieke beslissingen raken die in verschillende landen over de hele wereld worden genomen. Immers laat die rechtspraak zien dat terughoudendheid past als de rechter wordt gevraagd een gebod uit te spreken dat raakt aan het politieke terrein waarin afwegingen gemaakt zullen moeten worden aan de hand van *"concrete, nu nog niet te voorziene omstandigheden van het geval"* en waar het gaat om *"beleidsmatige afwegingen van uiteenlopende belangen die de inrichting of de ordening van de samenleving betreffen"*. De belangen die aan de orde zijn en de onvoorzienbaarheid van omstandigheden nemen immers toe naarmate het aantal betrokken landen groter is.

In dit geval zijn belangen en beleid van vreemde staten betrokken

424. Zoals hierboven in subparagraaf 2.6.2 en 2.7.4 is toegelicht, voorziet ook de Overeenkomst van Parijs uitdrukkelijk in verschillende invulling van beleid door de verschillende staten die daarbij partij zijn: het gaat immers uit van *"nationally determined contributions"* (artikel 4 lid 2; onderstreping advocaten).
425. De belangen en het beleid van vreemde staten zijn, net als die van Nederland, divers. In paragraaf 2.2 is toegelicht dat het energiesysteem en hervormingen daarin de samenleving – en dus ook vreemde staten – voor ingewikkelde vragen stelt. Met het oog daarop zijn ook *"differentiated responsibilities"* opgenomen in internationale regelgeving die gericht is tot staten. Daarbij is ook specifiek gewezen op het erkende belang van energievoorziening in de SDGs van de VN (subparagraaf 2.2.3.2). Het exploiteren van natuurlijke grondstoffen, in het bijzonder ook fossiele brandstofvoorraden in de bodem, is ook van strategisch belang voor verschillende producerende staten die – net als Nederland voor wat betreft gasvoorraden in de Noordzee – die grondstoffen willen exploiteren en daarmee, bijvoorbeeld, hun onafhankelijkheid willen zekerstellen (zie ook subparagraaf 2.2.4 en paragraaf 2.7). Zoals uit het jaarverslag 2018 van

⁵²⁹ Zie ook GS Onrechtmatige Daad, art. 17 Rome II, aant. 2 (F. Ibili) en Asser/Kramer & Verhagen 10-III (2015), nr. 1118.

RDS blijkt, spelen bij de bedrijfsvoering van Shell concessies voor olie en gas in maar liefst 42 landen een rol.⁵³⁰

426. RDS brengt in herinnering dat de Overeenkomst van Parijs heel uitdrukkelijk overweegt dat het bepalen van de specifiek te nemen maatregelen aan staten wordt overgelaten. Zij moeten hun beleid vaststellen, juist omdat er vele opties zijn en het beleid van land tot land kan en moet verschillen. RDS noemt ter illustratie dat sommige landen, bijvoorbeeld Frankrijk, blijven inzetten op kernenergie om te voorzien in hun energiebehoefte en tegelijkertijd CO₂-emissies te reduceren. Zie hierover ook paragraaf 2.2, 2.6 en 2.7. Daar heeft RDS in detail de fundamentele keuzes besproken waarvoor staten over de hele wereld zich zien gesteld bij het bepalen van hun energiesysteem, de energietransitie en de rol van fossiele brandstoffen daarbij.

6.3 De CO₂-emissies waarover Milieudefensie c.s. klaagt, kunnen niet aan RDS worden toegerekend

6.3.1 Milieudefensie c.s. onderbouwt haar stelling dat RDS circa 1 procent van de huidige wereldwijde CO₂-emissies voor haar rekening neemt ten onrechte op basis van de toerekening aan RDS van CO₂-emissies van (a) eindgebruikers van fossiele producten en (b) andere vennootschappen van de Shell groep

427. Ter onderbouwing van haar vorderingen, dicht Milieudefensie c.s. RDS bepaalde CO₂-emissies toe. Zij stelt dat RDS momenteel "ruim 1 procent" van de mondiale CO₂-emissies voor haar rekening neemt, "ruim tweemaal groter dan die van de Nederlandse samenleving" (randnummer 6 Dagvaarding). Daarnaast rekent Milieudefensie c.s. ongeveer 1,8 procent van de historische mondiale CO₂-emissies aan Shell toe, waartoe zij zich beroept op een publicatie waaruit zou blijken dat "van de wereldwijde uitstoot van antropogene emissies, maar liefst 1,8 procent is terug te voeren op de bedrijfsactiviteiten van Shell" (randnummer 5 Dagvaarding). In het verlengde daarvan betoogt Milieudefensie c.s. dat RDS een partij is die "substantiële invloed [heeft] op dat gevaar [van klimaatverandering]" en "een groot veroorzaker is van de emissies" (bijvoorbeeld randnummer 39, 44, 58, 549-552 Dagvaarding).
428. Milieudefensie c.s. komt tot deze percentages door de CO₂-emissies van RDS zelf op één hoop te vegen met dergelijke emissies van andere Shell vennootschappen, en zelfs met de emissies veroorzaakt door het gebruik

⁵³⁰ Productie RO-31, RDS, Annual Report 2018, p. 48.

van fossiele producten van Shell door de eindgebruikers. Van die belangrijke stap maakt Milieudefensie c.s. zich af in welgeteld drie zinnen (randnummer 640 Dagvaarding). RDS zou "controle [hebben] over emissies die verbonden zijn aan haar activiteiten en producten" en daarom die emissies aan RDS toegerekend moeten worden, aldus Milieudefensie c.s. Dat is onjuist, zoals RDS hieronder toelicht.⁵³¹

6.3.2 Geen toerekening CO₂-emissies eindgebruikers fossiele producten

429. Grofweg 85 procent van de CO₂-emissies verbonden aan fossiele brandstoffen ontstaan bij verbranding daarvan door de eindgebruiker.⁵³² Fossiele producten worden wereldwijd door overheden, bedrijven en particulieren gebruikt.⁵³³ Zij worden veelal door de overheden gezien als belangrijk voor hun nationale veiligheidsbelangen.
430. Anders dan Milieudefensie c.s. suggereert heeft Shell (laat staan RDS) geen controle over het gebruik van fossiele brandstoffen door de eindgebruiker en de keuzes die de eindgebruiker maakt over dat gebruik. Milieudefensie c.s. heeft in dit verband niet aangetoond dat aan de vraag van eindgebruikers niet door andere aanbieders zou worden voldaan als Shell zou stoppen met leveringen, en dat ligt ook niet voor de hand. Daarvoor wordt verwezen naar subparagraaf 2.2.4.
431. Voor toerekening van deze emissies aan RDS bestaat ook geen enkele basis. De eindgebruiker is verantwoordelijk voor de emissies die worden veroorzaakt door het gebruik van fossiele brandstofproducten van Shell. Shell vennootschappen (laat staan RDS) zijn dus niet de veroorzaker van deze emissies. De keuze om bepaalde fossiele brandstoffen te gebruiken, en hoe op het gebruik te besparen, ligt immers bij de eindgebruiker van dergelijke producten.
432. Zoals in subparagraaf 2.6.4 is toegelicht, wordt het uitgangspunt dat de eindgebruiker verantwoordelijk is voor zijn eigen emissies allereerst ondersteund door de wijze waarop emissies worden verantwoord in het kader van IPCC Richtlijnen in verband met de Overeenkomst van Parijs (niet het land waar de brandstof wordt geproduceerd, maar het land waar de emissie plaatsvindt) en andere daar genoemde rapportagestandaarden.

⁵³¹ De berekeningen die Milieudefensie c.s. hanteert zijn ook om andere redenen niet betrouwbaar, maar vanwege het in de hoofdtekst genoemde kernpunt is het niet nodig om daarop in dit stadium uitgebreid in te gaan.

⁵³² Een veel beperkter deel ontstaat in de bedrijfsprocessen die daaraan voorafgaan, van winning tot bewerking, transport en verkoop.

⁵³³ Dit vanzelfsprekende feit erkent Milieudefensie c.s. reeds in paragraaf 1 Dagvaarding.

433. Dit uitgangspunt wordt bevestigd door de jurisprudentie van de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State op milieugebied. Op grond van die jurisprudentie mag het verkeer van en naar een installatie niet worden toegerekend aan het feit dat een bepaalde installatie operationeel is indien dat verkeer op een zekere afstand van de installatie plaatsvindt of vergelijkbaar is met ander verkeer.⁵³⁴ Deze redenering, zij het in een andere context, maakt voor onderhavige zaak ook duidelijk dat het standpunt van Milieudefensie c.s. dat de emissies van eindgebruikers in alledaagse situaties – vaak ver verwijderd van Shell's activiteiten – desalniettemin aan RDS moeten worden toegerekend, onhoudbaar is.
434. Milieudefensie c.s. toont evenmin aan dat op RDS in plaats van de eindgebruiker van fossiele brandstoffen de verantwoordelijkheid rust voor het nemen van maatregelen om de uitstoot van CO₂-emissies die aan het eindgebruik van fossiele brandstoffen zijn verbonden te voorkomen (bijvoorbeeld door CCS) of daarvoor te compenseren (bijvoorbeeld door natuurlijke *carbon sinks* zoals bossen en moerassen). Milieudefensie c.s. gaat dan ook volledig voorbij aan de rol die eindgebruikers daarin, evenals staten, spelen of hebben te spelen.
435. De conclusie is dat geen juridische basis bestaat voor de stelling van Milieudefensie c.s. dat emissies door eindgebruikers moeten worden toegerekend aan andere vennootschappen binnen de Shell groep, laat staan aan RDS.

6.3.3 Geen toerekening CO₂-emissies dochtervennootschappen

436. Zoals in paragraaf 2.1 en 2.3 is uiteengezet, is RDS de enige gedaagde, ontplooit zij geen bedrijfsactiviteiten, en zijn haar CO₂-emissies – als zij die al heeft – verwaarloosbaar. Bovendien bepalen de Shell vennootschappen zelf hoe zij beleid implementeren, zoals aan het begin van paragraaf 2.3 is toegelicht.

6.3.4 Zonder die toerekening heeft RDS zelf verwaarloosbare CO₂-emissies, en zelfs als emissies van zowel Shell vennootschappen als eindgebruikers aan RDS worden toegerekend, heeft de omvang daarvan geen wezenlijke impact op klimaatverandering, zodat een eventuele veroordeling van RDS niet effectief zal zijn

437. Het niet kunnen toerekenen is fataal voor het standpunt van Milieudefensie c.s., dat immers als vertrekpunt neemt dat RDS een zeer grote bijdrage

⁵³⁴ ABRvS 17 april 2019, ECLI:NL:RVS:2019:1260 (*Erasmus MC*), r.o. 4.2-4.3.

levert aan wereldwijde CO₂-emissies. RDS zelf heeft slechts verwaarloosbare CO₂-emissies (paragraaf 2.1 en 2.3 hierboven).

438. Zelfs de Shell groep als geheel heeft – als CO₂-emissies door eindgebruikers worden weggedacht, want dat is immers ongeveer 85 procent – relatief beperkte CO₂-emissies, zeker in vergelijking met de totale mondiale CO₂-emissies. Voor zover de Shell groep emissies heeft, werkt zij aan het beheersen daarvan en zijn deze emissies in Europa bovendien gereguleerd door het zogenoemde ETS (zie paragraaf 2.3 en subparagraaf 2.7.1 en 2.7.2). Tot slot geldt dat, zelfs als de emissies van eindgebruikers aan Shell worden toegerekend, door Milieudefensie c.s. niet is aangetoond dat die specifieke emissies een wezenlijke impact hebben op klimaatverandering.

6.4 De vorderingen moeten worden afgewezen gelet op de onzekerheid met betrekking tot toekomstig handelen, technologie en maatschappelijke zorgvuldigheid

6.4.1 Inleiding

439. De vorderingen zien op gedragingen in de verre toekomst, namelijk 2030, 2040 en 2050. Vooropgesteld wordt dat de activiteiten van RDS in het geheel niet onrechtmatig zijn, zoals toegelicht in andere hoofdstukken.
440. Het gaat in dit hoofdstuk echter om iets anders. De vorderingen zijn door Milieudefensie c.s. namelijk dusdanig ruim geformuleerd dat deze mede situaties omvatten waarin de aan RDS verweten gedragingen niet onrechtmatig zijn, of niet in alle gevallen. Reeds daarom is Milieudefensie c.s. niet ontvankelijk, althans moeten haar vorderingen worden afgewezen. Dat wordt hieronder toegelicht.

6.4.2 Een vordering die ziet op toekomstige gedragingen komt nimmer voor toewijzing in aanmerking als de getroffen gedragingen niet allemaal of niet onder alle omstandigheden onrechtmatig zijn

441. Een vordering terzake van toekomstig handelen kan alleen worden toegewezen als de eiser zijn vordering zodanig formuleert dat deze uitsluitend ziet op handelingen die onder alle omstandigheden als onrechtmatig moeten worden beschouwd.

442. In het zogenoemde kernwapen-arrest⁵³⁵ heeft de Hoge Raad zich uitgelaten over de vraag wanneer toekomstige gedragingen door civiele procedures kunnen worden gereguleerd. Het ging in dat geval om een vordering die zag op een verbod, en een verklaring voor recht, terzake van medewerking door de Staat aan daadwerkelijke inzet van kernwapens. De Hoge Raad overwoog het volgende:⁵³⁶

"Bij de beoordeling van de middelen moet het volgende worden vooropgesteld.

VJV c.s hebben aan hun vorderingen ten grondslag gelegd een (dreiging van) onrechtmatig handelen door de Staat. Dit brengt mee dat - zoals overigens in dit geding niet omstreden is - de burgerlijke rechter bevoegd is van deze vorderingen kennis te nemen (art. 112 Gw).

Daarnaast hebben de volgende uitgangspunten te gelden.

A. Het gaat in cassatie uitsluitend om de, door het hof ontkennend beantwoorde vraag of VJV c.s. ontvankelijk zijn in hun vorderingen. De vraag of de in de vorderingen omschreven handelingen al dan niet als onrechtmatig moeten worden aangemerkt, is derhalve als zodanig niet aan de orde. Niettemin kunnen aspecten van de onrechtmatigheid wel een rol spelen bij de vraag in hoeverre VJV c.s. ontvankelijk zijn in hun vorderingen. Met name voor zover het gaat om de in dit geding gevorderde verklaringen voor recht dat handelingen die nog niet zijn verricht, maar die de Staat naar de stellingen van VJV c.s. in de toekomst zou kunnen verrichten, als onrechtmatig moeten worden aangemerkt, zal moeten worden getoetst of zij op zodanige wijze zijn geformuleerd dat in alle daardoor bestreken gevallen sprake is van onrechtmatigheid. Indien reeds op voorhand blijkt dat de handelingen waarvan in dit geding wordt gevorderd deze verboden te verklaren, op zodanige wijze zijn omschreven dat zij niet alle of niet onder alle omstandigheden onrechtmatig zijn, en de vraag of zij al dan niet onrechtmatig zijn, anders dan in geval van in het verleden verrichte handelingen, ook niet aan de hand van de omstandigheden van het geval kan worden onderzocht, is de verklaring voor recht onvoldoende concreet omschreven. Opmerking verdient hierbij dat het niet tot de taak van de rechter behoort een vordering zodanig te herformuleren dat zij uitsluitend ziet op handelingen die onder alle omstandigheden als onrechtmatig moeten worden beschouwd. Voor zover het betreft een geding als het onderhavige zou dit immers erop neerkomen dat van de burgerlijke rechter een antwoord in algemene zin wordt verlangd op de vraag onder welke omstandigheden het gebruik van kernwapens ongeoorloofd is, met betrekking tot welke vraag ook het

⁵³⁵ HR 21 december 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3693 (*Kernwapens*), r.o. 3.3.

⁵³⁶ Terzijde: in hetzelfde arrest besliste de Hoge Raad dat terughoudendheid des te meer is geboden als politieke afwegingen een rol spelen. Dat is reeds hierboven in paragraaf 6.2 behandeld.

Internationaal Gerechtshof blijkt zijn advies van 8 juli 1996 niet tot een definitief oordeel is kunnen komen.

Dit een en ander brengt mee dat een vordering te verklaren voor recht dat in de toekomst te verrichten handelingen als de onderhavige onrechtmatig zijn, indien zij in de hiervoor bedoelde zin onvoldoende concreet zijn omschreven, nimmer voor toewijzing in aanmerking komt, zodat een eiser onvoldoende belang heeft bij een zodanige vordering en derhalve daarin niet-ontvankelijk moet worden verklaard. Hetzelfde geldt op overeenkomstige wijze voor de onvoldoende concreet omschreven vorderingen strekkende tot een verbod van die handelingen of tot een bevel die handelingen te staken. [onderstreping advocaten]

443. Hoewel de overweging van de Hoge Raad staat in de sleutel van voldoende belang (artikel 3:303 BW), is uit de overwegingen duidelijk dat zijn overwegingen zowel raken aan ontvankelijkheid als aan de toewijsbaarheid van de vordering zelf. Een onvoldoende concrete vordering komt in dit verband volgens de Hoge Raad "nimmer voor toewijzing in aanmerking".
444. In heel andere context wees de rechtbank Den Haag eveneens een vordering terzake van toekomstige gedragingen af. Het ging in dat geval om een collectieve actie waarin een verklaring voor recht werd gevorderd terzake van veiligheidsrisico's bij software updates en informatie daarover. De rechtbank overwoog het volgende:⁵³⁷

"Voorop gesteld wordt dat een verklaring voor recht die ziet op handelingen die nog niet hebben plaatsgevonden op zodanige wijze moet zijn geformuleerd dat in alle daardoor bestreken gevallen sprake is van onrechtmatigheid. Indien reeds op voorhand blijkt dat de handelingen waarop de gevorderde verklaring ziet, op zodanige wijze zijn omschreven dat zij niet alle of niet onder alle omstandigheden onrechtmatigheid opleveren en de vraag of zij geen onrechtmatigheid opleveren ook niet aan de hand van de omstandigheden van het geval kan worden onderzocht, is die verklaring onvoldoende concreet omschreven. In dat geval komt zij nimmer voor toewijzing in aanmerking. Dit brengt met zich dat de eisende partij onvoldoende belang heeft bij de daartoe strekkende vordering en derhalve daarin niet-ontvankelijk moet worden verklaard. Voor de toewijzing van een gebod dat betrekking heeft op toekomstige handelingen is bovendien vereist dat er een concreet belang bestaat in die zin dat er een reële dreiging van onrechtmatig handelen van Samsung bestaat dat vergt dat – ter afwending daarvan – de gevorderde geboden worden opgelegd (vgl. HR 21 december 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3693, NJ 2002, 217).

⁵³⁷ Rb. Den Haag 30 mei 2018, ECLI:NL:RBDHA:2018:6310 (*Consumentenbond/Samsung*), r.o. 4.5-4.6.

De vorderingen onder I en II hebben blijkens hun formulering mede betrekking op handelingen van Samsung die nog niet hebben plaatsgevonden. Vanwege de voortschrijdende ontwikkelingen in de techniek zullen deze mogelijk toekomstige handelingen betrekking hebben op toekomstige versies van Android en van de door Samsung op de markt gebrachte smartphones en de daarop geïnstalleerde software, en zich in de toekomst voordoende kwetsbaarheden en risico's. Terecht betoogt Samsung dan ook dat de beoordeling van de onrechtmatigheid van toekomstige handelingen in dit geval niet kan worden losgezien van thans nog onbekende specifieke (technische) omstandigheden van het geval, onder meer ten aanzien van de aard en ernst van concrete kwetsbaarheden in (toekomstige versies van) Android en het type smartphone van Samsung waarover consumenten komen te beschikken en de daarop geïnstalleerde software. De Consumentenbond heeft dit ook niet weersproken. Ten aanzien van deze nog onbekende specifieke (technische) omstandigheden van het geval heeft de Consumentenbond ook niets concreet gesteld – anders dan het niet ter discussie staande gegeven dat software kwetsbaarheden kan bevatten die veiligheidsrisico's kunnen opleveren voor smartphones, waaronder die van Samsung. Vanwege deze thans nog onbekende specifieke (technische) omstandigheden van het geval, is het niet mogelijk om op voorhand te beoordelen of de in de onder I en II gevorderde verklaringen voor recht omschreven handelingen van Samsung in de toekomst onder alle omstandigheden onrechtmatigheid zullen opleveren. Het enkele feit dat software kwetsbaarheden kan bevatten die veiligheidsrisico's kunnen opleveren voor smartphones, waaronder die van Samsung, is in dit verband onvoldoende. Daarmee zijn die verklaringen, voor zover zij op de toekomst zien, onvoldoende concreet omschreven. Daardoor kunnen zij niet voor toewijzing in aanmerking komen. Hetzelfde geldt voor de vorderingen onder III tot en met IV voor zover deze betrekking hebben op de toekomst, aangezien, in het verlengde van het voorgaande, niet kan worden vastgesteld dat een reële dreiging van onrechtmatig handelen van Samsung bestaat die vergt dat – ter afwending daarvan – de gevorderde geboden worden opgelegd. Dit brengt met zich dat de Consumentenbond onvoldoende belang heeft bij haar vorderingen I tot en met IV voor zover deze betrekking hebben op toekomstig handelen van Samsung. De Consumentenbond zal daarin niet-ontvankelijk worden verklaard." [onderstreping advocaten]

445. Zijn de vorderingen die betrekking hebben op toekomstige handelingen onvoldoende concreet omschreven, in de zin dat de handelingen waarop zij zien niet in alle omstandigheden onrechtmatig zijn, dan komen deze niet voor toewijzing in aanmerking. In dat geval heeft de eiser onvoldoende belang bij zijn vorderingen en zal de rechter hem daarin niet-ontvankelijk moeten verklaren. De Hoge Raad zegt met zoveel woorden dat een dergelijke vordering "nimmer voor toewijzing in aanmerking komt".

6.4.3 De vorderingen zijn door Milieudefensie c.s. dusdanig ruim geformuleerd dat aanstonds duidelijk is dat deze mede situaties omvatten waarin de gedragingen niet onrechtmatig zijn

446. Milieudefensie c.s. heeft zeer vergaande vorderingen tegen RDS ingesteld en, hoewel het petitum daarbij niet past, komt haar betoog er in feite op neer dat Shell op termijn afscheid moet nemen van wat op dit moment de kern van haar onderneming is, namelijk de productie en verkoop van fossiele brandstoffen. Zij heeft RDS in rechte betrokken en vordert dat zij in de toekomst concrete – en uiteindelijk 100 procent – emissiereducties tot stand moet brengen. Milieudefensie c.s. vordert daarbij een gebod en een verklaring voor recht met betrekking tot gedragingen van RDS die ver in de toekomst liggen: 2030, 2040 en 2050.⁵³⁸
447. Het is evident dat datgene dat Milieudefensie c.s. wil verbieden, ook in de toekomst niet noodzakelijk onrechtmatig is. Het is niet aan RDS om een uitputtende uitwerking te geven van die kwesties, nu de toelichting door Milieudefensie c.s. volledig ontbreekt. Maar ter illustratie zij gewezen op twee mogelijke hypothetische situaties. In de eerste plaats: stel dat ook in 2050 de samenleving alle maatregelen zou treffen die volgens Milieudefensie c.s. nodig zouden zijn om een wereldwijde temperatuurstijging te beperken, dan nog zouden mogelijk bepaalde industrieën niet zonder fossiele brandstoffen kunnen. Als dat bijvoorbeeld voor een bepaald deel van de cementsector zou gelden, dan zou het kunnen zijn dat overheden specifiek daarvoor de inzet van fossiele brandstoffen (zonder afvang of specifieke compensatie) toestaan. Het valt dan niet in te zien waarom die levering onrechtmatig zou zijn, terwijl dat wel valt onder hetgeen Milieudefensie c.s. vraagt. In de tweede plaats is denkbaar dat de wetgever in bepaalde industrieën een reductie van CO₂-emissies per 2050 van 95 procent zal verlangen, door verplichtingen aan die industrie op te leggen en niet aan de toeleverancier. Denkbaar is dan dat een bepaalde afnemer van Shell aan die verplichting voldoet door fossiele brandstof te gebruiken en tegelijkertijd 95 procent van de vrijkomende CO₂ door middel van CCS af te vangen en op te slaan. De afnemer voldoet dan aan zijn wettelijke verplichtingen. De reductie is niet 100 procent en vindt ook niet bij Shell zelf plaats. Toch valt ook dan niet in te zien waarom RDS onrechtmatig zou handelen doordat een Shell vennootschap fossiele brandstof aan de betreffende afnemer heeft

⁵³⁸ De hier geschetste onzekerheden gaan dan ook nog aanzienlijk verder dan de vordering tegen de Staat in de Urgenda-zaak, die slechts op reducties per 2020 zag.

geleverd, terwijl die handeling wel door het petitum wordt geraakt. Het petitum omvat dus allerlei situaties die niet onrechtmatig zouden zijn.

448. De ontwikkelingen op dergelijk lange termijn zijn uit de aard der zaak onzeker. Dat geldt eens temeer als de vorderingen zien op wereldwijde activiteiten die onderdeel zijn van het complexe mondiale energiesysteem en de mondiale economie en worden beïnvloed door ontelbare factoren.
449. Milieudefensie c.s. onderkent dat onzekerheid bestaat over de vraag hoe en of de samenleving als geheel bereid en in staat zal zijn om een reductie van emissies per de genoemde momenten te bewerkstelligen. Er bestaat inderdaad onzekerheid. Op dit moment kan in ieder geval niet worden vastgesteld dat de toekomstige gedragingen van RDS waartegen Milieudefensie c.s. opkomt onrechtmatig zullen zijn, laat staan dat dat zo is in alle gevallen die door het petitum van Milieudefensie c.s. worden bestreken. In eerdere delen van deze conclusie is uitvoerig toegelicht hoe ingewikkeld en onzeker de toekomstige ontwikkelingen zijn, dat nog diverse ingewikkelde afwegingen moeten worden gemaakt en dat de activiteiten en positie van RDS niet in isolatie van die toekomstige onzekere ontwikkelingen kunnen worden gezien (zie onder meer paragraaf 2.2, 2.6 en 2.7).
450. Hieronder noemt RDS drie voorbeelden waarom – zelfs als veronderstellenderwijs zou worden aangenomen dat het toekomstige handelen van RDS in sommige gevallen onrechtmatig zou kunnen zijn – niet kan worden aangenomen dat RDS in alle gevallen die door het petitum van Milieudefensie c.s. worden bestreken onrechtmatig zou handelen.
451. Het eerste voorbeeld ontstaat doordat Milieudefensie c.s. een doel vooropstelt van een bepaalde reductie per bepaalde jaren. Milieudefensie c.s. gaat uit van netto reductie per 2030 van 45 procent in 2030 ten opzichte van 2010, 72 procent in 2040 en 100 procent in 2050. Milieudefensie c.s. doet daarbij alsof RDS als private partij gehouden is om naar rato bij te dragen aan de reductie van CO₂-emissies die voor de maatschappij als geheel wordt beoogd.
452. Het gaat echter reeds mis bij de veronderstelling van Milieudefensie c.s. dat duidelijk is welke reducties in verschillende landen voor de maatschappij als geheel zullen worden vastgesteld, en eens te minder is duidelijk welke reducties zullen worden verlangd van individuele bedrijven en personen.

453. Die onzekerheid bestaat om te beginnen terzake van de implementatie van de Overeenkomst van Parijs door de landen die daarbij partij zijn.⁵³⁹ Hoewel een "netto nul emissies" scenario op zichzelf inderdaad voorzien is in veel van de scenario's genoemd in subparagraaf 2.2.3.4 die schetsen hoe kan worden bewerkstelligd dat een temperatuurstijging onder 2°C (de bovengrens volgens de Overeenkomst van Parijs) blijft, het is niet gezegd dat dit per 2050 zal plaatsvinden. Sterker nog: zoals in paragraaf 2.6 en 2.7 is toegelicht, zijn juridische kaders voor klimaatverandering op nationaal niveau nog in ontwikkeling en kennen velen daarvan op dit moment geen "netto nul" ambitie per 2050 of eerder zoals Milieudefensie c.s. wenst. Zoals RDS al heeft toegelicht in subparagraaf 2.7.2 geldt voor Nederland dat de Klimaatwet (die op 28 mei 2019 door de Eerste Kamer is aangenomen⁵⁴⁰) geen doelstelling van netto nul kent per 2050, maar een reductie van 95 procent ten opzichte van 1990. Milieudefensie c.s. beoogt dus RDS bij vonnis te laten verplichten om de netto CO₂-emissies per 2050 terug te brengen tot nul ten opzichte van 2010, terwijl de kans bepaald aanwezig is dat de nationale plannen van verschillende staten een lagere doelstelling zullen vereisen of het bereiken daarvan later leggen, en de samenleving dat volgt en niet de doelstelling van Milieudefensie c.s. om precies netto nul te bereiken in 2050.
454. Ook in andere opzichten gaan de vorderingen verder dan de Klimaatwet. Zo ziet die wet uitsluitend op activiteiten die, kort gezegd, binnen Nederland tot emissie leiden. De vorderingen van Milieudefensie c.s. betreffen vooral emissies buiten Nederland.
455. Allerlei emissies vallen geheel buiten de doelstellingen die in de Klimaatwet zijn opgenomen. Zo vallen emissies verbonden aan brandstoffen die de luchtvaartsector en maritieme sector gebruiken daarbuiten.⁵⁴¹ De vorderingen van Milieudefensie c.s. zien echter op emissies verbonden aan het gebruik door eindgebruikers van alle fossiele producten van Shell, ook in de genoemde sectoren. Hiermee maakt Milieudefensie c.s. Shell in feite verantwoordelijk voor emissies in sectoren waar de partijen bij de Overeenkomst van Parijs en de (Nederlandse) overheid de emissies in die sectoren – in ieder geval vooralsnog – niet verder hebben willen reguleren.
456. Wat van RDS kan worden verwacht, hangt mede af van de bredere politieke, maatschappelijke en technische ontwikkelingen. Milieudefensie

⁵³⁹ Hier komt nog bij dat helaas niet alle landen hebben aangegeven dat zij zich aan de Overeenkomst van Parijs iets gelegen laten liggen. Zo hebben de Verenigde Staten, die op dit moment de grootste CO₂-emissies heeft, aangegeven uit de overeenkomst te zullen stappen. Staatsblad 2019, 253.

⁵⁴¹ Artikel 2. Zie ook Kamerstukken II 34 534, nr. 3 (MvT), p. 21.

c.s. neemt ten onrechte aan dat zonder die ontwikkelingen te kennen reeds nu, tientallen jaren vooruit, kan worden vastgesteld dat bepaald handelen door RDS hoe dan ook onrechtmatig zal zijn.

457. Een tweede voorbeeld ziet op de gedachte van Milieudefensie c.s. dat RDS onder alle omstandigheden onrechtmatig zou handelen als de CO₂-emissies die verbonden zijn aan gebruik door eindgebruikers van Shell's producten niet tijdig voldoende afnemen. Die verantwoordelijkheid rust echter momenteel niet op RDS, en er is onvoldoende reden om aan te nemen dat dat in de toekomst anders zal zijn.⁵⁴² Allicht zal de overheid (blijven) kiezen voor andere maatregelen waardoor (niet op RDS de plicht rust om per de genoemde jaren de bedoelde reductie in CO₂-emissies door eindgebruikers te bewerkstelligen maar) CO₂-emissies door de eindgebruikers worden gereguleerd. Dat is ook vandaag de dag de methode in bijvoorbeeld het ETS (zie subparagraaf 2.6.4, 2.7.1 en 2.7.2). De overheid zou verder ook kunnen besluiten om de aan Shell's energieproducten verbonden emissies te reguleren in die zin dat eindgebruikers worden belast met maatregelen om die uitstoot te beperken of te compenseren. Daarbij valt te denken aan het verlangen van CO₂-afvang door elektriciteitsproducenten die elektriciteit opwekken met door Shell geleverd gas. Verder valt bijvoorbeeld te denken aan belastingen en accijnzen om het gebruik door eindgebruikers te beïnvloeden. Al dat soort omstandigheden zou onderstrepen dat niet RDS (of Shell), maar de eindgebruiker verantwoordelijk is voor die reductie, en dan ligt niet voor de hand dat RDS onrechtmatig handelt als eindgebruikers onvoldoende reduceren. In haar betoog wijst Milieudefensie c.s. zelf ook op eindgebruikers die hun eigen netto emissies wensen te reduceren.⁵⁴³
458. Een derde voorbeeld is dat de vorderingen zich uitstrekken tot Shell's activiteiten in de hele wereld. Het is onzeker dat in alle bedoelde landen een reductie van CO₂-emissie zal worden verlangd in de orde van grootte die het petitum veronderstelt. Hierboven is bijvoorbeeld opgemerkt dat tot op heden lang niet alle aan de Overeenkomst van Parijs verbonden landen een streven van netto nul per 2050 wettelijk hebben vastgelegd. Verder is hierboven gewezen op toenemende vraag naar energie, en op de afweging tussen energiebehoefte, kosten en reductie van CO₂-emissies in vooral minder welvarende landen (paragraaf 2.2 en 2.6). Ook tegen die achtergrond kan niet op voorhand worden gezegd dat, ongeacht de

⁵⁴² Die verantwoordelijkheid rust overigens niet op RDS, niet alleen om de hier genoemde redenen, maar ook omdat de emissies door andere Shell vennootschappen, en a fortiori ook de emissies door eindgebruikers van producten van die andere Shell vennootschappen, niet aan RDS toegerekend kunnen worden. Zie paragraaf 6.3.

⁵⁴³ Randnummer 779 Dagvaarding, laatste delen.

omstandigheden, een CO₂-emissie van meer dan de in het petitum genoemde grenzen in 2030, 2040 en 2050 hoe dan ook onrechtmatig zal zijn.

459. Het bovenstaande zijn slechts drie voorbeelden. Het bredere punt is dat Milieudefensie c.s. miskent dat de vraag of in 2030, 2040 en 2050 bepaalde CO₂-emissies die verbonden zijn aan bedrijfsactiviteiten en fossiele producten van Shell een onrechtmatige daad van RDS zullen opleveren, mede kan afhangen van politieke, maatschappelijke en technische ontwikkelingen die thans nog onbekend zijn. Het is onbekend wat de emissies op die momenten zullen zijn en hoe die zich verhouden tot emissies van andere partijen. Milieudefensie c.s. stelt zelfs niet dat die ontwikkelingen zullen meebrengen dat de maatschappij de reductie zal volgen die Milieudefensie c.s. wel op voorhand van RDS vordert, en stelt ook niet dat er in 2030, 2040 en 2050 regelgeving zal zijn ontwikkeld die de volgens Milieudefensie c.s. te verbieden emissies belet, en het is geenszins uit te sluiten dat die emissies gelet op de benodigde rol van fossiele brandstoffen juist toegestaan zullen blijven.

6.4.4 Milieudefensie c.s. onderkent de onzekerheden, maar schuift die terzijde, terwijl het uitsluitend aan Milieudefensie c.s. is om de vordering nauwkeurig af te bakenen

460. Dergelijke onzekerheden worden door Milieudefensie c.s. terzijde geschoven. Zij betoogt dat onzekerheid, kort gezegd, voor rekening van RDS moet komen en dat het gebod (en de verklaring voor recht) ondanks die onzekerheden kan en moet worden opgelegd.
461. Het is aan Milieudefensie c.s. om aan te tonen dat voldoende grond bestaat om haar vorderingen toe te wijzen. Milieudefensie c.s. heeft zeer brede vorderingen voorgelegd en gaat er blijkbaar van uit dat het vervolgens aan RDS als gedaagde of aan de rechtbank is om na te gaan of eventueel een deel van de vorderingen kan worden toegewezen (wat niet het geval is) en, zo ja, hoe de vorderingen dusdanig kunnen worden beperkt. Dat uitgangspunt is echter onjuist. De Hoge Raad overwoog in de hierboven in subparagraaf 6.4.2 geciteerde overweging immers uitdrukkelijk "dat het niet tot de taak van de rechter behoort een vordering zodanig te herformuleren dat zij uitsluitend ziet op handelingen die onder alle omstandigheden als onrechtmatig moeten worden beschouwd". Milieudefensie c.s. heeft dat niet gedaan, en de Hoge Raad is duidelijk: de vorderingen slagen niet. De vorderingen van Milieudefensie c.s. moeten worden afgewezen, althans moeten de eisers niet-ontvankelijk worden verklaard.

7 ER IS GEEN JURIDISCHE GRONDSLAG VOOR TOEWIJZING VAN DE VORDERINGEN VAN MILIEUDEFENSIE C.S.

7.1 Inleiding

462. Het betoog van Milieudefensie c.s. ziet (in tegenstelling tot het petitum) op de reductie van CO₂-emissies verbonden aan de bedrijfsactiviteiten en fossiele producten van alle Shell vennootschappen. De vorderingen zijn niet gericht op het tijdstip van het uitbrengen van de Dagvaarding, maar op de periode over tien jaar en daarna: 2030, 2040 en 2050. De vorderingen gaan dus uit van een mogelijk toekomstig onrechtmatig handelen. Hoewel de vorderingen in het algemeen spreken van (netto) nul CO₂-emissies, blijkt uit de onderbouwing in de Dagvaarding wel dat de vorderingen feitelijk beogen om het onmogelijk te maken om nog fossiele producten te leveren tegen 2050.
463. Er is geen regel die meebrengt dat RDS in strijd met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm zou handelen als zij niet voldoet aan de emissiebeperkingen die Milieudefensie c.s. vordert in 2030, 2040 en 2050. Dat wordt uiteengezet in paragraaf 7.2, waarbij er onder meer op wordt gewezen dat het uitstoten van CO₂ door Shell bij allerlei activiteiten een vergunning vergt, die dan uiteraard wordt verkregen en nageleefd, zodat de gedraging uitdrukkelijk is toegestaan. Ook wordt erop gewezen dat het betoog van Milieudefensie c.s. tot het onwenselijke resultaat zou leiden dat de deur wordt opengezet voor claims "van allen tegen allen".
464. De Kelderluik factoren maken dat niet anders (paragraaf 7.3). Verder ontbreekt causaal verband en ook relativiteit (paragraaf 7.4 en 7.5). Tot slot maakt een beroep op het tot staten gerichte mensenrechtenverdrag en op soft law niet dat de vorderingen alsnog toegewezen moeten worden (paragraaf 7.6).

7.2 RDS handelt niet in strijd met een zorgvuldigheidsnorm

7.2.1 Milieudefensie c.s. betoogt niet dat RDS in strijd handelt met een wettelijke plicht

465. Milieudefensie c.s. baseert haar vorderingen niet op een wettelijke plicht die op RDS zou rusten. Zij onderkent terecht dat de wel geschreven wettelijke bronnen waarnaar zij verwijst, namelijk de Overeenkomst van Parijs en de

artikelen 2 en 8 EVRM, in elk geval niet direct een rechtsplicht op RDS leggen.⁵⁴⁴

7.2.2 Er is geen regel die meebrengt dat RDS in strijd met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm zou handelen als zij niet voldoet aan de emissiebeperkingen die Milieudefensie c.s. vordert in 2030, 2040 en 2050

466. Milieudefensie c.s. baseert haar vorderingen op het standpunt dat RDS in strijd zou handelen met "hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt (artikel 6:162 BW) en dus [...] wat ook wel de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm of de maatschappelijke zorgplicht wordt genoemd" (randnummer 504 Dagvaarding). Daarmee heeft Milieudefensie c.s. klaarblijkelijk het oog op hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt in 2030, 2040 en 2050, want haar vorderingen zien op CO₂-emissies op die momenten.

467. Artikel 6:162 lid 2 BW bepaalt dat:

"Als onrechtmatige daad worden aangemerkt een inbreuk op een recht en een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht of met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, een en ander behoudens de aanwezigheid van een rechtvaardigingsgrond."

468. Van "een doen of nalaten in strijd met [...] hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt" kan alleen sprake zijn als het gaat om een regel van ongeschreven recht. Het moet gaan om normen die in de maatschappij als rechtsnormen worden aanvaard.⁵⁴⁵ Hiervoor is niet voldoende dat ander gedrag wenselijk(er) zou zijn. Het komt er op aan of sprake is van "normen die men niet alleen volgens het geweten, maar ook rechtens moet naleven".⁵⁴⁶ Er bestaat dus een onderscheid tussen wenselijk gedrag en gedrag dat strijd met een regel van ongeschreven recht oplevert. Dat bepaald gedrag wenselijk zou zijn, wil nog niet zeggen

⁵⁴⁴ Zie bijvoorbeeld randnummers 411 en 667 Dagvaarding.

⁵⁴⁵ GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 6.1.1.

⁵⁴⁶ Dit blijkt uit de Parlementaire Geschiedenis van artikel 6:162 lid 2 BW: "Ook in het bestaande recht wordt aangenomen, dat onder 'goede zeden' alleen die normen der moraal worden verstaan, welke door de maatschappij als rechtsnormen worden aanvaard, dus als normen die men niet alleen volgens het geweten maar ook rechtens moet naleven; en dat het overtreden van een in een bepaalde groep erkende norm van beroepsethiek alleen dan een onrechtmatige daad oplevert, indien de norm tevens als een regel van ongeschreven recht kan gelden." Zie Parl. Gesch. BW Boek 6, p. 616.

dat strijd bestaat met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm als ander gedrag wordt vertoond.⁵⁴⁷

469. Naar zijn aard gelden hogere drempels voordat een norm beschouwd kan worden als een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm in vergelijking met bijvoorbeeld een fatsoensnorm of hetgeen Milieudefensie c.s. wenselijk zou vinden. Zo hoeft bijvoorbeeld een heersende rechtsopvatting nog geen ongeschreven zorgvuldigheidsnorm te zijn in de zin van artikel 6:162 lid 2 BW. De Hoge Raad overwoog hierover:⁵⁴⁸

"dat in zijn algemeenheid niet juist is het uitgangspunt dat elk handelen in strijd met de 'heersende rechtsopvatting' een onrechtmatige daad oplevert [...]."

470. Zorgvuldigheidsnormen moeten verder van geval tot geval worden vastgesteld, op basis van de concrete omstandigheden van het geval en een weging van de bij dat geval betrokken belangen.⁵⁴⁹ Bij de belangenafweging komt gewicht toe aan de *gerechtvaardigde verwachtingen* van justitiabelen onderling.⁵⁵⁰
471. Daarbij geldt ook dat het enkele feit dat een gedraging (beweerdelijk) een gevaar in het leven roept die gedraging niet onrechtmatig maakt. Niet iedere vorm van gevaarzetting is onrechtmatig, zoals in paragraaf 7.3 nog

⁵⁴⁷ Zie bijvoorbeeld in een geheel andere context, namelijk huwelijkstrouw: Rb. Arnhem 15 april 2009, ECLI:NL:RBARN:2009:BI2224, r.o. 3.4-3.5. Zie ook Hof Arnhem 5 februari 2011, ECLI:NL:GHARN:2011:BP6211, waarin deze uitspraak wordt bekrachtigd.

⁵⁴⁸ HR 11 januari 1991, ECLI:NL:HR:1991:ZC0110 (*St. Joseph*), r.o. 3.4.1.

⁵⁴⁹ Zie over het contextgebonden karakter van zorgvuldigheidsnormen bijvoorbeeld J. Spier e.a. (red.), *Verbintenissen uit de wet en schadevergoeding*, Deventer: Kluwer 2015, nr. 42 (G.E. van Maanen/S.D. Lindenbergh); K.J.O. Jansen, *Informatieplichten* (R&P nr. CA5)(diss. Leiden) 2012, par. 4.2.10, Deventer: Kluwer 2012; en T. Hartlief, 'Zorgplichten in het onrechtmatigedaadsrecht', in: S.C.J.J. Kortmann e.a. (red.), *Onderneming en 10 jaar Nieuw Burgerlijk Recht*, Deventer: Kluwer 2002, p. 490. Het gaat daarbij steeds om een belangenafweging. Zie K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige Daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.1.4.2 (*"Het contextgebonden karakter van zorgvuldigheidsnormen komt meer concreet tot uitdrukking in de belangenafweging waartoe zij oproepen. Het gaat bij de toepassing van maatschappelijke zorgvuldigheidsnormen telkens om een afweging van enerzijds het belang van de dader om in vrijheid het eigen belang na te streven en anderzijds het belang van het slachtoffer om gevrijwaard te blijven van onrechtmatig toegebrachte schade"*).

⁵⁵⁰ Asser/Hartkamp & Sieburgh, 6-IV 2015, 56 (*"De mens maakt deel uit van de samenleving en bij de benutting van zijn vrijheid om te handelen rust op hem een zekere verantwoordelijkheid met betrekking tot de belangen van zijn medemensen. Dit gaat niet zover dat hij zijn eigen belangen moet verwaarlozen en dat hij bij al zijn gedragingen ten aanzien van eens anders persoon of goed de uiterst denkbare prudentie in acht moet nemen. Hij moet zijn eigen belangen en die van een ander tegen elkaar afwegen en zich daarbij laten leiden door hetgeen mensen onderling in de maatschappij in redelijkheid van elkaar kunnen verwachten."*). Ook Asser/Hartkamp & Sieburgh, 6-IV 2015, 75. Zie ook K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.3.6 (*"De zojuist besproken maatstaf voor onrechtmatige gevaarzetting kan als een uitvloeisel worden beschouwd van de gerechtvaardigde verwachtingen die in vraagstukken van maatschappelijke zorgvuldigheid bepalend zijn"*). In dezelfde zin: T. Hartlief, 'Kelderluik revisited. De kracht van een waarschuwing', AA 2004, p. 870 en Hartlief in zijn conclusie bij HR 7 oktober 2016, ECLI:NL:2015:2283 (*Vennemans/gemeente Nijmegen*).

uitgebreid zal worden toegelicht.⁵⁵¹ Onder het huidige recht bestaat geen ongeschreven rechtsnorm die inhoudt dat RDS onrechtmatig handelt als zij in 2030, 2040 en 2050 niet de door Milieudefensie c.s. gevorderde emissiebeperkingen in acht neemt.

472. De activiteiten van RDS zijn legaal, evenals de activiteiten van alle andere Shell vennootschappen. Zij houdt zich aan alle door de overheid opgelegde verplichtingen (zie ook paragraaf 2.7). Vennootschappen uit de Shell groep worden door overheden ook uitgenodigd om in hun land fossiele brandstoffen te winnen. De door Milieudefensie c.s. geschetste relatie tussen het gebruik van fossiele brandstoffen, CO₂-emissies en opwarming van de aarde is algemeen bekend en ook aanvaard door het algemene gebruik van deze brandstoffen door eindgebruikers. Er bestaat een grote vraag naar deze producten en de vraag naar energie zal in de toekomst toenemen, waarbij overigens een groter deel dan nu geleverd zal worden uit energiebronnen die geen of minder CO₂-emissies meebrengen. Deze producten zijn – nu en volgens onder meer het Internationaal Energieagentschap waarschijnlijk ook in de toekomst tot na 2050 – noodzakelijk om de maatschappij te laten functioneren. Energie speelt ook een grote rol bij het bestaan van economische welvaart en stabiliteit. In ontwikkelingslanden, die zich nu aan het ontwikkelen zijn om de armoede te verminderen, zal de vraag naar energie eerst op grote schaal toenemen, zoals in de Overeenkomst van Parijs geanticipeerd is in het concept van "*differentiated responsibilities*".
473. Zelfs in alle scenario's waarin de opwarming niet verder stijgt dan 1,5°C, blijven fossiele brandstoffen een significante rol spelen (zie subparagraaf 2.2.3.4). Ook voor een wereld met netto nul emissies is niet vereist dat elke partij - zoals een private onderneming – (netto) nul CO₂-emissies heeft. Netto nul betekent dat er alles bij elkaar genomen netto geen CO₂ meer wordt toegevoegd aan de atmosfeer. Er zijn veel manieren om dat te bereiken. Het is dus denkbaar dat ook in een netto nul wereld Shell fossiele brandstoffen produceert en verkoopt om aan de gerechtvaardigde vraag daarnaar te voldoen (omdat in bepaalde sectoren alternatieven voor fossiele brandstoffen niet bestaan), terwijl dit op andere manieren wordt gecompenseerd.
474. Wereldwijd heeft de maatschappij de transitie naar een koolstofarm energiesysteem nog niet gemaakt. Het is bovendien onzeker op welke wijze

⁵⁵¹ Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015/58; J. Spier e.a. (red.), Verbintenissen uit de wet en Schadevergoeding, Deventer: Kluwer 2015, nr. 47 (G.E. van Maanen/S.D. Lindenberg); en C.H.M. Jansen, Onrechtmatige daad: algemene bepalingen (Mon. BW nr. B45) 2009/21, Deventer: Kluwer 2009.

dit zal plaatsvinden en binnen welk tijdspad. Dit komt mede doordat beleid en wetgeving op dit gebied op dit moment wordt ontwikkeld (paragraaf 2.6 en 2.7).

475. De maatschappij als geheel staat voor de uitdaging om klimaatverandering het hoofd te bieden, terwijl niet voorbij mag worden gegaan aan andere relevante belangen. Milieudefensie c.s. licht weliswaar toe dat het naar haar mening noodzakelijk zou zijn dat Shell per 2050 netto nul CO₂ uitstoot (met daarbij de tussenstappen in 2030 en 2040 die Milieudefensie c.s. vordert), en dat de aan de fossiele producten van Shell verbonden CO₂-emissies zodanig worden beperkt, maar daarmee heeft zij uiteraard niet aangetoond dat een ongeschreven rechtsnorm dat voorschrijft. Het bovenstaande laat immers zien dat als gezaghebbende projecties van *eventuele* scenario's waarin de doelstellingen die in de Overeenkomst van Parijs zijn opgenomen *wel* zouden worden gehaald, nog steeds wordt voorzien in productie en gebruik van fossiele brandstoffen. Milieudefensie c.s. slaagt er dan ook niet in om aan te tonen dat hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt in 2030, 2040 en 2050 de reducties van RDS (laat staan: Shell) vereist.
476. Dat is eens te meer zo, omdat Milieudefensie c.s. eraan voorbij gaat dat verschillende overheden, om de doelen van de Overeenkomst van Parijs te halen, zullen moeten ingrijpen om duidelijk te maken welke verplichtingen op welke partij rusten (zie paragraaf 2.6 - 2.7). Zo rekent Milieudefensie c.s. ten onrechte alle emissies die eindgebruikers creëren door gebruik van fossiele producten van Shell toe aan RDS (zie subparagraaf 6.3.2). Evenzo rekent Milieudefensie c.s. er klaarblijkelijk op dat – als er van rechtswege een verplichting zou komen om alle CO₂-emissies te beperken tot het niveau dat Milieudefensie c.s. verlangt – de verplichting om eventueel die uitstoot af te vangen (of anderszins te compenseren) om dat te bereiken, niet op de eindgebruiker maar op RDS zou rusten. Het is onjuist om dat aan te nemen. Integendeel, het ligt voor de hand dat degenen die als eindgebruiker CO₂-emissies veroorzaken door fossiele brandstoffen te gebruiken, zelf dat eindgebruik en daarmee beperking van emissies in handen hebben.
477. RDS heeft hierboven ook toegelicht dat als Shell niet zou aanbieden, niet aannemelijk is dat minder CO₂-emissies plaatsvinden. Ook in andere gevallen is in de praktijk gebleken dat als een deel van het aanbod wegvalt (hetgeen zou gebeuren als Shell haar activiteiten zou staken en deze niet zou verkopen aan een ander bedrijf), andere aanbieders van fossiele brandstoffen ontstaan (subparagraaf 2.2.4). Als Shell activiteiten zou

afstoten, ligt bovendien voor de hand dat die activiteiten – net zoals bij Ørsted is gebeurd – onder een andere eigenaar doorgaan.

478. Bovendien speelt Shell onverplicht, zoals eerder toegelicht, een actieve rol in de energietransitie. In paragraaf 2.3 heeft RDS uitgebreid uiteengezet welke initiatieven Shell ontplooit om de overgang naar een CO₂ armer energiesysteem te maken. Shell beoogt door haar NCF-ambitie de netto koolstofintensiteit van haar energieproducten in 2050 verminderd te hebben met ongeveer 50 procent, met het streven om tussentijds in 2035 een vermindering van circa 20 procent te realiseren, in lijn met de rest van de samenleving. Daarnaast heeft Shell kortetermijndoelstellingen geïntroduceerd die gekoppeld zijn aan de beloning van het hogere management.⁵⁵² Shell was de eerste internationale olie- en gasmaatschappij die een dergelijke ambitie bekendmaakte. Zij heeft dat vrijwillig gedaan en daarmee een belangrijk voorbeeld gesteld en publiekelijk laten zien dat zij actief bezig is met haar rol in de energietransitie. Er bestaat geen rechtsnorm die inhoudt dat Shell een ambitie zou moeten hebben met betrekking tot de netto koolstofintensiteit van haar producten, meer moet doen dan zij reeds doet om die te verminderen, of zelfs enige stap moet nemen als het gaat om emissies van eindgebruikers.
479. De beweging die de samenleving tot 2030, 2040 en 2050 gaat maken in verband met de energietransitie is in veel opzichten onzeker (zie ook subparagraaf 6.4.3). Dat geldt bijvoorbeeld voor de vraag op welk moment welke stappen worden genomen en of die stappen voldoende zullen zijn om de doelstelling van de Overeenkomst van Parijs te halen. Dat geldt dus ook voor de vraag op wie precies welke verplichting zal worden gelegd om dat te bereiken. Dat geldt temeer als dit op wereldwijde schaal wordt bekeken, aangezien de vorderingen van Milieudefensie c.s. de wereldwijde activiteiten van Shell betreffen. Het valt niet vol te houden, zoals Milieudefensie c.s. wel doet, dat vandaag de dag in een procedure valt aan te wijzen welke regel van ongeschreven recht op RDS rust in 2030, 2040 en 2050. Sterker nog: de kans is aanzienlijk dat er te zijner tijd geschreven rechtsnormen zullen zijn die dit bepalen (dat is immers de taak van overheden vanwege de Overeenkomst van Parijs, paragraaf 2.6 en 2.7). RDS wijst er bijvoorbeeld op dat na het uitbrengen van de Dagvaarding de Klimaatwet is aangenomen, die een reductiedoelstelling van 95 procent hanteert. De vorderingen, die veronderstellen dat op dit moment wel al

⁵⁵² Deze maatregelen zijn aangekondigd in december 2018, zie **Productie RO-88**, Joint Statement RDS and Climate Action 100+, 3 december 2018, p. 2-3, en eerder dan voorzien reeds in 2019 geïmplementeerd, zie **Productie RO-31**, RDS, Annual Report 2018, p. 9.

vaststaat dat in 2030, 2040 en 2050 (ongeschreven) recht is dat RDS de genoemde emissiebeperkingen bewerkstelligt, moeten ook daarom falen. Daarbij komt dat de onzekerheid over de omstandigheden en maatschappelijke normen die zich tussen nu en 2050 zullen ontwikkelen zodanig groot is, dat het niet aan de rechter is om zich hierin te mengen. Het omgaan met dergelijke onzekerheden moet aan de politiek worden overgelaten, zoals in paragraaf 6.2 en 6.4 nader werd toegelicht.

480. Er bestaat, kortom, onder deze omstandigheden geen reden om aan te nemen dat RDS handelt in strijd met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm als zij niet voldoet aan de emissiebeperkingen die Milieudefensie c.s. vordert per 2030, 2040 en 2050. Milieudefensie c.s. heeft ook niet aangetoond dat een dergelijke rechtsnorm bestaat. Dat wordt hierna in dit hoofdstuk toegelicht. De vorderingen van Milieudefensie c.s. betreffen alleen toekomstig handelen – namelijk de uitstoot van CO₂ – vanaf 2030. Ten overvloede merkt RDS op dat uit dit hoofdstuk tevens blijkt dat RDS ook in het heden niet handelt in strijd met een maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm.

7.2.3 Vergunningen geven het recht om CO₂ uit te stoten en dergelijke emissies zijn dan ook niet onrechtmatig

481. Activiteiten van Shell die CO₂-emissies veroorzaken zijn, op dit moment, uitdrukkelijk toegestaan.
482. Het emissiehandelssysteem, toegelicht in subparagraaf 2.7.1 - 2.7.2, is specifiek bedoeld om een plafond te creëren voor de CO₂-emissies van bepaalde activiteiten op zowel EU- als nationaal niveau. Op grond van dat plafond worden vervolgens de beschikbare emissierechten verdeeld. Dit systeem is van toepassing op veel van Shell's activiteiten. Dit houdt onder meer in dat een vergunning nodig is voor het exploiteren van specifieke installaties die CO₂ uitstoten en dat het aantal beschikbare emissierechten om een ton CO₂-equivalent uit te stoten is gereguleerd. Het valt nog te bezien hoe dit systeem in 2030, 2040 en 2050 zal worden toegepast. Het feit dat er specifieke regelgeving is op grond waarvan CO₂-emissies zijn toegestaan, is in ieder geval een belangrijke factor bij de vaststelling dat de activiteiten die in overeenstemming daarmee plaatsvinden, en die Milieudefensie c.s. beoogt te verbieden, wel degelijk rechtmatig zijn. De Hoge Raad heeft herhaaldelijk geoordeeld dat een vergunning in de weg kan staan aan civiele aansprakelijkheid. Meer specifiek heeft de Hoge Raad overwogen dat het antwoord op de vraag of en in hoeverre een door de overheid verleende vergunning van invloed is op de beoordeling van de

aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad van degene die overeenkomstig de hem verstrekte vergunning handelt, maar daarbij schade toebrengt aan derden, afhangt van de aard van de vergunning en de belangen die worden nagestreefd met de regeling waarop de vergunning berust, in samenhang met de omstandigheden van het geval.⁵⁵³ Het emissiehandelssysteem verleent naar zijn aard het recht om CO₂ uit te stoten. Door de verdeling van emissierechten te reguleren, dient dit systeem het belang van de bestrijding van klimaatverandering in overeenstemming met het VN-Klimaatverdrag, het Kyoto protocol en andere instrumenten van algemeen belang. Aan dit systeem ligt uitdrukkelijk de gedachte ten grondslag dat CO₂-emissies moeten worden teruggedrongen ten behoeve van het algemeen belang. De vorderingen die erop neerkomen CO₂-uitstoot in het geheel stop te zetten, zijn echter onverenigbaar met de vergunningen die juist op grond van dat uitgangspunt expliciet door de overheid worden verleend. Zoals de Hoge Raad bovendien ook heeft geoordeeld, mag de houder van een vergunning er in het algemeen op vertrouwen dat deze in overeenstemming met de wet is verleend en dat het bevoegde overheidsorgaan alle volgens de wet in aanmerking te nemen belangen volledig en correct heeft afgewogen.⁵⁵⁴

- 483. Ook in andere landen zijn de activiteiten en installaties van Shell onderworpen aan regulering, zoals in paragraaf 2.7 is toegelicht.
- 484. Het voorgaande biedt des te meer reden om te concluderen dat RDS niet onrechtmatig handelt en ook niet zal handelen.

7.2.4 Het toewijzen van deze ongekende vorderingen zou de deur openzetten voor claims van iedereen in de mondiale samenleving tegen elkaar

- 485. In de kern betoogt Milieudefensie c.s. dat het veroorzaken van CO₂-emissies onrechtmatig is en dat eenieder een vordering heeft om dergelijke emissies te beëindigen. In werkelijkheid is het verbranden van fossiele brandstoffen door eindgebruikers een alledaagse bezigheid. Talloze mensen gebruiken dagelijks de auto. Velen, ook miljoenen Nederlanders, vliegen jaarlijks over de hele wereld naar hun vakantieverblijf of zakelijke afspraak. Andere activiteiten veroorzaken eveneens CO₂-emissies, zoals het produceren van beton voor kustversterking, kantoren en huizen, het produceren van staal voor gebruik in allerlei alledaagse voorwerpen,

⁵⁵³ HR 10 maart 1972, ECLI:NL:HR:1972:AC1311 (*Vermeulen/Lekkerkerker*); HR 21 oktober 2005, ECLI:NL:HR:2005:AT8823, r.o. 3.5.1.

⁵⁵⁴ HR 28 februari 1975, ECLI:NL:HR:1975:AB6210; HR 21 oktober 2005, ECLI:NL:HR:2005:AT8823, r.o. 3.5.1.

landbouw, landgebruik en -ontwikkeling en ontbossing. Het opwekken van elektriciteit wordt vaak gedaan met kolen of, met veel minder CO₂-uitstoot, aardgas. Die elektriciteit wordt dag in dag uit gebruikt voor allerlei activiteiten van het draaien van een fabriek, het rijden met een elektrische auto tot het 's avonds aanzetten van het licht in een woning. Eenieder veroorzaakt emissies van broeikasgassen, waaronder CO₂, in het dagelijks leven.

486. Het eindresultaat van het betoog van Milieudefensie c.s. zou dan ook zijn dat eenieder – zelfs zonder duidelijke regelgeving over de verplichtingen om CO₂-emissies te verminderen – een vordering uit onrechtmatige daad heeft tegen elk bedrijf dat, en iedere persoon die, bijdraagt aan het grotere geheel van CO₂-emissies, zoals bijvoorbeeld alle luchtvaartmaatschappijen. In theorie zou het standpunt van Milieudefensie c.s. ertoe leiden dat iedereen een vordering uit onrechtmatige daad heeft tegen ieder ander, ook private personen, om te stoppen met CO₂-emissies. Dat is een onhoudbaar standpunt.

7.2.5 RDS handelt ook niet onrechtmatig op andere gronden

487. In het vervolg van dit hoofdstuk zal RDS nader toelichten dat een juridische grondslag voor de vorderingen van Milieudefensie c.s. ontbreekt.

7.3 Geen onrechtmatige gevaarzetting door RDS

7.3.1 Inleiding

488. In paragraaf 7.2 heeft RDS toegelicht dat er geen regel is die meebrengt dat RDS in strijd met een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm zou handelen als zij niet voldoet aan de emissiebeperkingen die Milieudefensie c.s. vordert in 2030, 2040 en 2050.
489. Milieudefensie c.s. is het daarmee niet eens, en voert daartoe aan dat sprake zou zijn van onrechtmatige gevaarzetting door RDS. Zij beroept zich daartoe op de Kelderluikfactoren.⁵⁵⁵ Hierna zal RDS toelichten waarom van onrechtmatige gevaarzetting geen sprake is.

7.3.2 De Kelderluikfactoren zijn niet doorslaggevend bij het beoordelen van onrechtmatige gevaarzetting

490. Milieudefensie c.s. betoogt dat RDS onrechtmatig handelt gelet op de Kelderluikfactoren. Dat is onjuist. Om te beginnen miskent Milieudefensie

⁵⁵⁵ HR 5 november 1965, ECLI:NL:HR:1965:AB7079(*Kelderluik*). Par. VIII.2 Dagvaarding.

c.s. dat de Kelderluikcriteria niet op zichzelf moeten worden beschouwd, maar slechts een middel zijn om in een individuele zaak op grond van de specifieke omstandigheden van het geval te bepalen of sprake is van onrechtmatige gevaarzetting. De Kelderluikfactoren zijn niet bedoeld of geschikt om toe te passen in een zaak als deze, waarin het gaat om de afweging van algemene belangen in een gebodsactie die betrekking heeft op klimaatverandering die op zichzelf het gevolg is van ontelbare factoren en omstandigheden (zie over die afweging in de samenleving paragraaf 2.2, 2.6, 2.7 en 6.2). De klimaatproblematiek is een mondiaal probleem dat wordt veroorzaakt door het handelen van *eenieder* die activiteiten ontplooit waardoor broeikasgasemissies ontstaan; de potentiële gevolgen zullen van persoon tot persoon variëren. Voor een dergelijke complexe belangenafweging zijn de Kelderluikfactoren ongeschikt.

491. De onderhavige procedure betreft in feite de vraag hoe en door wie bepaalde maatschappelijke problemen gereguleerd moeten en kunnen worden. Milieudefensie c.s. dringt in deze procedure aan op rechterlijke regulering. RDS wordt in deze procedure, als enige private partij, aangesproken op de aanname dat bepaalde, door Milieudefensie c.s. gewenste klimaatdoelen, niet zullen worden behaald. Naast de belangen van Milieudefensie c.s. spelen bij deze belangenafweging vele andere belangen een rol, zoals de bestrijding van armoede en de ontwikkeling van opkomende landen.
492. De complexiteit en veelomvattendheid van deze belangen kan niet worden gevangen in een afweging op grond van de Kelderluikfactoren in een geding tussen RDS en Milieudefensie c.s. alleen. Milieudefensie c.s. geeft, kortom, een veel te simpele voorstelling van zaken. Zie ook Schutgens in het kader van de *Urgenda*-zaak over de toepassing van de gevaarzettingsleer in klimaatzaken:⁵⁵⁶

"Het is een novum dat de burgerlijke rechter de Kelderluikafweging inzet in een zaak over het algemeen belang en zo een aantal verreikende, eenieder rakende algemene bepalingen tegen elkaar afweegt. Mijns inziens moet de burgerlijke rechter grote terughoudendheid in acht nemen bij het toepassen van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm in algemeen belang acties. Ik zou hem afraden om in zulke zaken verschillende uiterst abstracte, algemene belangen tegen elkaar af te wegen."

⁵⁵⁶ R. Schutgens, Enkele staatsrechtelijke kanttekeningen bij het geruchtmakende klimaatvonnis van de Haagse rechter, NJB 2015/1675. In gelijke zin: T.R. Bleeker, Aansprakelijkheid voor klimaatschade: een driekoppige draak, NTBR 2018/2 en T.G. Oztürk en G.A. van der Veen, Onrechtmatige daad en gevaarzetting: reflexwerking en zorgplicht bij milieukwesties, O&A 2015/58.

493. Het is duidelijk dat de Kelderluikfactoren op zichzelf niet doorslaggevend hoeven te zijn bij beantwoording van de vraag of sprake is van onrechtmatige gevaarstelling. Alle omstandigheden van het geval moeten worden meegewogen. De Kelderluikfactoren zijn gezichtspunten voor het onrechtmatigheidsoordeel in gevaarstellingssituaties, maar niet voor de afweging van de verschillende belangen die spelen in de context van klimaatverandering. Het zijn omstandigheden waarop volgens de Hoge Raad dient te worden gelet bij de beantwoording van de vraag of van de laedens kan worden gevergd dat hij met het oog op de onoplettendheid van potentiële slachtoffers bepaalde voorzorgsmaatregelen treft. De Kelderluikfactoren zijn noodzakelijke noch voldoende voorwaarden voor onrechtmatigheid. Zij zijn ondergeschikt aan de algehele context van het gevaarstellende gedrag, die voor de invulling van de geldende zorgvuldigheidsnorm beslissend is.⁵⁵⁷ Tegen deze achtergrond moet worden gewaakt voor een "mechanische toepassing" van de Kelderluikfactoren. Zie A-G Spier:⁵⁵⁸

"[...] Daarbij stip ik aan dat klakkeloze toepassing van de kelderluik-criteria theoretisch wellicht ertoe [zou] kunnen leiden dat kerncentrales niet door de overheid mogen worden geduld, gezien de potentieel catastrofale schade als er iets ernstigs misgaat. Maar ik denk dat vrij algemeen zal worden aangenomen dat die opvatting niet juist is/kan zijn, al was het maar omdat kernenergie in veel landen politiek als een zinvolle bron van energie wordt gezien (wat het in bepaalde opzichten ook is), terwijl ze ook vrijwel aan gene zijde van de landsgrenzen staan zodat we het risico hoe dan ook lopen. Dat betekent dus dat voorzichtigheid past bij mechanische toepassing van de magische kelderluik-formule, ongeacht de omstandigheden van het geval."

7.3.3 Toepassing Kelderluikfactoren leidt tot afwijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s.

Inleiding

494. Ook als de Kelderluikfactoren wel op zichzelf worden gezien, is geen sprake van onrechtmatige gevaarstelling door RDS. Zoals bekend zijn de elementen die volgens de Kelderluikfactoren een rol spelen bij beantwoording van de vraag of sprake is van onrechtmatige gevaarstelling:

⁵⁵⁷ K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.3.9.5. Zie in die zin ook bijvoorbeeld T. Hartlief, 'Kelderluik revisited. De kracht van een waarschuwing', AA 2004, p. 868; en K.J.O. Jansen, *Informatieplichten* (R&P nr. CA5) (diss. Leiden) 2012, par. 4.1.3 en 4.3.5, Deventer: Kluwer 2012. Vergelijk ook J.P. Quist, *Gezichtspunten in het privaatrecht* (diss. EUR), Den Haag: BJU 2014, p. 63.

⁵⁵⁸ Zie A-G Spier in zijn conclusie voor HR 9 juli 2010, ECLI:NL:HR:2010:BL3262, (*Enschedeese vuurwerkcramp*), nr. 9.10.1-9.10.2.

1) de kans op schade, 2) de aard en ernst van de eventuele schade, 3) de aard van de gedraging (inclusief het nut van de activiteit of het doel dat ermee wordt nagestreefd) en 4) de bezwaarlijkheid en gebruikelijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen.⁵⁵⁹

Kans op schade als gevolg van onoplettendheid en onvoorzichtigheid

495. De wijze waarop de Hoge Raad in het Kelderluikarrest de kans op schade als gezichtspunt introduceert, illustreert dat toepassing van deze factoren in de onderhavige zaak niet past, en in ieder geval niet wijst in de richting dat RDS onrechtmatig handelt.
496. De Hoge Raad overwoog immers dat "alleen in het licht van de omstandigheden van het gegeven geval kan worden beoordeeld of en in hoeverre aan iemand die een situatie in het leven roept welke voor anderen bij niet-inachtneming van de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid gevaarlijk is, de eis kan worden gesteld, dat hij rekening houdt met de mogelijkheid dat die oplettendheid en voorzichtigheid niet zullen worden betracht en met het oog daarop bepaalde veiligheidsmaatregelen neemt" en "dat daarbij dient te worden gelet niet alleen op de mate van waarschijnlijkheid waarmee de niet-inachtneming van de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid kan worden verwacht, maar ook op de hoegrootheid van de kans dat daaruit ongevallen ontstaan [...]".⁵⁶⁰ [onderstreping advocaten]
497. Uit deze eerste Kelderluikfactor wordt als 'vuistregel' afgeleid dat een hogere zorgplicht betracht dient te worden naarmate het waarschijnlijker is dat potentiële slachtoffers minder oplettend en voorzichtig zijn. Is echter sprake van een mate van onoplettendheid of onvoorzichtigheid die de laedens in de omstandigheden van het concrete geval niet had behoeven te

⁵⁵⁹ HR 7 april 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU6934 (*Bildtpollen/Miedema*), r.o. 3.3. Recent bijvoorbeeld: HR 14 juli 2017, ECLI:NL:HR:2017:1345 (*JMV/Zürich*), r.o. 3.3.2. Zie over het nut van de activiteit onder meer HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713 (*Kalimijnen*), r.o. 3.3.2, waarin de Hoge Raad overwoog dat bij de beantwoording van de vraag of een bepaalde activiteit onrechtmatig is ook moet worden betrokken de aard en gewicht van de belangen die met de activiteit worden gediend. Milieudefensie c.s. licht haar vorderingen echter niet toe aan de hand van bovenstaande, bekende Kelderluikfactoren. Zij stelt zich op het standpunt dat in deze zaak de factoren van toepassing zijn die de Rechtbank Den Haag heeft gehanteerd in de Urgenda-uitspraak. Dat is onjuist. Zoals hierboven is toegelicht, ligt een zaak tegen de Staat (die anders dan RDS de toegestane emissies binnen Nederland kan vaststellen, en partij is bij de Overeenkomst van Parijs en het EVRM) heel anders dan de zaak die Milieudefensie c.s. hier presenteert tegen een private partij (zie subparagraaf 6.2.3, slot). Anders dan RDS is de Staat verantwoordelijk voor het afwegen van algemene belangen en heeft hij zich direct verbonden aan de Overeenkomst van Parijs. RDS stelt vast dat in de Urgenda-zaak het hof, anders dan de rechtbank, de zorgplicht van de Staat niet heeft gebaseerd op de Kelderluik-criteria, maar op de artikelen 2 en 8 EVRM (die artikelen leggen alleen plichten op aan Staten en niet aan private partijen zoals RDS, zie paragraaf 7.6).

⁵⁶⁰ HR 5 november 1965, ECLI:NL:HR:1965:AB7079 (*Kelderluik*).

verwachten, dan kan geen zorgplicht aan de zijde van de laedens worden aangenomen.

498. Er is in dit geval hoe dan ook geen sprake van een concrete situatie waarin individuen moeten worden beschermd tegen de kans dat een concreet risico zich materialiseert, vanwege de mogelijkheid dat zij zich van dat risico niet bewust zijn en (daarom) de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid niet in acht nemen. Het is geen kwestie waarin een bepaalde partij een risico in het leven roept en waarin het aan een bepaalde partij is om maatregelen te nemen. Het gaat om een risico dat door vrijwel iedereen wordt gecreëerd en dat een brede, maatschappelijke oplossing vergt.
499. In dit geval is immers algemeen bekend dat CO₂-emissies bijdragen aan risico's van klimaatverandering. Iedereen in de wereldwijde samenleving (staten, burgers en bedrijven en dus ook de achterban van Milieudefensie c.s.) draagt in meer of mindere mate bij aan de uitstoot van CO₂-emissies die het gevaar van klimaatverandering in het leven roept. De productie en het gebruik van fossiele brandstoffen is één van de activiteiten die CO₂-emissies veroorzaakt. Desalniettemin heeft de samenleving een - toenemende - energiebehoefte waarin zij vooralsnog en welbewust voorziet door onder meer het voortgezette gebruik van fossiele brandstoffen.
500. Dat betekent dat in deze zaak geen sprake van is van (een mate van) onoplettendheid en onvoorzichtigheid in de samenleving met betrekking tot het gevaar van klimaatverandering die maakt dat op RDS een zorgplicht rust om de samenleving daarvoor te behoeden. De Kelderluik-criteria gaan namelijk niet zover dat zij de potentiële laedens verplichten om maatregelen te treffen die voorzien in *iedere* mate van mogelijke onvoorzichtigheid of onoplettendheid van de potentiële gelaedeerde. Met andere woorden: de verplichtingen van de potentiële laedens vinden hun begrenzing daar waar de eigen verantwoordelijkheid van de potentiële gelaedeerde begint en de potentiële gelaedeerde niet (langer) gerechtvaardigd mag verwachten dat de potentiële laedens haar behoedt voor een gevaar dat van haar eigen – onvoorzichtige of onoplettende – handelen het gevolg is.
501. Milieudefensie c.s. verlangt in feite van RDS om specifieke stappen te nemen die de samenleving als geheel vooralsnog niet neemt. In 2018 is de totale wereldwijde uitstoot van CO₂-emissies toegenomen, terwijl algemeen bekend is dat dit bijdraagt aan de risico's van klimaatverandering. Daar waar de samenleving zelf vooralsnog niet de keuze heeft gemaakt op welke wijze en binnen welk exact tijdspad zij zich wenst aan te passen, en het

gebruik van fossiele brandstoffen voortzet, kan binnen de Kelderluik-criteria niet worden aangenomen dat sprake is van oplettendheid en onvoorzichtigheid van potentiële gelaedeerden die RDS verplicht tot beperking van CO₂-emissies over te gaan op de door Milieudefensie c.s. gevorderde wijze. Het uitblijven van actie in de samenleving mag Milieudefensie c.s. onwenselijk vinden, maar tegen die achtergrond kan op basis van de Kelderluik-criteria eenvoudigweg niet worden aangenomen dat sprake is van een onvoorzichtigheid of onoplettendheid van derden die RDS zich moet aantrekken en die kan uitmonden in een zorgplicht van RDS om de samenleving tegen dat door haar aanvaarde risico te behoeden. Dat geldt temeer nu productie en gebruik van fossiele brandstoffen is toegestaan – en daar ook grote vraag naar is – en nationale overheden zich nog verder beraden over de maatregelen die zij zullen treffen om het gevaar van klimaatverandering te voorkomen of te beperken.

502. Vanwege het feit dat algemeen bekend is dat CO₂-emissies bijdragen aan risico's van klimaatverandering, weegt het punt van de "vereiste oplettendheid en voorzichtigheid" in elk geval niet in het nadeel van RDS. Er is in het onderhavige geval namelijk geen sprake van dat individuen in een concrete situatie moeten worden beschermd tegen de kans dat een concreet risico zich materialiseert, vanwege de mogelijkheid dat zij de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid niet in acht nemen.
503. Op de kans op schade komt RDS voor het overige terug in de volgende paragraaf. Wel merkt RDS hier op dat het, in de context van de Kelderluikfactoren, vanzelfsprekend aankomt op de kans dat schade ontstaat *door het handelen of nalaten van RDS*.

Aard en omvang van de schade

504. Dat het beperken van klimaatverandering een belangrijke maatschappelijke uitdaging is, en potentieel grote gevolgen kan hebben, onderkent RDS.
505. Milieudefensie c.s. geeft echter op essentiële punten een verkeerde voorstelling van zaken.
506. In de eerste plaats zou RDS "een van de grootste individuele vervuilers en veroorzakers van CO₂-emissies" zijn en zou ruim 1 procent van de huidige emissies op haar terug te voeren zijn (o.a. randnummer 641 Dagvaarding).
507. Milieudefensie c.s. maakt haar gehele vordering – en de onderbouwing daarvan – afhankelijk van dat uitgangspunt, ook haar betoog rondom de hier te bespreken Kelderluikfactor.

508. Een tweede uitgangspunt van Milieudefensie c.s. is dat, als de vorderingen tegen RDS zouden worden toegewezen, de rest van de wereld ook zal veranderen. Zij stelt dat RDS dáárom onrechtmatig handelt als RDS niet tot de door haar geëiste reductie in CO₂-emissies overgaat, terwijl zij tegelijkertijd erkent dat de CO₂-emissies die zij aan RDS toerekenen "niet allesbepalend zijn in de veroorzaking van het klimaatprobleem" (par. 644 Dagvaarding). Met andere woorden: de aard en ernst van de schade ligt niet besloten in het handelen van RDS alleen.
509. Deugdelijke argumenten voor dit uitgangspunt voert Milieudefensie c.s. echter niet aan, en hoe dan ook kan dit geen basis zijn om aan te nemen dat op RDS een zorgplicht rust, laat staan dat zij daarin is tekortgeschoten.
510. Ten derde zou er een "groot risico" zijn op schade, in het bijzonder door het bereiken van "tipping points" (randnummer 13 Dagvaarding), waarbij wordt gewezen op "het catastrofale gevaar" (randnummer 28 Dagvaarding). Milieudefensie c.s. geeft daarbij het wetenschappelijke bewijs waarop zij haar vorderingen zegt te baseren, verkeerd weer.
511. Ieder van die punten zal hieronder worden toegelicht.
512. Het betoog van Milieudefensie c.s. moet worden verworpen, allereerst omdat het gehele betoog is gebouwd op een ondeugdelijk uitgangspunt met betrekking tot de emissies van RDS.
 - Milieudefensie c.s. stelt dat RDS een van de grootste veroorzakers van CO₂-emissies is omdat zij emissies als gevolg van de verbranding van fossiele brandstoffen door eindgebruikers aan RDS toerekent. Hierboven is in subparagraaf 6.3.2 uiteengezet dat de stelling van Milieudefensie c.s. dat RDS een zeer grote bijdrage levert aan mondiale CO₂-emissies, is gebaseerd op het onhoudbare standpunt dat de CO₂-emissies door eindgebruikers die fossiele brandstoffen verbranden voor rekening van RDS komen en/of dat RDS daarvoor verantwoordelijk is. Bovendien geldt dat, zelfs als de emissies van eindgebruikers aan RDS worden toegerekend, door Milieudefensie c.s. niet is aangetoond dat die specifieke emissies een wezenlijke impact hebben op klimaatverandering.
 - RDS heeft zelf verwaarloosbare CO₂-emissies. Er is, anders dan Milieudefensie c.s. meent, geen juridische grondslag om RDS verantwoordelijk te houden voor CO₂-emissies door andere Shell vennootschappen (zie subparagraaf 6.3.3 hierboven). Bovendien is

op basis van de lokale wet- en regelgeving die op die bedrijven van toepassing is, de uitstoot van emissies toegestaan.

- Verder stelt Milieudefensie c.s. – terecht – niet dat die bijdragen door RDS, of zelfs die door andere Shell vennootschappen (anders dan die van eindgebruikers), significante invloed hebben op de gevolgen van klimaatverandering die zij schetst. Integendeel: zoals RDS hiervoor al onder de aandacht bracht, erkent Milieudefensie c.s. dat de emissies van de Shell groep op zichzelf bezien niet tot klimaatverandering leiden. Er is dan ook geen zodanig verband tussen het gestelde gevaar enerzijds en de gedragingen van juist Shell anderzijds om te concluderen dat de Kelderluik-criteria in het nadeel van Shell werken. De stelling dat Shell – als een van de zeer vele spelers in het mondiale energiesysteem – een bijdrage levert aan een zeer veel groter geheel leidt niet, zoals Milieudefensie c.s. wil, tot de conclusie dat zij ingrijpen door uitsluitend RDS kan afdwingen terwijl de oplossing uitsluitend kan komen door een maatschappelijke transitie en regulering van het grotere geheel van het energiesysteem.
- Shell neemt maatregelen om broeikasgasemissies te beheersen, waaronder CO₂-emissies. Dat is in paragraaf 2.3 toegelicht. Ook hier geldt dat Milieudefensie c.s. niet stelt dat dat anders is.
- Shell is goeddeels onderworpen aan specifieke regels voor wat betreft de eigen CO₂-emissies, in het bijzonder het emissiehandelssysteem, en houdt zich daaraan. Zie hierover paragraaf 2.7.

513. Milieudefensie c.s. heeft dus niet onderbouwd of zelfs aannemelijk gemaakt dat de emissies van RDS dan wel die van andere Shell vennootschappen tot een gevaar leiden waarvan de aard en ernst zodanig is dat juist RDS zich anders moet gedragen dan zij doet.

514. Ook los daarvan is het betoog van Milieudefensie c.s. niet houdbaar. Milieudefensie c.s. erkent feitelijk dat het handelen door RDS op zichzelf niet relevant is, omdat de door Milieudefensie c.s. verlangde wijziging in dat handelen het gevaar op zichzelf niet wegneemt. Zij probeert daaraan te ontkomen door de – niet-onderbouwde en betwiste – stelling dat, kort gezegd, als de vorderingen worden toegewezen hiervan een signaal uitgaat dat de samenleving als geheel zal veranderen (zie randnummer 648-650 Dagvaarding). Dat is echter niet een belang dat van betekenis is bij de

toepassing van de Kelderluik-criteria of de bredere beoordeling van de vraag of RDS onrechtmatig handelt. RDS heeft hierboven toegelicht waarom de gedachte die Milieudefensie c.s. tot uitgangspunt neemt niet reëel is. Ook in andere gevallen is in de praktijk gebleken dat als een deel van het aanbod wegvalt (hetgeen zou gebeuren als Shell haar activiteiten zou staken en deze niet zou verkopen aan een ander bedrijf), andere aanbieders van fossiele brandstoffen opstaan (subparagraaf 2.2.4). Als Shell activiteiten zou afstoten, ligt bovendien voor de hand dat die activiteiten onder een andere eigenaar doorgaan, net zoals bij Ørsted is gebeurd. RDS zal nog op een aanverwant punt terugkomen bij de bespreking van de bezwaarlijkheid van voorzorgsmaatregelen hieronder.

515. Milieudefensie c.s. geeft overigens ook de aard en ernst van de schade door klimaatverandering in het algemeen verkeerd weer, onder meer op de volgende punten.

- Ten eerste draait haar betoog voor een groot deel om de gedachte dat een grens van 430 ppm moet worden bewaakt om de opwarming te beperken tot 1,5°C en dat anders een "catastrofaal" gevaar dreigt. Door van dat basisscenario uit te gaan, eist Milieudefensie c.s. dat RDS voldoet aan een strengere norm dan de norm die in de Overeenkomst van Parijs tot uitdrukking is gebracht voor staten. Daarin is de grens immers niet 1,5°C maar minder dan 2°C (zie subparagraaf 2.6.3).⁵⁶¹ Dat is voor de vorderingen problematisch omdat Milieudefensie c.s. niet kan aantonen dat op basis van de Overeenkomst van Parijs op staten een verplichting rust om de opwarming tot 1,5°C te beperken, laat staan dat een dergelijke verplichting indirect op RDS rust. Of de grenswaarde nu echter 2°C of 1,5°C is, Milieudefensie c.s. stelt niet – en toont niet aan – dat zonder het handelen van RDS wél op de door haar gewenste grenswaarde wordt gekoerst.
- Ten tweede legt Milieudefensie c.s. bij de aard en ernst van de schade bijzondere nadruk op "tipping points", gebeurtenissen waardoor een onomkeerbaar effect wordt bereikt. Daarbij geeft zij echter de stand van de wetenschap, zoals die door het IPCC is gewogen en beschreven, verkeerd weer, bijvoorbeeld omdat het IPCC significante onzekerheden beschrijft. Milieudefensie c.s. stelt zich eenvoudigweg onzorgvuldig op als het gaat om de

⁵⁶¹ De vorderingen van Milieudefensie c.s. gaan ook verder dan, bijvoorbeeld, de Klimaatwet. Zie subparagraaf 2.7.2.

wetenschappelijke basis voor haar positie. Zie hierover uitvoerig subparagraaf 2.5.1.

516. Milieudefensie c.s. maakt, kortom, uiteindelijk niet aannemelijk dat het handelen door RDS kan leiden tot schade van een zodanige aard en ernst dat die onder de Kelderluik-criteria een zorgplicht voor RDS meebrengt om de door Milieudefensie c.s. geëiste maatregelen te treffen om die schade te voorkomen. Bovendien is energie onmisbaar voor de maatschappij als geheel. Partijen zoals het Internationaal Energieagentschap verwachten, tegen die achtergrond, niet dat de samenleving reeds op de door Milieudefensie c.s. gewenste momenten afscheid zal hebben genomen van fossiele energiebronnen (zie subparagraaf 2.2.3).
517. RDS verwijst verder naar paragraaf 7.4 hieronder, waar een aanverwant punt uitgebreider zal worden uiteengezet.

Aard van de gedraging en het nut van de activiteit of het doel dat ermee wordt nagestreefd

518. Hoe groter het nut van een activiteit, hoe minder snel sprake kan zijn van onrechtmatige gevaarzetting.⁵⁶²
519. Als uitgangspunt, en zoals in subparagraaf 2.7.1 - 2.7.2 en 7.2.3 is aangegeven, is in het emissiehandelssysteem en de Nederlandse implementatie daarvan expliciet bepaald dat voor diverse Shell activiteiten, CO₂-emissies expliciet zijn toegestaan en dat zij aan emissierechten zijn onderworpen. Zoals daar is genoemd, is dit een belemmering om te kunnen oordelen dat die activiteiten onrechtmatig zijn. Hetzelfde geldt voor zover (1) voor die activiteiten in de toekomst vergunningen of anderszins toestemming wordt verleend en (2) activiteiten van Shell buiten de EU op grond van de daar toepasselijke regelgeving zijn toegestaan of vergund of dat in de toekomst zullen worden (zie ook paragraaf 3.4 over toepasselijk recht onder verwijzing naar artikel 17 van de Verordening).
520. Het kan redelijkerwijs niet worden betwist dat het nut van energievoorziening door fossiele brandstoffen groot is voor de maatschappij als geheel, ook voor Milieudefensie c.s. en haar achterban. De vraag naar energie neemt bovendien toe. Fossiele brandstoffen blijven naar verwachting ook in 2050 nog noodzakelijk.

⁵⁶² K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.4.8.1.

521. Van Dijk schrijft tegen die achtergrond het volgende:⁵⁶³

"Een rechter zal niet snel aannemen dat de voorzienbaarheid van de schadelijkheid van de uitstoot voor een specifieke vervuiler zo groot is dat hij van dat gedrag af moet zien, mede ook omdat vele (grote) vervuilers, zoals elektriciteitscentrales of ook autofabrikanten een erkend nuttige functie in de maatschappij vervullen." [onderstreping advocaten]

522. In randnummer 611 en 612 van de Dagvaarding vermeldt Milieudefensie c.s. dat de rechtbank in het Urgenda-vonnis heeft geoordeeld dat de Staat het in zijn macht heeft om door regelgeving controle uit te oefenen over het collectieve Nederlandse emissieniveau. Zoals hierboven in subparagraaf 6.2.3, slot, is opgemerkt, is dat een belangrijk verschil met de onderhavige zaak. Die mogelijkheid tot controle door regelgeving maakt dat van de Staat een hoge mate van zorgvuldigheid kan worden geëist, aldus Milieudefensie c.s. Milieudefensie c.s. meent dat voor RDS dezelfde conclusie moet worden getrokken. De positie van RDS is echter onvergelijkbaar met die van de Staat. De Staat is immers bevoegd tot het maken van regelgeving waar eenieder zich aan dient te houden en kan zo controle uitoefenen over het collectieve Nederlandse emissieniveau.
523. Het voorgaande geldt allemaal niet voor RDS. De *Urgenda*-maatstaf die Milieudefensie c.s. hier aanvoert, voorzover al juist, is daarom niet van overeenkomstige toepassing op RDS. Dat Shell zich vrijwillig inspant om haar emissies te beheersen, en de netto CO₂-intensiteit van de producten die zij verkoopt te verminderen door haar NCF-ambitie, wil niet zeggen dat sprake is van een vergelijkbare mogelijkheid tot controle en verantwoordelijkheid zoals die voor de Staat geldt.
524. Ook de aard van de gedraging en het nut van de activiteit of het doel dat ermee wordt nagestreefd wijzen dus niet op onrechtmatige gevaarzetting door RDS.

Bezwaarlijkheid en gebruikelijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen; maatregel die Milieudefensie c.s. vordert is niet effectief mede omdat anderen zullen instappen om aan de vraag te voldoen

525. Een volgende factor die van belang is voor de beoordeling of sprake is van onrechtmatige gevaarzetting is volgens de Hoge Raad "de bezwaarlijkheid

⁵⁶³ Chr. H. van Dijk, 'Privaatrechtelijke aansprakelijkheid voor opwarming van de aarde', *NJB* 2007/45-46, p. 2868.

en gebruikelijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen"
[onderstreping advocaten].⁵⁶⁴

526. Voorop staat dat terughoudendheid is geboden bij het aannemen van onrechtmatige gevaarzetting wegens het ontbreken van (toereikende) voorzorgsmaatregelen. Het enkele feit dat (extra) veiligheidsmaatregelen mogelijk, onbezwaarlijk en/of gebruikelijk zijn, is niet voldoende om te concluderen dat die maatregelen ook getroffen moeten worden, op straffe van aansprakelijkheid wegens onrechtmatige gevaarzetting.⁵⁶⁵ Als die maatregelen onevenredig bezwarend zijn, dan is er reden te minder om de gedraging onrechtmatig te achten.⁵⁶⁶ Dat geldt temeer als de gevorderde maatregel ook nog eens niet effectief is.
527. De voorzorgsmaatregel die Milieudefensie c.s. van RDS verlangt is blijkens de Dagvaarding "veranderen", namelijk door "adequaate klimaatbeleid te voeren" (randnummer 620 Dagvaarding). Het gaat dus klaarblijkelijk om hetgeen gevorderd wordt: netto nul CO₂-emissies (al omvat het petitum zoals hierboven opgemerkt niet de emissies door andere Shell vennootschappen en emissies veroorzaakt door eindgebruikers van hun fossiele producten, bespreekt RDS dat hieronder wel in reactie op het betoog van Milieudefensie c.s. in de rest van de Dagvaarding).
528. RDS herhaalt op deze plaats allereerst dat, zoals in onder meer subparagraaf 2.2.4 is toegelicht, de door Milieudefensie c.s. gevorderde maatregel niet effectief zal zijn. De emissies van RDS zijn verwaarloosbaar klein. Maar bovendien zou een eventuele veroordeling die ertoe leidt dat Shell geen CO₂-emitterende fossiele brandstoffen en energieproducten kan produceren, ook niet effectief zijn omdat anderen zullen instappen om aan de vraag te voldoen.
529. Voor wat betreft de component "gebruikelijkheid" kan RDS kort zijn. Het nemen van de voorzorgsmaatregel die Milieudefensie c.s. van RDS verlangt is ongebruikelijk. Zoals in paragraaf 2.3 is uiteengezet, neemt Shell al maatregelen tegen klimaatverandering vooruitlopend op de transitie. De samenleving als geheel ligt nog niet op koers om emissies te beperken in de zin die Milieudefensie c.s. wenst of om de doelen van de Overeenkomst van Parijs te behalen. De vraag naar fossiele brandstoffen zal naar

⁵⁶⁴ HR 14 juli 2017, ECLI:NL:HR:2017:1345 (*JMV/Zürich*), r.o. 3.3.2, met verwijzing naar HR 7 april 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU6934, (*Bildtpollen/Miedema*), r.o. 3.3.

⁵⁶⁵ K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.4.4.9.

⁵⁶⁶ K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 6.4.4.3. Ook Rb. Arnhem 4 november 2009, ECLI:NL:RBARN:2009:BK3988 (*Plakoksel*), r.o. 2.6; HR 9 januari 1942, NJ 1942/295 (*Wegdek Ferwerderadeel*) en HR 9 oktober 1981, NJ 1982/332, m.nt. C.J.H. Brunner (*Waterschap Bargerbeek*).

verwachting tot ruim na 2050 aanzienlijk blijven (zie subparagraaf 2.2.3). Welke maatregelen op de eindgebruiker zullen rusten in 2030, 2040 en 2050 terzake van de CO₂-emissies die de eindgebruiker veroorzaakt bij verbranding van fossiele brandstoffen valt nog te bezien. Laat staan dat het gebruikelijk is dat producenten maatregelen nemen om die CO₂-emissies door eindgebruikers tot (netto) nul te reduceren. De maatregelen die Milieudefensie c.s. van Shell verlangt zijn thans en – belangrijker – voor zover te voorzien in 2030, 2040 en 2050 niet gebruikelijk.

530. Voor wat betreft de component "bezwaarlijkheid" is een uitvoeriger toelichting op zijn plaats. De bezwaarlijkheid van de maatregelen die Milieudefensie c.s. op het oog heeft betreft namelijk niet alleen RDS, maar ook andere Shell vennootschappen, hun afnemers, en de maatschappij als geheel. Milieudefensie c.s. sluit haar ogen voor de grote belangen die gemoeid zijn met de activiteiten waarop het gebod ziet. RDS licht die verschillende elementen hieronder toe.
531. De verlangde maatregelen zijn bezwaarlijk voor RDS. Dat is duidelijk, en lijkt door Milieudefensie c.s. te worden erkend (randnummer 620 e.v., in het bijzonder 622 (slot), Dagvaarding). Als RDS daadwerkelijk gedwongen zou worden deze maatregelen te nemen en zich daaraan hard zou moeten committeren zoals Milieudefensie c.s. wenst, dan wordt RDS daarmee minst genomen gedwongen vooruit te lopen op de muziek. Het is geen zekerheid dat de samenleving als geheel inderdaad de energietransitie zal doorvoeren zodat de doelen van de Overeenkomst van Parijs worden gehaald. Als dat gebeurt, dan is nog niet bekend op welke wijze dat zal gebeuren en wat daarvoor het tijdspad zal zijn. Het spreekt voor zich dat als een individueel bedrijf te midden van die onzekerheid zou worden gebonden aan vergaande maatregelen zoals Milieudefensie c.s. die wenst, dat bedrijf niet meer adequaat en met voldoende flexibiliteit kan inspelen op de ontwikkelingen die zich in de toekomst kunnen ontplooiën. Dat geldt eens te meer voor RDS; Shell is nu eenmaal een groep van vennootschappen met aanzienlijke activiteiten in fossiele brandstoffen. Gebondenheid aan dergelijke maatregelen, te midden van onzekerheid in de rest van de samenleving over de te nemen maatregelen, is voor haar daarom des te bezwaarlijker.
532. Specifiek over de concurrentiepositie van RDS wordt het volgende opgemerkt. RDS is de enige private partij die Milieudefensie c.s. heeft gedagvaard. Als – via RDS – Shell gedwongen zou worden om als enige onderneming aan de eisen van Milieudefensie c.s. te voldoen, dan wordt haar concurrentiepositie onevenredig en ongerechtvaardigd geschaad. Zij

moet dan immers allerlei maatregelen nemen waartoe haar concurrenten niet verplicht zijn en voor haar gelden dan beperkingen waardoor haar concurrenten niet worden getroffen, waardoor het *level playing field* wordt verstoord. Daarbij moet worden bedacht dat Milieudefensie c.s. deze eisen aan RDS stelt op een moment waarop de wetgever doende is om de Overeenkomst van Parijs te vertalen naar concrete maatregelen en verantwoordelijkheden voor verschillende partijen om klimaatverandering tegen te gaan, en uitstoot van emissies al via het emissiehandelssysteem is gereguleerd.⁵⁶⁷ Bovendien zullen concurrenten van Shell in het gat springen en de activiteiten die Shell niet meer kan uitvoeren, overnemen. Hetgeen in deze alinea is opgenomen geldt vanzelfsprekend voor ieder van de Shell vennootschappen.⁵⁶⁸

533. Ook voor allerlei andere belanghebbenden zouden de maatregelen bezwaarlijk zijn. Mensen wiens baan afhankelijk is van de voortzetting van de bedrijfsactiviteiten van Shell zijn daar slechts één voorbeeld van. In bredere zin, is in paragraaf 2.2 uiteengezet dat de samenleving afhankelijk is van energievoorziening door fossiele brandstoffen. Diverse industrieën zijn afhankelijk van fossiele brandstoffen die in de voorzienbare toekomst nog niet vervangbaar zijn. Ook is gewezen op de behoefte aan energie en het feit dat energie essentieel is voor de vervulling van menselijke basisbehoeften, wat onder meer wordt onderkend in de Sustainable Development Goals (SDG) van de VN. Het gebruik van bepaalde fossiele brandstoffen zoals aardgas levert aanzienlijk minder CO₂-emissies op dan andere fossiele brandstoffen zoals steenkool (subparagraaf 2.2.3.3). In vrijwel alle scenario's waarin de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs worden gehaald, wordt voortgezet gebruik van fossiele brandstoffen aangenomen. Zoals RDS al elders heeft toegelicht, zal voor bepaalde activiteiten ook in de toekomst het gebruik van fossiele brandstoffen nodig blijven. Dat ook de belangen en beleid van vreemde staten en hun inwoners door toewijzing van een vordering als de onderhavige geschaad

⁵⁶⁷
⁵⁶⁸

Dat systeem en de werking daarvan is in subparagraaf 2.7.1-2.7.2 besproken. Voor dat laatste wordt dan overigens wel veronderstellenderwijs aangenomen dat die andere Shell vennootschappen zich zullen voegen naar de eventuele veroordeling die tegen RDS wordt uitgesproken. Dat is geen gegeven, want alleen RDS is partij in de onderhavige procedure. De CO₂-emissies van de Shell groep en de verkoop van fossiele producten vindt echter plaats door andere Shell vennootschappen. Het bestuur van andere Shell vennootschappen heeft een eigen rol en verantwoordelijkheid. Het niet-gebruiken van een concessie om een olie- of gasveld te exploiteren is niet goed denkbaar, ook niet omdat de uitgevende autoriteiten dat niet toestaan. Ook bestaat de mogelijkheid dat bepaalde vennootschappen in de toekomst niet langer (indirecte) dochtervennootschappen van RDS zijn. Deze bedenkingen tonen echter vooral aan waarom de vordering zoals die is voorgelegd niet zinvol is.

zouden worden, heeft RDS reeds toegelicht in subparagraaf 6.2.4 hierboven.

534. De maatregelen die Milieudefensie c.s. van RDS verlangt, zijn ook om een andere reden bezwaarlijk (dit is niet alleen binnen de Kelderluik-factoren van belang, vgl. artikel 6:168 BW). Als de vorderingen van Milieudefensie c.s. namelijk zullen worden toegewezen, kan dit uiteindelijk leiden tot een hogere wereldwijde uitstoot van CO₂-emissies. Als RDS deze maatregelen werkelijk zou moeten nemen, dan ligt voor de hand dat zij afscheid zal moeten nemen van activiteiten van Shell, bijvoorbeeld door deze te verkopen. Dat betekent echter niet, althans niet zonder meer, dat die activiteiten niet meer zullen worden ontplooid door andere bedrijven. Bij wijze van voorbeeld zal, als een Shell vennootschap een bepaalde concessie tot exploitatie van een bepaald olie- of gasveld zou opgeven, of deze ongebruikt zou laten, die concessie zeer waarschijnlijk opnieuw worden aangeboden aan andere partijen. Dit beperkt ook de vrijheid van landen om hun bronnen te (laten) exploiteren op de wijze die zij het beste vinden voor hun land: zij kunnen er dan immers niet meer voor kiezen dit met of door vennootschappen uit de Shell groep te doen, ook al zou dat hun eerste keus zijn. Het eventueel verkopen door RDS van bepaalde dochtervennootschappen heeft een soortgelijk effect. Het ligt geenszins voor de hand dat de wereld er beter voor zou staan als de vorderingen inderdaad worden toegewezen en RDS wordt gedwongen dergelijke stappen te overwegen. Milieudefensie c.s. stelt dat zelfs niet. Shell neemt al maatregelen vooruitlopend op de transitie. Dat is in paragraaf 2.3 toegelicht. Dat betekent dan ook dat de kans aanzienlijk is dat als RDS daadwerkelijk de door Milieudefensie c.s. verlangde maatregelen zou nemen, dit de uiteindelijke doelen van Milieudefensie c.s. zou kunnen ondergraven. Hetzelfde zou gelden als Shell's activiteiten wel stil zouden liggen; er zullen dan andere energiebronnen ingezet moeten worden en dat zou er toe kunnen leiden dat dan een beroep moet worden gedaan op bronnen die meer CO₂-emissies opleveren. Milieudefensie c.s. negeert dergelijke overwegingen geheel. Deze overwegingen heeft RDS eerder uitgebreider toegelicht in subparagraaf 2.2.4.
535. De genoemde afhankelijkheid van de samenleving van fossiele brandstoffen, ook op wat langere termijn, is een kenmerkend verschil tussen de onderhavige zaak en de asbestproblematiek waarmee Milieudefensie c.s. een parallel trekt (randnummer 632 Dagvaarding). Asbest is een materiaal dat gevaar oplevert, maar waarvoor enerzijds relatief eenvoudige beschermingsmaatregelen te treffen zijn en waarvoor

anderzijds ook andere alternatieven bestaan. Dat geldt in de onderhavige zaak niet. De vergelijking gaat dus mank.

536. Het is in dit verband opvallend dat Milieudefensie c.s. zelf nu juist een hoofdstuk in de Dagvaarding heeft opgenomen waarin zij uiteenzet dat RDS "kan en moet veranderen" (XI.5). Daar schetst Milieudefensie c.s. twee scenario's voor partijen zoals RDS. Uit paragraaf 2.3 hierboven is duidelijk dat RDS een strategie volgt die inderdaad rekening houdt met de noodzaak om bij te dragen aan de energietransitie, en zal inspelen op en deelnemen aan (thans nog niet nauwkeurig te voorspellen) ontwikkelingen in dat verband. Specifiek noemt Milieudefensie c.s. dat het voormalige Danish Oil and Natural Gas Energy (DONG, thans Ørsted) investeringen in olie en gas volledig afbouwde en ging investeren in hernieuwbare energie.⁵⁶⁹ Dat laatste klinkt mooi, maar de realiteit is dat DONG de *upstream* activiteit van het winnen van olie en gas in 2017 in zijn geheel heeft verkocht aan Ineos. Deze activiteiten zijn dus gewoon doorgezet, zij het niet binnen DONG (zie subparagraaf 2.2.4).

537. De slotsom is dat de voorzorgsmaatregelen die Milieudefensie c.s. verlangt niet gebruikelijk zijn. Zij zijn bovendien bezwaarlijk voor RDS en voor andere Shell vennootschappen. Tot slot geldt dat die maatregelen niet effectief zijn.

7.4 Causaal verband ontbreekt en ook om die reden kunnen de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet worden toegewezen, althans moet Milieudefensie c.s. niet-ontvankelijk worden verklaard in haar vorderingen

7.4.1 Inleiding

538. De gedragingen van RDS die volgens Milieudefensie c.s. tot een zorgplichtschending leiden, staan in onvoldoende causaal verband met de wereldwijde problematiek van klimaatverandering en de gevolgen daarvan zoals omschreven in de Dagvaarding. Ook vanwege het ontbreken van het vereiste causaal verband moeten de vorderingen van Milieudefensie c.s. worden afgewezen, althans moeten de eisers bij gebrek aan voldoende belang in de vorderingen niet-ontvankelijk worden verklaard.

539. Hieronder zal in subparagraaf 7.4.2 eerst worden aangetoond dat de bijdrage van RDS aan CO₂-emissies niet zodanig is dat voldoende causaal verband kan worden aangenomen tussen de gedragingen van RDS

⁵⁶⁹ Overigens is DONG aanzienlijk kleiner dan de Shell groep.

enerzijds en het gevaar van klimaatverandering en de schadelijke gevolgen daarvan anderzijds. In subparagraaf 7.4.3 zal worden besproken dat de enkele bijdrage van RDS niet voldoende is voor aansprakelijkheid en dat het Kalimijnen-arrest⁵⁷⁰ waar Milieudefensie c.s. zich in dit verband op beroept niet naar analogie kan worden toegepast. In subparagraaf 7.4.4 zal vervolgens worden uiteengezet dat het ontbreken van causaal verband, anders dan Milieudefensie c.s. in de Dagvaarding stelt, wel degelijk een rol speelt bij de beoordeling van de vorderingen van Milieudefensie c.s.

7.4.2 Het gevaar van klimaatverandering en de (mogelijke) gevolgen daarvan worden veroorzaakt door het totaal aan gezamenlijke emissies op mondiaal niveau, en niet door de gedragingen van RDS of de gezamenlijke Shell vennootschappen alleen

540. Het voor aansprakelijkheid vereiste causaal verband tussen het handelen van RDS enerzijds, en het door Milieudefensie c.s. aan haar vorderingen ten grondslag gelegde 'algemene' gevaar van klimaatverandering en de gevolgen daarvan anderzijds, ontbreekt. RDS weerspreekt niet dat de gezamenlijke omvang van natuurlijke en menselijke broeikasgasemissies invloed heeft op het klimaat, zoals onder meer door het IPCC wordt omschreven.
541. Klimaatverandering is echter niet het gevolg van afzonderlijke CO₂-emissies op zichzelf beschouwd, maar juist van het totaal aan *gezamenlijke* emissies van broeikasgassen op mondiaal niveau. RDS ontkent niet dat de Shell vennootschappen een aandeel hebben in deze gezamenlijke emissies, maar wijst er wel op dat dergelijke emissies van de Shell vennootschappen *alleen* niet de hierboven bedoelde *mondiale* klimaatverandering kunnen veroorzaken. Milieudefensie c.s. onderkent dit overigens zelf ook op meerdere plaatsen in de Dagvaarding.⁵⁷¹
542. Opmerking verdient hierbij ook dat de emissies door eindgebruikers van fossiele producten niet alleen niet aan RDS kunnen worden toegerekend – zoals hierboven is uiteengezet – maar daarnaast ook slechts zeer indirect verband houden met de activiteiten van RDS. RDS produceert immers niet zelf die producten. En de Shell vennootschappen zijn zelf niet de eindgebruiker van die producten, en hebben zelf niet in de hand hoe efficiënt die producten worden gebruikt en in hoeverre de eindgebruiker maatregelen neemt om de emissie af te vangen of te compenseren. De

⁵⁷⁰ HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713 (*Kalimijnen*).
⁵⁷¹ Zie onder meer randnummer 509, 529 en 644 Dagvaarding.

eindgebruiker kan die producten bovendien ook van andere producenten betrekken. Causaal verband, indien al aanwezig, is dus heel indirect.

543. De beweerde schadelijke gevolgen die door het gevaar van klimaatverandering kunnen ontstaan, staan ook niet in causaal verband met de gedragingen van RDS of van Shell vennootschappen. Milieudefensie c.s. beperkt zich in haar bespreking van die gevolgen echter tot de schade die zich in algemene zin door klimaatverandering kan voordoen en de waarschijnlijkheid dat deze schade zich nu en in de toekomst manifesteert.⁵⁷² Dat dergelijke schadelijke gevolgen het gevolg zijn van specifieke gedragingen van RDS of van Shell vennootschappen, voert Milieudefensie c.s. niet aan. Daarbij moet worden opgemerkt dat het ook niet mogelijk is deze algemene schadelijke gevolgen van klimaatverandering in voldoende verband te brengen met specifieke gedragingen van RDS of van Shell vennootschappen. Onduidelijk is niet alleen wanneer en op welke manier deze schade precies intreedt, maar ook of Shell's emissies daarvan de oorzaak zijn.
544. Volgens Milieudefensie c.s. is voor aansprakelijkheid van RDS voldoende dat haar CO₂-emissies "*bijdragen aan gevaarlijke klimaatverandering*" en dat daaruit serieuze schadelijke gevolgen kunnen ontstaan. Zojust is al aan de orde gekomen dat een causaal verband tussen de emissies van RDS en *gevaarlijke* klimaatverandering überhaupt niet kan worden vastgesteld, ook niet als de emissies van Shell vennootschappen of eindgebruikers aan RDS moeten worden toegerekend. In het navolgende zal ook de stelling worden weersproken dat voldoende zou zijn dat dergelijke emissies bijdragen aan (gevaarlijke) klimaatverandering.

7.4.3 De emissies van Shell zijn verwaarloosbaar; voor toewijzing van de vorderingen op grond van deelaansprakelijkheid is ook geen plaats

545. Milieudefensie c.s. geeft weliswaar toe dat Shell's CO₂-emissies op zichzelf niet tot "*het beschreven gevaar*" leiden, maar meent dat op RDS toch een "*deelverantwoordelijkheid*" rust omdat zij met een vermeend (doch betwist, zie subparagraaf 2.6.4) aandeel van 1,8 procent van de historische mondiale emissies (en ruim 1 procent van huidige emissies) een "*niet-verwaarloosbare en zelfs substantiële bijdrage*" zou leveren aan de toename van CO₂-concentratie in de atmosfeer. Ondanks het feit dat – zoals Milieudefensie c.s. zelf ook erkent – Shell's vermeende emissies (zelfs inclusief die van eindgebruikers) op zichzelf het algemene gevaar van klimaatverandering en de gevolgen daarvan niet kunnen veroorzaken, en

⁵⁷² Hoofdstuk VIII.2.1.1 Dagvaarding.

causaal verband in die zin ontbreekt, stelt Milieudefensie c.s. dat Shell's relatief geringe uitstoot niet aan aansprakelijkheid in de weg staat.

546. Milieudefensie c.s. baseert zich daarbij op het Kalimijnen-arrest van de Hoge Raad, waarin Nederlandse kwekers als benedenstroomse gebruikers van de Rijn schade leden door zoutlozingen van verschillende partijen in 'boven' gelegen delen van de rivier. Deze zoutlozingen deden, in combinatie met natuurlijke oorzaken, de zoutconcentratie in het water stijgen. Daardoor ontstond schade bij kwekers die hun gewassen met het water uit de Rijn besproeiden en hun opbrengsten achteruit zagen gaan. Deze kwekers spraken vervolgens één van de partijen die verantwoordelijk was voor de zoutlozingen aan, de Franse Kalimijnen.
547. De Hoge Raad oordeelde in het Kalimijnen-arrest dat de onderscheiden zoutlozingen van de bovenstroomse gebruikers op zichzelf weliswaar slechts een deel van de schade veroorzaakten, maar dat dit niet aan aansprakelijkheid van een afzonderlijke partij in de weg stond. Hoewel het aan de Franse Kalimijnen toe te schrijven aandeel in de totale zoutbelasting volgens de Hoge Raad relatief gering was, was dit niet verwaarloosbaar klein.⁵⁷³ Daarbij was van belang dat tussen de stijging van de zoutconcentratie en de schade die doordoor werd veroorzaakt een lineair verband bestond, terwijl ook kon worden vastgesteld in welke mate een partij aan die stijging had bijgedragen. Het was derhalve mogelijk te bepalen welk deel van de schade door een afzonderlijke partij was veroorzaakt. Van de Franse Kalimijnen, verantwoordelijk voor ongeveer 40 procent van de zoutlozingen, kon daarom vergoeding van een met dat aandeel overeenkomstig gedeelte van de schade worden gevorderd.⁵⁷⁴ Voor CO₂-emissies geldt overigens dat CO₂-moleculen niet van elkaar te onderscheiden zijn en dat niet kan worden vastgesteld wie op welk moment in de tijd bepaalde CO₂-emissies heeft uitgestoten.
548. Milieudefensie c.s. meent dat RDS zich op grond van het Kalimijnen-arrest niet kan verweren door te wijzen op haar geringe aandeel in de totale mondiale uitstoot van CO₂. Het Kalimijnen-arrest kan echter niet naar analogie worden toegepast op het beweerde aandeel van RDS in het totaal aan gezamenlijke emissies. Daarvoor zijn een aantal redenen aan te wijzen:
 - Zoals reeds aan de orde is gekomen, baseert Milieudefensie c.s. haar vorderingen op onjuiste uitgangspunten ten aanzien van de

⁵⁷³ HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713 (*Kalimijnen*), r.o. 3.1.

⁵⁷⁴ HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713 (*Kalimijnen*), r.o. 3.5.1.

emissies van RDS. In subparagraaf 2.6.4 en paragraaf 6.3 is aangetoond dat Milieudefensie c.s. ten onrechte de CO₂-uitstoot door eindgebruikers aan RDS toerekent (Scope 3-emissies). De emissies van de Shell vennootschappen zelf zijn heel veel lager, en de emissies van RDS zijn verwaarloosbaar. Zelfs Shell's vermeende (doch betwiste) historische bijdrage van 1,8 procent aan de mondiale CO₂-emissies levert een wezenlijk verschil op met het aandeel van ongeveer 40 procent waar het in het Kalimijnen-arrest om ging. Milieudefensie c.s. heeft overigens niet gesteld en niet onderbouwd dat de emissies van Shell zelf, zonder de onterechte toerekening van die van de eindgebruikers van haar producten, ook tot een "*niet-verwaarloosbare en zelfs substantiële bijdrage*" leiden.⁵⁷⁵

- Een ander verschil is dat Kalimijnen op een schadevergoedingsvordering zag, terwijl al was komen vast te staan dat de zoutlozingen een onrechtmatige gedraging opleverden jegens de benedenstroomse gebruikers van de rivier op grond van hinder. Ook was in die zin sprake van een directer causaal verband dat een specifieke gebeurtenis tot specifieke schade had geleid. Hoewel de afzonderlijke zoutlozingen in kwestie slechts een deel van de totale schade hadden veroorzaakt, kon vanwege het lineair verband wel worden vastgesteld om wélk deel van de schade het ging. Dit betekende ook dat degene die verantwoordelijk was voor de zoutlozingen slechts aansprakelijk was voor dat gedeelte van de schade waarvan kon worden vastgesteld dat hij deze zelf had veroorzaakt.⁵⁷⁶ Dit ligt anders bij een gebodsactie, die een 'alles-of-niets' karakter heeft. Milieudefensie c.s. probeert hieraan te ontkomen door de zaken zo voor te stellen dat het aandeel van RDS op grond van de Overeenkomst van Parijs kan worden vastgesteld op een netto nul reductieverplichting. Zoals hierboven is aangetoond, miskent Milieudefensie c.s. echter dat de Overeenkomst van Parijs slechts een algemene doelstelling formuleert en geen concrete verdeelsleutel voorschrijft om die doelstelling te behalen. Daarbij wijst RDS er bovendien nogmaals op dat de Overeenkomst van Parijs geen verplichtingen op private partijen legt.

⁵⁷⁵ Ook de bijdrage van het totaal van 1,8% wordt overigens betwist door RDS.
⁵⁷⁶ HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713 (*Kalimijnen*), r.o. 3.5.1.

7.4.4 Het vereiste van causaliteit speelt ook bij bevelsvorderingen een belangrijke rol

549. Voor toewijzing van de (bevels)vorderingen van Milieudefensie c.s. moet sprake zijn van een onrechtmatige gedraging jegens degene die de vordering heeft ingesteld, dan wel een *reële dreiging* dat een onrechtmatige gedraging zal plaatsvinden. Daarnaast moet de eiser ook een concreet belang bij de vordering kunnen aantonen. Zoals hieronder zal worden uiteengezet, leidt het ontbreken van causaal verband tussen de vermeende onrechtmatige gedraging en de (mogelijke) schade ter voorkoming waarvan het gebod gevorderd wordt ertoe dat aan deze vereisten niet kan worden voldaan. Zoals hierboven reeds is toegelicht in subparagraaf 2.2.4, heeft Milieudefensie c.s. niet aangetoond dat de totale CO₂-emissies zullen afnemen als het gevorderde gebod wordt toegewezen.⁵⁷⁷ Sterker nog, het tegenovergestelde kan het geval zijn.

Het ontbreken van causaal verband leidt ertoe dat geen sprake kan zijn van gevaarstelling, zodat geen sprake is van een onrechtmatige gedraging of een *reële dreiging* daarvan

550. Toewijzing van de gevorderde verklaringen voor recht en gebodsacties vereist in de eerste plaats dus dat sprake is van een onrechtmatige gedraging, althans een *reële dreiging* dat een onrechtmatige daad zal plaatsvinden.⁵⁷⁸
551. Dit betekent dat allereerst moet komen vast te staan dat een gedraging plaatsvindt die als onrechtmatig kan worden gekwalificeerd, dan wel dat er een *reële dreiging* bestaat dat een dergelijke onrechtmatige gedraging zal plaatsvinden. In paragraaf 7.2 is besproken dat er geen ongeschreven zorgvuldigheidsnorm bestaat die RDS schendt door niet te voldoen aan de

⁵⁷⁷ Milieudefensie c.s. beroept zich in randnummer 646 e.v. Dagvaarding op de uitspraak van het Amerikaanse Hooggerechtshof in de zaak *Massachusetts v. EPA*. Zij ziet daarin steun voor haar standpunt dat RDS zonder meer voor haar (vermeende) aandeel in CO₂-emissies zou kunnen worden aangesproken, maar ten onrechte. In die zaak eiste Massachusetts dat het Environmental Protection Agency (EPA) in de autosector strenge emissiereducties zou voorschrijven. Massachusetts wilde dus het EPA tot een bepaald handelen dwingen. Het Hooggerechtshof boog zich over de vraag of Massachusetts onder de grondwet van de Verenigde Staten in een dergelijke eis tegen EPA kon worden ontvangen (of EPA *standing* had). De uitspraak van het Hooggerechtshof zag dus louter op de toepassing van het constitutionele en administratieve recht van de VS, in het bijzonder de grondwettelijke vereisten om een Amerikaans overheidsagentschap via de rechter tot handelen te kunnen dwingen. Het oordeel laat zich dus niet op deze zaak toepassen, want had geen betrekking op causaliteit bij onrechtmatig handelen: niet in het algemeen en niet in deze zaak. Het Hooggerechtshof ging in de door Milieudefensie c.s. aangehaalde passage louter in op de aanwezigheid (of afwezigheid) van een de minimis-vereiste van het mogelijke effect van handelen door het agentschap, om vast te stellen of de Amerikaanse rechter bevoegd was om te toetsen of het EPA zijn wettelijke verplichtingen naleefde.

⁵⁷⁸ T.E. Deurvorst, *GS Onrechtmatige daad*, II.2.1.2.1. Zie ook HR 21 december 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3693 (*Kernwapens*), r.o. 3.3 sub D en r.o. 3.5.1.

gevorderde emissiebeperkingen, terwijl in paragraaf 7.3 is uiteengezet dat ook de gevaarzettingsleer aan deze stelling van Milieudefensie c.s. geen steun biedt. Daarmee is reeds komen vast te staan dat geen sprake is van (een reële dreiging van) een onrechtmatige gedraging door RDS.

552. Het ontbreken van causaal verband tussen de gedragingen van RDS en de door Milieudefensie c.s. geschetste schadelijke gevolgen van het gevaar van klimaatverandering, speelt elders in deze conclusie een belangrijke rol. De vermeende onrechtmatigheid van de gedragingen van RDS in het kader van het gevaarzettingsleerstuk kan immers niet los worden gezien van de vraag of die gedragingen schadelijke gevolgen hebben. Bij gevaarzetting draait het immers om de vraag of de mate van waarschijnlijkheid van schade als gevolg van 'gevaarscheppend gedrag' zo groot is, dat de betrokkene zich naar maatstaven van zorgvuldigheid van dat gedrag had moeten onthouden. Toegesplitst op onderhavige zaak, betekent dit dat het onrechtmatigheidsoordeel over de gedragingen van RDS, dan wel over het niet voldoen aan de gevorderde emissiebeperkingen, onlosmakelijk verbonden is met de kans dat door *deze* gedragingen schade ontstaat, alsmede de aard en de omvang van *die* schade.
553. Zoals eerder in deze paragraaf is uiteengezet, alsmede bij de bespreking van de Kelderluikfactoren in subparagraaf 7.3.3, ontbreekt een dergelijk causaal verband. De emissies van de Shell vennootschappen alleen kunnen het gevaar van klimaatverandering niet veroorzaken en daarmee op zichzelf niet tot enig gevaar leiden, ook niet als de emissies van Shell vennootschappen – en zelfs die van eindgebruikers – aan RDS zouden worden toegerekend. Bovendien kunnen daarom de door Milieudefensie c.s. geschetste algemene schadelijke gevolgen van klimaatverandering niet in causaal verband worden gebracht met de gedragingen van RDS. Daar komt bij dat Milieudefensie c.s. niet stelt, laat staan onderbouwt, tot welke specifieke schade de specifieke gedragingen van RDS zouden leiden. Tot slot geldt dat, zelfs als de emissies van eindgebruikers aan Shell worden toegerekend, door Milieudefensie c.s. niet is aangetoond dat die specifieke emissies een wezenlijke impact hebben op klimaatverandering.
554. Aldus leidt de afwezigheid van causaliteit ertoe dat überhaupt geen sprake kan zijn van een onrechtmatige gedraging, en evenmin van een reële dreiging van een onrechtmatige gedraging.

Het ontbreken van causaal verband leidt er eveneens toe dat eisers geen voldoende concreet belang hebben bij toewijzing van de vorderingen

555. Het ontbreken van causaal verband luidt er eveneens toe dat de vorderingen wegens gebrek aan enig concreet belang bij toewijzing moeten worden afgewezen, althans dat Milieudefensie c.s. wegens gebrek aan voldoende belang in de zin van art. 3:303 BW niet-ontvankelijk in haar vorderingen moet worden verklaard.
556. Indien de vorderingen zouden worden toegewezen, zal dit immers niet leiden tot de door Milieudefensie c.s. gestelde of *"te hopen"* effecten. In die zin kan met Milieudefensie c.s. geconcludeerd worden dat de specifieke reductie van de CO₂-uitstoot van RDS niet doeltreffend zal zijn. Het eerder besproken afwezige causaal verband tussen de gedragingen van RDS en het gevaar van klimaatverandering en de schadelijke gevolgen daarvan, betekent namelijk dat – gelet op Shell's vermeende (doch betwiste) aandeel van 1,8 procent in de totale historische emissies – toewijzing van de vordering weinig tot geen effect zal sorteren in het verlagen van het totaal aan gezamenlijke emissies wereldwijd die aan (beweerdelijk gevaarlijke) klimaatverandering ten grondslag liggen.
557. Daarnaast zal toewijzing van de vorderingen ook niet doeltreffend zijn omdat andere aanbieders van fossiele brandstoffen zullen voorzien in het 'gat' dat Shell achterlaat.⁵⁷⁹ Zoals in paragraaf 2.2 is uiteengezet, neemt de vraag naar energie snel toe, en is ook de vraag naar fossiele brandstoffen voorlopig groot.
558. RDS merkt daarbij op dat Milieudefensie c.s. de zaken omdraait door te stellen dat toewijzing van de vorderingen noodzakelijk is omdat *"een effectief rechtsmiddel tegen het grootst denkbare gevaar zou ontbreken"*. Niet alleen heeft RDS zojuist aangetoond dat toewijzing van de vorderingen juist niet doeltreffend kan zijn, ook is dit niet de geldende maatstaf voor causaliteit.

7.5 Aan het relativiteitsvereiste is niet voldaan

7.5.1 Inleiding

559. Ook vanwege het ontbreken van relativiteit kan geen sprake zijn van een schending van een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm door RDS, dan wel kunnen de geboden die Milieudefensie c.s. vordert niet worden

⁵⁷⁹ Zie onder meer subparagraaf 2.2.4 en 6.3.4.

toegewezen. Dit geldt voor de beweerde aansprakelijkheid in het algemeen, of deze nu is gestoeld op onrechtmatige gevaarzetting of mensenrechten.

560. Het bijzondere karakter van de onderhavige procedure maakt dat dit vereiste separate aandacht behoeft. Immers kenmerkt de claim van Milieudefensie c.s. zich hierdoor, dat een wereldwijd probleem dat wordt veroorzaakt door CO₂-emissies van eenieder nu wordt gepresenteerd als een vordering tegen alleen RDS.

7.5.2 Het vereiste van relativiteit in verband met zowel de onrechtmatigheid van de gedraging als de toewijsbaarheid van een gebodsactie

561. Eén van de vereisten voor een onrechtmatige daad is dat aan het vereiste van relativiteit is voldaan. Dit relativiteitsvereiste wordt zowel in art. 6:162 lid 1 als art. 6:163 BW tot uitdrukking gebracht. Op grond van art. 6:162 lid 1 BW is voor een onrechtmatige daad immers vereist dat het gedrag in kwestie onrechtmatig is "*jegens een ander*". Art. 6:163 BW voegt daaraan toe dat geen verplichting tot schadevergoeding bestaat als de geschonden norm "*niet strekt tot bescherming tegen de schade zoals de benadeelde deze heeft geleden*".⁵⁸⁰
562. Aan het relativiteitsvereiste moet ook zijn voldaan als de ingestelde vorderingen niet op schadevergoeding zien, maar op een verklaring voor recht of een gebodsactie.⁵⁸¹ Voor een gebodsactie geldt bovendien – evenals voor een verbodsactie – dat de rechter op grond van art. 3:296 lid 1 BW een bevel of een verbod alleen kan uitspreken op vordering van degene "*jegens wie de aangesprokene verplicht is iets te geven, te doen of na te laten*". Voor toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s., moet dus komen vast te staan dat de daaraan ten grondslag gelegde gedragingen van RDS ook jegens degenen voor wier belangen de NGO's opkomen en de particuliere mede-eisers onrechtmatig zijn.

⁵⁸⁰ Naar vaste rechtspraak moet in dat kader aan de hand van het doel en de strekking van geschonden norm worden onderzocht tot (i) welke personen, (ii) welke schade en (iii) welke wijzen van ontstaan van schade de daarmee beoogde bescherming zich uitstrekt. HR 7 mei 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO012 (*Duwbak Linda*), r.o. 3.4.1.

⁵⁸¹ Zie bijvoorbeeld GS onrechtmatige daad, art. 6:163 aant. 1.7 (K.J.O. Jansen) ("*Het voornaamste gevolg van de consequente doorvoering van het relativiteitsvereiste in titel 6.3 BW is dat in beginsel slechts diegene jegens wie onrechtmatig is gehandeld aanspraak kan maken op schadevergoeding van de dader. Evenzo zal ook slechts diegene een rechterlijk bevel of verbod kunnen vorderen, zoals blijkt uit de woorden 'jegens een ander' in art. 3:296 BW.*").

563. De ratio achter het relativiteitsvereiste is te voorkomen dat een te vergaande aansprakelijkheid ontstaat en dat de oprekking van normen ertoe leidt dat deze onhanteerbaar worden.⁵⁸²
564. Het relativiteitsvereiste geldt ook voor ongeschreven zorgvuldigheidsnormen.⁵⁸³ Ongeschreven normen kunnen daarbij uitsluitend strekken tot bescherming van de belangen van anderen waarop men bedacht moest zijn.⁵⁸⁴ Het relativiteitsoordeel wordt daarbij als het ware 'ingeweven' in het onrechtmatigheidsoordeel, of zit daarin 'ingebakken',⁵⁸⁵ omdat de zorgvuldigheidsnorm betrekking heeft op:⁵⁸⁶
- "[...] de zorgvuldigheid die in een bepaalde verhouding tegenover een of meer bepaalde anderen behoort te worden betracht en is dus naar haar aard niet een norm die strekt tot bescherming van de belangen van allen die schade lijden als gevolg van het feit dat de vereiste zorgvuldigheid tegenover die anderen niet in acht is genomen."*
565. Volgens de wet kan een gedraging dus slechts onrechtmatig zijn *in relatie tot* bepaalde personen. De vraag naar de onrechtmatigheid van een bepaalde gedraging is, met andere woorden, altijd een relatieve vraag, namelijk die naar de onrechtmatigheid van een bepaalde gedraging ten opzichte van een of meerdere bepaalde personen. Bovendien is in verband met de beschermingsstrekking van de norm niet alleen van belang om welke soort schade het gaat, maar ook *op welke wijze de schade is ontstaan*, althans op welke wijze de benadeelde de schade heeft geleden.
566. Zoals hieronder zal worden aangetoond, kan een dergelijke relativiteit in dit geval niet worden aangenomen. In het bijzonder beroept RDS zich in dit verband op het feit dat ook van de zijde van eisers gedragingen worden verricht die aan CO₂-emissies bijdragen (in literatuur ook wel aangeduid als het "in pari delicto"-verweer), dat als een uitvloeisel van het relativiteitsvereiste van art. 6:163 BW moet worden beschouwd.⁵⁸⁷ Overigens kan dit verweer ook worden gevoerd als het niet als uitvloeisel van het relativiteitsvereiste zou moeten worden beschouwd.

⁵⁸² Verheij, *Monografieën Privaatrecht nr. 4*, Deventer: Kluwer 2015, 14.

⁵⁸³ Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015/135. Zie ook HR 10 november 2006, ECLI:NL:HR:2006:AY9317 (*Astrazeneca e.a./Menzis*), r.o. 3.3.5.

⁵⁸⁴ HR 30 september 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1464 (*Staat/Shell*), r.o. 3.8.4.

⁵⁸⁵ Zie Spier e.a., *Verbintenissen uit de wet en schadevergoeding*, Deventer: Kluwer 2015, nr. 65.

⁵⁸⁶ HR 2 september 1994, ECLI:NL:HR:1994:ZC1564 (*Poot/ABP*), r.o. 3.4.3. Zie ook PG Boek 6, p. 616.

⁵⁸⁷ GS. *Onrechtmatige Daad. Art. 6:162 BW*, aant. 7.3.4.2.

7.5.3 Aan het relativiteitsvereiste is niet voldaan nu klimaatverandering wordt veroorzaakt door eenieder en derhalve niet kan worden gezegd dat RDS onrechtmatig handelt *jegens* (de achterban van) Milieudefensie c.s.

567. Milieudefensie c.s. stelt in deze procedure dat de NGO's zich de belangen aantrekken van de huidige en toekomstige generaties "*in Nederland en daarbuiten*" bij "*het voorkomen van de gevaren van klimaatverandering*". Dat is dus in wezen iedereen ter wereld.
568. De producten van de Shell groep worden niet door haar verbrand, maar door eindgebruikers die de producten aanwenden. Grofweg 85 procent van CO₂-emissies zijn gerelateerd aan eindgebruik. De achterban van de NGO's draagt dus bij aan CO₂-emissies.
569. Ook de particuliere mede-eisers dragen bij aan CO₂-emissies. Milieudefensie c.s. stelt over de situatie van de particuliere eisers niets, zodat RDS het noodgedwongen kort houdt.
- (a) De eisers zijn Nederlands. Nederland heeft een relatief hoge CO₂-uitstoot per inwoner. Volgens het CBS bedroeg die uitstoot in 2018 15,8 ton CO₂-equivalenten per inwoner (deels veroorzaakt door consumptie van in Nederland geproduceerde producten, deels door buitenlandse).⁵⁸⁸
 - (b) Vliegverkeer is een activiteit die veel CO₂-emissies meebrengt. Het aantal vliegbewegingen van en naar Schiphol ligt op dit moment nog net onder 500.000 per jaar. In 2018 zagen de Nederlandse luchthavens in totaal 79,6 miljoen passagiers aankomen en vertrekken. Dat was een toename van 4,5 procent ten opzichte van 2017 en een toename van 37 procent ten opzichte van 2013.⁵⁸⁹
 - (c) Ook autoverkeer is een zeer veel voorkomende activiteit. Er waren op 1 januari 2019 in Nederland alleen al 8,5 miljoen personenauto's geregistreerd. Dat was een toename van 1,9 procent ten opzichte van een jaar eerder en een toename van 13 procent ten opzichte van 2009.⁵⁹⁰ Het overgrote merendeel van het Nederlandse wagenpark wordt aangedreven met fossiele brandstof. Volgens het

⁵⁸⁸ **Productie RO-244**, CBS, Milieuvoetafdruk van Nederlander licht toegenomen, 15 mei 2019. De door het CBS gehanteerde milieuvoetafdruk geeft de gevolgen weer van de bestedingen van Nederlanders op het milieu, ongeacht of de productie van goederen en diensten plaatsvindt in Nederland of in het buitenland.

⁵⁸⁹ Zie **Productie RO-245**, CBS, Luchtverkeer (website pagina 8 november 2019).

⁵⁹⁰ Zie **Productie RO-246**, CBS, Personenauto's (website pagina 8 november 2019).

CBS rijdt van alle personenauto's 80 procent op benzine en 15 op diesel. Het aantal elektrische en hybride auto's neemt toe. Begin 2019 waren er bijna 315.000 elektrische en hybride auto's, een stijging van 16 procent ten opzichte van januari 2018. Het aandeel in het totale autopark blijft met bijna 4 procent nog steeds relatief klein. Onlangs kwam in het nieuws dat de CO₂-uitstoot door wegverkeer toeneemt omdat Nederlandse consumenten massaal zijn gaan kiezen voor relatief grote auto's (SUV's).

- (d) Vele andere dagelijkse activiteiten hebben ook een significante impact op CO₂-niveaus. De consumptie van vlees, landgebruik en de zogenaamde "*fast fashion*" zijn voorbeelden die recentelijk de aandacht hebben getrokken.⁵⁹¹

570. Ook als het aankomt op tegenmaatregelen, is het al te eenvoudig van eisers om de pijlen op RDS te richten. Op dat punt moet immers worden vastgesteld dat de energietransitie ook in Nederland niet eenvoudig is gebleken. Daarbij wordt vooral duidelijk dat de aanpak van een probleem zoals energietransitie en klimaatverandering zodanige inspanning vergt, dat het niet anders kan dan door een collectieve aanpak. Daarvoor ontbreekt niet zelden het vereiste draagvlak. Ter illustratie kan bijvoorbeeld worden gewezen op het volgende:

- (a) Verschillende initiatieven om CO₂ op te slaan in Nederland, zijn op fel verzet gestuit, waaronder van een aantal eisers zoals Greenpeace. RDS wijst op het plan van het kabinet om in Barendrecht een CO₂-opslag te realiseren. Het kabinet heeft het plan laten varen nadat het tot de conclusie was gekomen dat draagvlak in de regio daarvoor ontbrak.⁵⁹²
- (b) De aanleg van windparken op land stuit - eveneens - op fel verzet. RDS wijst op de protesten tegen de aanleg van twee windparken in de provincie Groningen.⁵⁹³
- (c) Een meer radicaal alternatief, kernenergie, wordt stellig van de hand gewezen door onder anderen Milieudefensie en Greenpeace.

⁵⁹¹ Zie over de impact van de kledingindustrie bijvoorbeeld: **Productie RO-247**, NRC, Fast fashion maakt de wereld kapot, 16 oktober 2019 en **Productie RO-248**, UN Environment Programme, Putting the brakes on fast fashion (website pagina 8 november 2019). En zie voor de impact van de landbouw en vleesindustrie de European Environment Agency: **Productie RO-249**, Europees Milieuagentschap, Landbouw en klimaatverandering, 11 juni 2019.

⁵⁹² Brief van de Minister van Economische Zaken aan de Tweede Kamer van 4 november 2010, *Kamerstukken II*, 2010-2011, 28982, nr. 113.

⁵⁹³ **Productie RO-250**, NOS, Drie mannen opgepakt wegens bedreigingen bij windparken Groningen, 19 juni 2019.

Het ligt voor de hand dat een aanzienlijk deel van de particulieren namens wie Milieudefensie optreedt dat standpunt deelt.

- (d) Ook in het buitenland zijn voorbeelden te noemen, zoals de Franse *gilets jaunes* die protesteerden bij een relatief kleine prijsverhoging van fossiele brandstoffen.
- 571. Ook deze lijst van voorbeelden kan ruim worden uitgebreid en aangevuld. Het punt is dat het door Milieudefensie c.s. gesignaleerde gebrek aan voortgang mede wordt verklaard door het feit dat verandering van het energiesysteem van alle spelers een verandering in keuzes vergt, ook van de eisers en inwoners van Nederland en andere landen.
- 572. De transitie die Milieudefensie c.s. wensen te ondersteunen met de onderhavige procedure is een gedeelde verantwoordelijkheid. Het gaat niet aan RDS te verwijten dat zij onvoldoende stappen zou nemen terwijl RDS eenvoudigweg, net als de achterban van de NGO's en de particuliere mede-eisers, onderdeel is van een samenleving waarin complexe afwegingen voorliggen, waarin vooralsnog vraag naar fossiele brandstoffen blijft, en waarin tegenmaatregelen niet vanzelf gaan ook omdat zij stuiten op verzet vanwege plaatselijke belangen, ook in Nederland. In zoverre zijn de NGO's, hun achterban en de particuliere mede-eisers onderdeel van de groep die het verwijt treft dat door eisers alleen aan RDS wordt gemaakt. De eisers komt om die reden geen bescherming toe, omdat relativiteit ontbreekt als – kort gezegd – de eisers meedoen aan de verweten gedraging.⁵⁹⁴
- 573. Toepassing van het relativiteitsvereiste in deze zin laat op een meer fundamenteel niveau zien dat Milieudefensie c.s. met deze zaak tegen RDS een verkeerde voorstelling van de klimaatproblematiek geeft. Die verkeerde voorstelling bestaat daaruit dat Milieudefensie c.s. de verantwoordelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering op RDS probeert af te wentelen. Dat is niet juist. Zoals gezegd is klimaatverandering een probleem dat in het leven is geroepen door de mondiale samenleving als geheel, nu en in het verleden. *Eenieder* veroorzaakt immers, in meer of mindere mate, CO₂-emissies.
- 574. Weliswaar spreekt ook Milieudefensie c.s. zelf van een "*gedeeltelijke verantwoordelijkheid*" dan wel een "*deelverantwoordelijkheid*" van RDS,⁵⁹⁵ maar passender is om te spreken van een *gedeelde* of een *gezamenlijke*

⁵⁹⁴ GS. *Onrechtmatige Daad*. Art. 6:162 BW, aant. 7.3.4.2.
⁵⁹⁵ Randnummer 509 Dagvaarding.

verantwoordelijkheid. Zoals in paragraaf 2.3 besproken, zet RDS al belangrijke stappen in de transitie naar een koolstofarm energiesysteem. Zoals daar eveneens is besproken, is RDS ook voornemens om dit in lijn met de samenleving, maar vooral *samen met* de samenleving als geheel, voort te zetten.

7.6 Beroep op mensenrechten ondersteunt de vorderingen niet

7.6.1 Inleiding

575. In hoofdstuk X van de Dagvaarding doet Milieudefensie c.s. een beroep op mensenrechten, en specifiek op de artikelen 2 en 8 EVRM. Dit beroep ondersteunt de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet.
576. In deze paragraaf licht RDS om te beginnen toe dat deze artikelen haar niet binden (subparagraaf 7.6.2). Daarna licht RDS toe dat de artikelen 2 en 8 EVRM Staten aanzienlijke ruimte bieden om de maatregelen te bepalen, en de rechter moet daarvoor ook ruimte laten bij het beslechten van het onderhavige geschil (subparagraaf 7.6.3). Bovendien is hetgeen Milieudefensie c.s. ten grondslag legt aan haar vorderingen zodanig algemeen, dat deze zaak niet binnen de reikwijdte van de artikelen 2 en 8 EVRM valt (subparagraaf 7.6.4). Voorzover dit alles al anders zou zijn, leidt indirecte toepassing niet tot meer dan het meenemen van de door Milieudefensie c.s. genoemde belangen bij de civielrechtelijke afweging die, zoals hierboven al is toegelicht, tot afwijzing van de vorderingen noopt (subparagraaf 7.6.5). Tot slot licht RDS toe dat het voorzorgsbeginsel en de niet juridisch bindende richtlijnen die Milieudefensie c.s. noemen, dit niet anders maken (subparagraaf 7.6.6 - 7.6.7).

7.6.2 De artikelen 2 en 8 EVRM binden RDS niet en bieden dus geen grondslag voor de vordering

577. Zoals gezegd stelt Milieudefensie c.s. zich op het standpunt dat RDS in strijd handelt met de artikelen 2 en 8 van het EVRM. Het EVRM, en ook deze artikelen, binden RDS echter niet.
578. Deze bepalingen zijn niet bestemd om individuele partijen te verbinden en hebben dus geen directe werking zoals bedoeld in artikel 93 van de Grondwet. De bepalingen leggen verplichtingen op aan staten. Grondrechten vormen algemene garanties voor de vrijheidssfeer van burgers en werpen om deze reden een dam op tegen

overheidszonderdrukking.⁵⁹⁶ Het EVRM bevat twee soorten verplichtingen voor overheden. Ten eerste, verplichtingen om zich in beginsel te onthouden van handelingen die een aantasting tot gevolg hebben van de door het EVRM beschermde belangen. Ten tweede, verplichtingen voor de overheid om in specifieke omstandigheden actief te handelen ter bescherming en verzekering van die belangen. Doel en strekking van de rechten uit het EVRM is een sfeer te waarborgen voor burgers die vrij is van inbreuk door de overheid. De overheid mag geen inbreuk maken op deze vrijheden, tenzij deze inbreuk wordt gerechtvaardigd door een uitzonderingsbepaling uit het EVRM en voldoet aan de daarvoor geldende voorwaarden (op de uitzonderingsbepalingen voor staten, die ook bij de aanpak van het mondiale klimaatprobleem spelen, gaat RDS nog uitgebreider in). Het EHRM heeft geen directe horizontale werking toegekend aan de in het EVRM geregelde rechten.⁵⁹⁷ Deze rechten gelden dus niet direct in verhoudingen tussen private partijen.

579. De artikelen bieden dus geen grondslag voor de vorderingen tegen RDS. Dit is een belangrijk onderscheid tussen de onderhavige zaak en die van Urgenda tegen de Staat (zie subparagraaf 6.2.3, slot).
580. Milieudefensie c.s. ziet eveneens in dat zij artikel 2 en 8 EVRM inroept terwijl die alleen van toepassing zijn op staten, en dat dit haar beroep op die artikelen doet falen. Zij voert in de kern slechts één argument aan waarom dat toch zou kunnen: zij doet voorkomen alsof RDS voor de toepassing van bepalingen over mensenrechten gelijk kan worden gesteld aan een Staat (zie randnummers 668, 669, 670, 672 tweede volzin, 690). Dat is niet zo. RDS is geen Staat. Daarmee valt zij buiten de reikwijdte van de bepalingen. Die bepalingen kunnen ook niet alsnog van toepassing worden door RDS aan een Staat gelijk te stellen. Ook feitelijk gaat dat betoog mank. Hierboven is uitvoerig toegelicht dat de energietransitie een kwestie is die de samenleving als geheel raakt en dat de verplichtingen die dit met zich brengt voor de verschillende private spelers op systeemniveau door een politieke afweging moeten worden gereguleerd; ook de Overeenkomst van Parijs voorziet er in dat iedere Staat terzake de eigen *nationally determined contribution* levert. Een soortgelijke positie waarin zij de energietransitie op systeemniveau kan bepalen heeft RDS niet en Shell als geheel ook niet. Zoals RDS al heeft toegelicht, is het om deze reden ook zo dat een eventuele veroordeling niet bijdraagt aan het bereiken van de door Milieudefensie c.s. gewenste situatie, en dus ook niet tot

⁵⁹⁶ R. Nehmelman en C.W. Noorlander, *Horizontale werking van grondrechten*, Deventer: Kluwer 2013, par. 2.7.

⁵⁹⁷ Asser/Hartkamp 3-I 2018/226 (Nederlandse rechtspraak: indirecte horizontale werking).

bescherming van de belangen die zij noemt in haar betoog over mensenrechten (zie subparagraaf 2.2.4).

7.6.3 De artikelen 2 en 8 EVRM bieden staten aanzienlijke ruimte om de maatregelen te bepalen, en de rechter moet daarop niet vooruitlopen bij het beslechten van het onderhavige geschil

581. Als de positie van een Staat bij het beschermen van mensenrechten bij de overwegingen betrokken zou moeten worden (en dat is om de diverse elders in deze paragraaf 7.6 genoemde redenen niet het geval), dan valt vooral op dat de Staat in dergelijke gevallen ruimte heeft om te bepalen welke maatregelen genomen moeten worden. Ook hier gaan Milieudefensie c.s. ten onrechte voorbij aan het grotere geheel van het energiesysteem in de maatschappij, en aan de regelgevende kaders voor energie- en klimaatbeleid die er zijn en die ook onderwerp zijn van actuele politieke ontwikkelingen. Ook daarom faalt de volstrekt eenzijdige aanpak van Milieudefensie c.s., die in wezen inhoudt dat de vorderingen moeten worden toegewezen als de artikelen 2 en 8 EVRM aan de orde zijn.
582. Juist in situaties zoals hier aan de orde is, waarin vele tegengestelde belangen spelen, bestaat voor staten een ruime beleidsvrijheid.
583. Ter illustratie kan worden gewezen op par. 33-34 van de Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights:⁵⁹⁸

"As to the choice of particular practical measures, the Court has consistently held that where the State is required to take positive measures, the choice of means is in principle a matter that falls within the Contracting State's margin of appreciation. There are different avenues to ensure Convention rights, and even if the State has failed to apply one particular measure provided by domestic law, it may still fulfil its positive duty by other means. In this respect an impossible or disproportionate burden must not be imposed on the authorities without consideration being given, in particular, to the operational choices which they must make in terms of priorities and resources; this results from the wide margin of appreciation States enjoy, as the Court has previously held, in difficult social and technical spheres [...].

[...]

In assessing whether the respondent State had complied with the positive obligation, the Court must consider the particular circumstances of the case, regard being had, among other

⁵⁹⁸ Zie https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_ENG.pdf (versie update 30 april 2019). Zie ook EHRM 20 maart 2008, nr. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02, 15343/02, ECLI:NL:XX:2008:BD9179 (*Budayeva e.a./Rusland*), r.o. 135-136.

elements, to the domestic legality of the authorities' acts or omissions, [...] the domestic decision-making process, including the appropriate investigations and studies, and the complexity of the issue, especially where conflicting Convention interests are involved [...]."

584. Evenzo beschrijft de Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights:⁵⁹⁹

"For instance, pursuant to Article 8, domestic authorities must strike a fair balance between the economic interest of a municipality in maintaining the activities of its main job-provider – a factory discharging dangerous chemical substances into the atmosphere – and the residents' interest in protecting their homes (Băcilă v. Romania, § 66-72, violation)."

585. Die ruimte voor staten blijkt duidelijk, in verschillende stappen. Ook de rechten uit het EVRM zijn, anders dan Milieudefensie c.s. doet voorkomen, niet in steen gebeiteld. Ten eerste gaat het bij de bepaling van de positieve verplichtingen ('positive obligations') die voortvloeien uit het EVRM steeds om een belangenafweging.⁶⁰⁰ Ten tweede bieden de artikelen uit het EVRM zelf de mogelijkheid voor staten om uitzonderingen te maken op het verbod van een inbreuk.⁶⁰¹ Ten slotte mogen staten bij botsing van grondrechten een belangenafweging maken.⁶⁰² De wijze waarop Milieudefensie c.s. haar

⁵⁹⁹ Zie https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_8_ENG.pdf (versie update 30 april 2019), p. 84.

⁶⁰⁰ Zie bijvoorbeeld A.D. Belinfante en J.L. de Reede, *Beginnelen van het Nederlandse staatsrecht*, Deventer: Kluwer 2015, p. 258. Zie ook EHRM 8 juli 2004, *ECHR 2004/7 (Ilascu e.a. v. Moldavië en Rusland)* ("In determining the scope of a State's positive obligations, regard must be had to the fair balance that has to be struck between the general interest and the interests of the individual, the diversity of situations obtaining in Contracting States and the choices which must be made in terms of priorities and resources. Nor must these obligations be interpreted in such a way as to impose an impossible or disproportionate burden."). Zie ook EHRM 20 maart 2008, *appl. no. 15339/02 e.a. (Budayeva e.a. v. Rusland)* ("[...] an impossible or disproportionate burden must not be imposed on the authorities without consideration being given, in particular, to operational choices which they must make in terms of priorities and resources [...] this results from the wide margin of appreciation States enjoy, as the Court has previously held, in difficult social and technical spheres [...]. This consideration must be afforded even greater weight in the sphere of emergency relief in relation to a meteorological event, which is as such beyond human control, than in the sphere of dangerous activities of a man-made nature"; onderstreping advocaten).

⁶⁰¹ Zo wordt Staten in het tweede lid van artikel 8 EVRM de ruimte gelaten om inbreuk op de in het eerste lid genoemde rechten te maken als andere (conflicterende) belangen dit in een democratische samenleving noodzakelijk maken. Bij het vaststellen of een inbreuk op grond van het tweede lid gerechtvaardigd kan worden, speelt de beoordelingsvrijheid een belangrijke rol. Aan milieubelangen komt in deze context geen bijzonder gewicht toe. Zie EHRM 8 juli 2003, nr. 36022/97 (*Hatton/UK*), r.o. 123. Het EHRM heeft daarin over de noodzakelijkheid van de beperking overwogen dat de staat "in principle be left a choice between different ways and means". Reed schrijft daarover ook: "In practice, the margin of appreciation operates as a means of leaving a state freedom of manoeuvre in assessing what society needs, and the best way of achieving those needs and the timing of policies. There is not only one way of protecting children from abuse, or of fighting drug trafficking" (K. Reid, *A practitioner's guide to the European Convention on Human Rights*, London: Sweet & Maxwell 2015, p. 67).

⁶⁰² In gevallen van botsende grondrechten komt staten een ruime beoordelingsvrijheid toe. Het maken van een belangenafweging in de keuze tussen conflicterende grondrechten is –

vorderingen probeert te staven met haar beroep op mensenrechten is dus onjuist. Ook hier gaat Milieudefensie c.s. ten onrechte voorbij aan het gegeven dat binnen het energiesysteem als geheel verschillende belangen en dus ook grondrechten onderling moeten worden afgewogen, en dat die afweging geen sinecure is.

586. Klimaatverandering is een van de grote uitdagingen van deze tijd. De maatschappij als geheel staat voor de uitdaging om de klimaatverandering het hoofd te bieden, terwijl niet voorbij mag worden gegaan aan andere relevante belangen. Staten hebben reeds wetgeving opgesteld die dit beoogt te reguleren – zoals in Nederland de Klimaatwet en de implementatie van het EU emissiehandelssysteem – en zijn doende om hiervoor de verder benodigde wet- en regelgeving te maken en in dat kader de onderscheiden verantwoordelijkheden van de verschillende spelers te bepalen en verschillende belangen tegen elkaar af te wegen (zie paragraaf 2.2, 2.6, 2.7 en 6.2). Het is niet aan de rechter om die afwegingen door de staten op voorhand te doorkruisen door in civiele procedures als de onderhavige specifieke maatregelen op te leggen. Overheden zijn de kwestie actief aan het aanpakken, maar het is nog ongewis op welke wijze zij hieraan invulling geven. Uit hetgeen hierboven is opgemerkt blijkt wel dat niet kan worden volgehouden dat staten aan die verplichting alleen kunnen voldoen door aan een private partij als RDS datgene op te leggen wat Milieudefensie c.s. nu vordert.
587. Uit hetgeen in paragraaf 2.2, 2.6 en subparagraaf 2.7.4 is opgemerkt volgt ook dat fundamentele belangen worden gediend door de fossiele activiteiten van Shell, en dat staten dat in hun overwegingen mogen betrekken. De toegang tot energie is belangrijk in bijna elk aspect van het dagelijks leven van mensen. Bijna alle activiteiten in de samenleving zijn afhankelijk van energie. Landen maken allerlei afwegingen in de context van klimaatbeleid en energietransitie, zoals dat hierboven al is uiteengezet. Het miskennen van dergelijke overwegingen bij het gebruik van Shell's

vanwege het complexe karakter daarvan – in de eerste plaats aan staten zelf, aldus het EHRM. Er bestaat daarbij veel ruimte in het zoeken van een "fair balance" tussen met elkaar strijdende rechten en belangen. Ook de Nederlandse rechter geeft bij botsende (grond)rechten een ruime beoordelingsmarge aan de overheid. Zie over dit alles bijvoorbeeld: EHRM 10 april 2007, nr. 6339/05 (*Evans/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 29 april 1999, nr. 25088/94, 28331/95, 28443/95 (*Chassagnou e.a./Frankrijk*), r.o. 113; A. Nieuwenhuis, 'Appreciatiemarge en botsing van grondrechten', NJCM-bulletin 2015/1, p. 20; J.H. Gerards, EVRM. Algemene beginselen, Den Haag: Sdu 2011, p. 181 en 215; en Nederlandse rechtspraak zoals ABRvS 3 juli 2019, ECLI:NL:RVS:2019:2217, r.o. 8.2 en 17; HR 14 april 2006, ECLI:NL:HR:2006:AU9239 r.o. 3.5.; HR 15 november 1996, ECLI:NL:HR:1996:ZC2200; ABRvS 20 juli 2005, ECLI:NL:RBMID:2004:AS7329, r.o. 2.5; ABRvS 17 augustus 2005, ECLI:NL:RVS:2005:AU1108, r.o. 2.5.1; ABRvS 17 december 2004, JV 2005, 65, r.o. 2.2; ABRvS 9 november 2005, ECLI:NL:RVS:2005:AU5839, r.o. 2.5.4; en CRvB 12 mei 2005, ECLI:NL:CRVB:2005:AT6264.

producten die een belang dienen dat duidelijk raakt aan menselijke basisbehoeften, is het miskennen van de complexiteit van het energiesysteem. De VN noemt energie verder in de Sustainable Development Goals noodzakelijk voor de toegang tot schoon water, sanitaire voorzieningen, voeding, gezondheid en onderwijs (zie subparagraaf 2.2.3.2). Dit zijn belangen die evenzeer aandacht vergen, en verschillende ervan worden ook beschermd door internationale verdragen.⁶⁰³

588. Zoals al eerder toegelicht, zal toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s. ertoe kunnen leiden dat concurrenten de activiteiten van RDS gaan overnemen (en per saldo de CO₂-emissies niet zullen dalen) (zie subparagraaf 2.2.4). In het hypothetische geval dat concurrenten niet in het gat zouden springen dat RDS achterlaat, komen de bovengenoemde belangen in het gedrang als de vorderingen van Milieudefensie c.s. zouden worden toegewezen. De realiteit is dat dit vooral gevolg zal hebben voor mensen in ontwikkelingslanden.
589. Milieudefensie c.s. neemt niet eens de moeite om deze tegengestelde belangen te noemen, laat staan deze af te wegen. Zij presenteert slechts een ééndimensionaal verhaal dat uitsluitend ingaat op het risico van klimaatverandering. Door dat te doen, verzuimt zij te voldoen aan haar stelplicht. Hoe dan ook brengt de complexiteit van de beslissingen, en het feit dat botsende maar fundamentele belangen aan de orde kunnen zijn, mee dat de zaak zich niet leent voor een veroordeling in een civiele procedure.

7.6.4 Hetgeen Milieudefensie c.s. ten grondslag legt aan haar vorderingen is te algemeen en onbepaald om te vallen onder de reikwijdte van de artikelen 2 en 8 EVRM

Inleiding

590. Milieudefensie c.s. ondersteunt haar vorderingen met een beroep op artikel 2 (recht op leven) en artikel 8 (recht op familieleven). De reikwijdte van artikel 2 en 8 EVRM is echter niet zodanig breed dat zij algemene kwesties van klimaatverandering omvatten. De artikelen 2 en 8 EVRM hebben niet

⁶⁰³

Bijvoorbeeld het recht op schoon water, sanitaire voorzieningen en voeding zijn vastgelegd in artikel 11 van het Internationale Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. Het recht op voeding is ook opgenomen in artikel 24 van het verdrag inzake de rechten van het kind. Het recht op gezondheid is opgenomen in artikel 12 van het Internationale Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, alsook in artikel 35 van het EU handvesten artikel 22 van de Grondwet. Het recht op onderwijs ten slotte is begrijpelijkerwijs erkend in een veelvoud van verdragen: artikel 2 Eerste Protocol EVRM, artikel 14 van het EU Handvest, Artikel 28 van het Verdrag inzake de rechten van het kind en artikel 23 Grondwet.

de onbepaalde en algemene reikwijdte die Milieudefensie c.s. daaraan toekent.⁶⁰⁴

591. De vorderingen van Milieudefensie c.s. betreffen allesbehalve een specifiek belang dat op een specifiek moment door een specifieke oorzaak wordt getroffen. De vorderingen zijn niet gericht op gevolgen in het heden, maar op *gebodsacties in 2030, 2040 en 2050*. Milieudefensie c.s. wijst op mogelijke *wereldwijde negatieve effecten* van klimaatverandering. Zij wijst erop dat *emissies van alle mensen en bedrijven dat veroorzaken*. Immers beschrijft zij het cumulatieve effect van CO₂-emissies, hetgeen meebrengt dat hoewel zij in deze procedure RDS aanspreekt, de oorzaak van de problemen die zij beschrijft de CO₂-emissies (en andere broeikasgasemissies) zijn die miljarden mensen over de loop van de afgelopen eeuwen hebben veroorzaakt. Bij het aanspreken van alleen RDS rekent zij zelfs (ten onrechte) de emissies van andere Shell vennootschappen, en zelfs die van eindgebruikers die hun fossiele producten gebruiken, toe aan RDS. Zij betoogt dat de rechten van alle mensen, en zelfs toekomstige generaties, betrokken zijn.
592. Het EVRM is eenvoudigweg niet bedoeld om dergelijk algemene belangen te beschermen, en het EHRM heeft een dergelijke toepassing van het EVRM steevast van de hand gewezen.
593. Het EVRM beschermt geen algemene milieubelangen.⁶⁰⁵
594. Het EHRM biedt bij milieuvervuiling in het kader van de artikelen 2 en 8 EVRM slechts een zekere bescherming bij nauwkeurig afgebakende gevallen. Anders dan Milieudefensie c.s. aan haar vorderingen ten grondslag legt, moet het daarbij gaan om zaken waarbij sprake is van een direct en concreet effect op iemands (privé)leven. Het EHRM biedt in die gevallen concrete, individuele bescherming. De algemene en onbepaalde interpretatie die Milieudefensie c.s. aan de artikelen 2 en 8 EVRM geeft, heeft het EHRM nog nooit aangenomen.⁶⁰⁶
595. RDS zal dit hieronder nader toelichten voor ieder van de artikelen 2 en 8 EVRM.

⁶⁰⁴ In de andere delen van deze paragraaf 7.6 wordt toegelicht dat zelfs als de kwestie van klimaatverandering die Milieudefensie c.s. voorleggen in beginsel binnen de reikwijdte van die artikelen zou vallen, de vorderingen tegen RDS moeten worden afgewezen.

⁶⁰⁵ EHRM 22 mei 2003, nr. 41666/98 (*Kyrtatos/Griekenland*), r.o. 52.

⁶⁰⁶ A.E.M. Leijten, 'De Urgenda-zaak als mensenrechtelijke proeftuin?', AV&S 2019/10.

Artikel 2 EVRM biedt niet de door Milieudefensie c.s. gestelde bescherming

596. Met betrekking tot artikel 2 EVRM verwijst Milieudefensie c.s. slechts in een voetnoot naar het arrest Öneriyildiz tegen Turkije (voetnoot 474 onder par. 672 Dagvaarding). Dat beroep kan Milieudefensie c.s. niet baten. In *Öneriyildiz* gaat het om een incident dat een concrete inbreuk maakt op individualiseerbare belangen. De Staat moet deze belangen onder artikel 2 EVRM beschermen als sprake is van *een reëel en onmiddellijk gevaar* voor het leven.⁶⁰⁷

"It follows that the Turkish authorities at several levels knew or ought to have known that there was a real and immediate risk to a number of persons living near the Ümraniye municipal rubbish tip [...]."

597. Dit is dus een andere situatie dan de algemene vorderingen van Milieudefensie c.s. in de onderhavige zaak die zien op de periode vanaf 2030. Alleen al daarom is geen sprake van het *onmiddellijke gevaar* dat *Öneriyildiz* vereist. In *Öneriyildiz* geeft het EHRM aan dat een staat moet ingrijpen als hij weet (of moest begrijpen) dat er *nu* een *concreet* gevaar dreigt voor specifieke personen. Meer zegt het arrest niet en daaruit kan dus ook niet de vergaande verplichting voor de toekomst worden afgeleid die Milieudefensie c.s. stelt.

Ook artikel 8 EVRM biedt niet de door Milieudefensie c.s. gestelde bescherming

598. Ook artikel 8 EVRM kent een beperkte reikwijdte bij milieuzaken. Het EHRM neemt alleen een schending van artikel 8 EVRM aan in het geval van een concrete aantasting van het milieu in de directe omgeving van de klager. Deze aantasting mag niet te ver van het huis van de klager liggen. Bovendien moet er een daadwerkelijke en onmiddellijke impact zijn op het huis of familielevens van de klager. Klager moet bewijzen dat er een direct verband bestaat tussen de milieuvervuiling en de concrete aantasting van zijn huis of familielevens. Het EHRM heeft dus weliswaar een aantal milieukwesties onder artikel 8 EVRM gebracht, maar alleen als het gaat om een concrete gebeurtenis waarbij eiser een directe impact op zijn huis of familielevens kan aantonen. De vorderingen van Milieudefensie c.s. zijn te onbepaald en algemeen om onder de bescherming van artikel 8 EVRM te vallen. Dit zet RDS hieronder nader uiteen.

⁶⁰⁷ EHRM 30 november 2004, NJ 2005/210 (*Öneriyildiz/Turkije*), r.o. 101.

599. Het arrest *Atanasov v. Bulgarije* laat goed zien welke beperkingen het EHRM stelt bij de toepasselijkheid van artikel 8 EVRM op aantasting van het milieu. Het EHRM benadrukt het toenemende belang van milieubescherming, maar geeft tegelijkertijd aan dat art. 8 EVRM niet steeds van toepassing is als sprake is van milieuvervuiling of van een verslechtering van de milieukwaliteit. Om voor de Staat verplichtingen te laten ontstaan op grond van artikel 8 EVRM, moet er een direct en onmiddellijk verband bestaan tussen de bestreden situatie en het huis dan wel het privé- of familieleven van de klager:⁶⁰⁸

"[...] However, Article 8 is not engaged every time environmental deterioration occurs: no right to nature preservation is included as such among the rights and freedoms guaranteed by the Convention or its Protocols (see Kyratos v. Greece, no. 41666/98, § 52, ECHR 2003 VI; Hatton and Others v. the United Kingdom [GC], no. 36022/97, § 96 in limine, ECHR 2003 VIII; and Fadeyeva v. Russia, no. 55723/00, § 68, ECHR 2005 IV).

[...]

The State's obligations under Article 8 come into play in that context only if there is a direct and immediate link between the impugned situation and the applicant's home or private or family life (see, mutatis mutandis, Botta v. Italy, 24 February 1998, § 34 in limine, Reports of Judgments and Decisions 1998 I)."
[onderstreping advocaten]

600. Atanasov had niet aangetoond welk concreet nadeel daadwerkelijk bestond voor zijn huis of familieleven:⁶⁰⁹

"[...] Indeed, the applicant conceded that he could not show any actual harm to his health or even a short term health risk, but merely feared negative consequences in the long term (see paragraph 62 above and contrast López Ostra and Fadeyeva, both cited above). Nor did the applicant provide particulars showing that the degree of disturbance in and around his home had been such as to considerably affect the quality of his private or family life (contrast, mutatis mutandis, Hatton and Others, cited above, § 118).

[...]

he has not apparently suffered any actual harm to date. In the absence of proof of any direct impact of the impugned pollution on the applicant or his family, the Court is not persuaded that Article 8 is applicable on that ground either (contrast McGinley and Egan v. the United Kingdom, 9 June 1998, §§ 96 and 97, Reports 1998 III, which concerned direct exposure to radiation from a nuclear explosion, and Roche v. the United Kingdom [GC], no. 32555/96, §§

⁶⁰⁸ EHRM 2 december 2010, nr. 12853/03 (*Atanasov/Bulgarije*), r.o. 66.

⁶⁰⁹ Id., r.o. 76 en 78.

155 and 156, ECHR 2005 X, which concerned direct exposure to mustard and nerve gas)."

601. In *Atanasov* herhaalt het EHRM dat de klager voor toepassing van artikel 8 EVRM bewijs – "*beyond reasonable doubt*" – moet leveren voor het bestaan van een daadwerkelijke aantasting van zijn huis en/of familieleden. Degene die stelt dat hij in een milieubelang is geschaad dat onder de reikwijdte van artikel 8 EVRM valt, draagt hiervan dus in beginsel ook de bewijslast volgens het EHRM.⁶¹⁰

"The salient question is whether the applicant has been able to show to the Court's satisfaction that there has been an actual interference with his private sphere, and, secondly, that a minimum level of severity has been attained (see Fadeyeva, cited above, § 70 [...])."

602. In de rechtspraak van het EHRM over de toepasselijkheid van artikel 8 EVRM bij milieuvervuiling speelt de afstand van het huis van klagers tot het incident een belangrijke rol. Als deze afstand te groot is, is volgens het EHRM geen sprake van een schending op grond van artikel 8 EVRM. Dan ontbreekt de vereiste '*immediate link*' tussen de milieuvervuiling en gestelde aantasting van huis en/of familieleden.⁶¹¹ Ook heeft het EHRM toepasselijkheid van artikel 8 EVRM alleen aangenomen als daarnaast nog sprake was van bijkomende omstandigheden. In de meeste gevallen gaat het dan om de omstandigheid dat wettelijke normen zijn overschreden.⁶¹²
603. Artikel 8 EVRM biedt dus niet de vergaande bescherming die Milieudefensie c.s. stelt. Samenvattend vallen milieukwesties alleen binnen de reikwijdte van artikel 8 EVRM als sprake is van een concrete, individuele aantasting van huis en/of familieleden. Ook moet een direct en onmiddellijk verband bestaan tussen de milieuvervuiling en de aantasting van huis en/of familieleden. Bovendien mag de afstand tussen het huis of familieleden van de klager en de bron van de aantasting niet te groot zijn.⁶¹³
604. Uit het voorgaande volgt dat de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet vallen onder de reikwijdte van artikel 8 EVRM. Dit artikel kan haar

⁶¹⁰ EHRM 2 december 2010, EHRC 2011/34 (*Atanasov v. Bulgarije*), par. 75.

⁶¹¹ Zie bijv. EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90 (*López Ostra/Spain*), r.o. 7, 49 en 50; EHRM 18 februari 1998, nr. 116/1996/735/932 (*Guerra and Others/Italy*), r.o. 12 en 57; EHRM 2 november 2006, nr. 59909/00 (*Giacomelli/Italy*), r.o. 11 en 96 en EHRM 27 januari 2009, nr. 67021/01 (*Tătar/Roemenie*), r.o. 89 en 97.

⁶¹² EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90 (*López Ostra vs. Spain*), par. 7, 49 en 50. Besproken in *Atanasov*, par. 67. Ook EHRM 26 oktober 2006, nos. 53157/99, 53247/99, 53695/00 and 56850/00 (*Ledyayeva and Others vs. Russia*), par 96-100.

⁶¹³ In *Cordella e.a. v. Italië* werd ook nog geoordeeld dat negentien klagers die niet in het betreffende gebied woonden niet-ontvankelijk waren. Zie EHRM 24 januari 2010, nr. 54414/13, 54264/15 (*Cordella e.a./Italië*).

vorderingen dan ook niet ondersteunen. Milieudefensie c.s. heeft geen daadwerkelijke en concrete impact op hun huis en/of familielevens gesteld en aangetoond. Bovendien kan van een directe en onmiddellijke aantasting van huis en/of familielevens al geen sprake zijn, omdat de vorderingen van Milieudefensie c.s. zien op de periode vanaf 2030.

605. Hieruit volgt de conclusie dat Milieudefensie c.s. er ook niet in is geslaagd om aan te tonen dat er een *direct and immediate link* is tussen een specifieke milieuvervuiling en daadwerkelijke inbreuk op huis of familielevens. De vorderingen van Milieudefensie c.s. halen niet de drempel die nodig is om een schending aan te nemen van artikel 8 EVRM.
606. De vorderingen zijn te algemeen, onbepaald en te weinig individueel om onder de reikwijdte van artikel 8 EVRM te vallen. De vorderingen omvatten immers de gehele wereld en zowel huidige als toekomstige generaties. Noch artikel 2 noch artikel 8 EVRM ziet op dergelijke situaties.

De uitspraken die Milieudefensie c.s. noemen leiden niet tot een andere uitkomst

607. De uitspraken die Milieudefensie c.s. in randnummers 675-690 van de Dagvaarding noemt, leiden niet tot een andere conclusie. Uit de arresten kunnen niet de conclusies worden getrokken die Milieudefensie c.s. wenst.
608. Deze zaken zijn op de relevante punten onvergelijkbaar met de zaak die Milieudefensie c.s. tegen RDS heeft aangespannen. Om te beginnen gaat het in deze arresten steeds om een bepaalde afstand tussen het huis of familielevens van de klager en de bron van de aantasting. Ook is sprake van een '*direct and immediate link*' tussen een specifieke milieuvervuiling en de daadwerkelijke inbreuk op huis of familielevens. Daarnaast gaat het in al deze zaken om de situatie dat strijd met de wet bestaat, zoals het overschrijden van wettelijke normen of het handelen zonder vergunning. In het geval van RDS is dat niet aan de orde. Ten slotte stelt Milieudefensie c.s. de feiten en conclusies eenzijdig voor.
609. In randnummer 676 en 677 van de Dagvaarding bespreekt Milieudefensie c.s. het arrest *Fadeyeva/Rusland*⁶¹⁴ en trekt zij daaruit de conclusie dat er een verdergaande beschermingsplicht van de Staat bestaat als er geen realistische mogelijkheden zijn voor klager om zich te onttrekken aan de aantasting. Milieudefensie c.s. laat echter voor het gemak weg dat Fadeyeva in een door de Staat aangewezen zone woonde waarin de

⁶¹⁴ EHRM 9 juni 2005, appl. no. 55723/00 (*Fadeyeva/Rusland*).

industriële vervuiling de wettelijke veiligheidsnormen overschreed en waarin huisvesting door wetgeving was verboden vanwege de onveiligheid.⁶¹⁵ Het is dus niet zo dat een schending van artikel 8 EVRM zou bestaan (alleen) omdat Fadayeveva 'geen andere keuze had dan de vervuiling te ondergaan', zoals Milieudefensie c.s. stelt (randnummer 676 Dagvaarding).⁶¹⁶

610. Ook het arrest *Di Sarno/Italië* bevat niet de conclusie die Milieudefensie c.s. daarin wil lezen. In deze zaak was de vuilniscrisis in Napels aan de orde. Klagers woonden en werkten in de getroffen regio en hun leef- en werkomgeving werd direct aangetast door de crisis.⁶¹⁷

"Tons of waste were left to pile up for weeks in the streets of Naples and other towns in the province, including those where the applicants lives [...]."

611. Het is RDS dan ook een raadsel hoe dit arrest kan bijdragen aan de conclusie van Milieudefensie c.s. dat een schending van artikel 8 EVRM niet voldoende individualiseerbaar hoeft te zijn.
612. Het door Milieudefensie c.s. aangehaalde arrest *Okyay/Turkije*⁶¹⁸ gaat over schending van artikel 6 EVRM. Artikel 8 EVRM is in deze zaak helemaal niet aan de orde. Ook de door Milieudefensie c.s. geciteerde overweging heeft daarom alleen betrekking op artikel 6 EVRM en niet op artikel 8 EVRM. Er is dus geen sprake van dat dit citaat zou meebrengen dat een algemeen risico voor de volksgezondheid ook onder de reikwijdte van artikel 8 EVRM zou vallen, zoals Milieudefensie c.s. suggereert. Ten overvloede merkt RDS nog op dat de vervuiling in *Okyay/Turkije* wel een bepaalde, afgebakende omvang had, zoals ook Milieudefensie c.s. aangeeft. Het enkele feit dat de zone omvangrijk was, ondersteunt niet het standpunt van Milieudefensie c.s.
613. De zaak is overigens ook in alle verdere opzichten onvergelijkbaar met de onderhavige. Het ging daarin namelijk om warmtecentrales die zonder vergunning opereerden, zich niet aan de wetgeving hielden en de omgeving ernstig vervuilden. De hoogste administratieve rechter had geoordeeld dat de autoriteiten onrechtmatig handelden door de centrales niet te sluiten.⁶¹⁹ Het EHRM concludeert ten slotte tot schending van artikel 6 lid 1 EVRM,

⁶¹⁵ EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00 (*Fadayeveva/Rusland*), r.o. 119.

⁶¹⁶ EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00 (*Fadayeveva/Rusland*), r.o. 132-134.

⁶¹⁷ EHRM 10 april 2012, nr. 30765/08 (*Di Sarno/Italië*), r.o. 36.

⁶¹⁸ EHRM 12 juli 2005, nr. 36220/97 (*Okyay c.s. / Turkije*).

⁶¹⁹ EHRM 12 juli 2005, nr. 36220/97 (*Okyay e.a./Turkije*), r.o. 17.

omdat de autoriteiten geen gehoor gaven aan het vonnis van de administratieve rechter om de centrales buiten werking te stellen.

614. Milieudefensie c.s. beroept zich daarnaast op het arrest *Taşkin/Turkije*.⁶²⁰ In deze zaak ging het om het gebruik van cyanide bij het exploiteren van een goudmijn. Uit diverse milieuraportages was enerzijds gebleken dat gebruik van cyanide direct mogelijke milieurisico's voor de klagers zou kunnen opleveren en anderzijds dat die mogelijke risico's 20 tot 50 jaar zouden kunnen voortduren ("*persist*")⁶²¹. Volgens Milieudefensie c.s. was het feit dat het dreigende gevaar zich pas over decennia zou materialiseren geen reden voor het EHRM om een beroep op artikel 8 EVRM af te wijzen (randnummer 683 Dagvaarding, eerste zin). Milieudefensie c.s. leest daarmee meer in de uitspraak dan er staat, want die conclusie kan niet op basis van de uitspraak worden getrokken.
615. Turkije had in de procedure bij het EHRM op verschillende gronden betoogd dat het door de klagers ingeroepen artikel 8 EVRM *in het geheel* niet van toepassing was.⁶²² Turkije had daartoe aangevoerd (1) dat de mogelijke risico's van het gebruik van cyanide zich niet al daadwerkelijk hadden voorgedaan⁶²³ en (2) dat die risico's "*hypothetical*" waren omdat zij zich pas op een termijn van 20 tot 50 jaar mogelijk zouden manifesteren.⁶²⁴
616. Het EHRM verwierp het betoog van Turkije integraal en oordeelde dat artikel 8 wel degelijk van toepassing was, omdat:⁶²⁵

"[...] the dangerous effects of an activity to which the individuals concerned are likely to be exposed have been determined as part of an environmental impact assessment procedure in such a way as to establish a sufficiently close link with private and family life for the purposes of Article 8 of the Convention."

617. Uit het feit dat het EHRM daarmee ook het argument verwierp dat het risico "*hypothetical*" was, omdat het zich op zijn vroegst in de verre toekomst zou kunnen materialiseren, kan echter niet worden afgeleid dat artikel 8 reeds van toepassing is "*wanneer de schade nog niet met zekerheid kan worden*

⁶²⁰ EHRM 10 november 2004, nr. 46117/99 (*Taşkin c.s./Turkije*).

⁶²¹ Id., r.o. 48 en 104. Zie ook het citaat uit de uitspraak van de hoogste Turkse bestuursrechter in r.o. 26, waarin de Turkse bestuursrechter de bevindingen uit de rapportages samenvat: "[*In addition,*] the risk of seepage of materials into the groundwater may last twenty to fifty years [...]".

⁶²² Zie ook de tussenkop in EHRM 10 november 2004, nr. 46117/99 (*Taşkin c.s./Turkije*) boven r.o. 111: "*Applicability of Article 8*". De door Milieudefensie c.s. aangehaalde overwegingen van het EHRM zien dus louter op de vraag of in dat specifieke geval artikel 8 EVRM van toepassing was, en niet op de verplichtingen die uit artikel 8 EVRM volgen.

⁶²³ Id., r.o. 108-109.

⁶²⁴ Id., r.o. 107.

⁶²⁵ Id., r.o. 111-114.

vastgesteld omdat deze mogelijk pas in de verre toekomst (na decennia) zal worden geleden", zoals Milieudefensie c.s. stelt (randnummer 681 Dagvaarding). Een dergelijk oordeel heeft het EHRM niet geveld en valt ook niet in zijn uitspraak te lezen. Dat laat zich verklaren doordat uit de milieuraapportages waarnaar het EHRM uitdrukkelijk verwees, ook was gebleken dat het gebruik van cyanide meteen vanaf de aanvang van dat gebruik al bepaalde risico's in het leven riep. Anders dan Milieudefensie c.s. aanneemt, was volgens de milieuraapportages dus geen sprake van risico's die zich louter in de toekomst zouden kunnen voordoen. Tegen die feitelijke achtergrond behoefde het EHRM bij de verwerping van het betoog van Turkije dus niet afzonderlijk in te gaan op het argument van Turkije dat slechts sprake was van risico's die zich pas in de verre toekomst zouden kunnen voordoen. Om diezelfde reden hoefde het EHRM dus ook niet in te gaan op de vraag in hoeverre artikel 8 in een dergelijke situatie toepasselijk is.

618. Het arrest biedt dus geen steun voor de opvatting van Milieudefensie c.s. dat volgens het EHRM artikel 8 reeds toepasbaar is als sprake is van *"een algemeen erkend en voorzienbaar gezondheidsrisico"* (randnummer 681 Dagvaarding) of dat sprake was van een situatie die vergelijkbaar is met de situatie die in deze procedure voorligt.
619. Ten slotte kan ook het arrest *Deés/Hongarije*⁶²⁶ Milieudefensie c.s. niet baten. Volgens Milieudefensie c.s. volgt uit dit arrest dat *"het enkel laten zien dat er pogingen zijn gedaan ter reductie van het probleem"* niet voldoende is, maar dat de maatregelen ook daadwerkelijk *"de bescherming van mensenrechten als resultaat"* moeten hebben (randnummer 684 Dagvaarding). Uit *Deés/Hongarije* volgt dit echter niet. In deze zaak speelden de omstandigheden van het geval een grote rol. Doorslaggevende betekenis kwam toe aan het feit dat, ondanks de maatregelen van de autoriteiten, de wettelijke geluidsnormen (nog steeds) werden overschreden.⁶²⁷ Om die reden lag er een disproportionele individuele last op de klager.
620. In deze zin ook Barkhuysen en Van Emmerik in hun annotatie bij dit arrest:⁶²⁸

"Hoewel volgens een deskundigenrapport in casu de overlast niet ernstig genoeg was om schade aan het huis te veroorzaken, is wel

⁶²⁶ EHRM 9 november 2010, nr. 12853/03 (*Deés/Hongarije*).

⁶²⁷ Id., r.o. 24.

⁶²⁸ Nt. T. Barkhuysen en M.L. van Emmerik bij EHRM 9 november 2010, nr. 12853/03, AB 2012, 16 (*Deés/Hongarije*), nr. 2.

vastgesteld dat de geluidswaarden significant (in mei 2003 tussen de 12% en 15%) boven de wettelijke normen lagen. Om deze reden constateert het Hof een schending van art. 8 EVRM. Het feit dat de Staat verschillende overlastreducerende maatregelen had genomen (stimuleren tolverlaging, snelheidsbeperkingen, een rijverbod voor de zwaarste vrachtwagens, stoplichten en de constructie van drie andere wegen) doet daaraan niet af. Het resultaat telt dus, waarbij een belangrijke graadmeter is of al dan niet aan nationale geluidsnormen wordt voldaan (in deze zin ook EHRM 16 november 2004, AB 2005/453, m.nt. Barkhuysen (Moreno Gómez t. Spanje))."

621. In het geval van RDS is dit niet aan de orde. Er is immers geen sprake van overtreding van wettelijke normen (zie paragraaf 2.7). Milieudefensie c.s. heeft dat zelfs niet gesteld, laat staan aangetoond.

7.6.5 Zelfs als de artikelen 2 en 8 EVRM indirect zouden doorwerken via de beoordeling van op RDS rustende zorgvuldigheidsnormen, ondersteunt dat de vorderingen niet en Milieudefensie c.s. negeert het feit dat Shell's activiteiten zwaarwegende belangen dienen

Inleiding

622. Milieudefensie c.s. wekt voorts de indruk dat de artikelen 2 en 8 EVRM indirect van toepassing zouden zijn, in die zin dat zij hun effect krijgen via de algemene regel van onrechtmatige daad (artikel 6:162 BW) en op die wijze in praktische zin volledig van toepassing zijn (X.3 Dagvaarding).
623. Die opvatting is onjuist. In horizontale verhoudingen blijven de regels over onrechtmatige daad in artikel 6:162 BW beslissend. Zoals toegelicht in paragraaf 7.2 en 7.3 volgt uit die regels dat de vorderingen moeten worden afgewezen. Het EVRM verandert dat niet.
624. Grondrechten uit het EVRM kunnen hoogstens indirect doorwerken in verhoudingen tussen private partijen, namelijk bij de invulling van de open normen van het privaatrecht.⁶²⁹ Echter, zelfs als veronderstellenderwijs zou worden aangenomen dat de belangen die aan de orde zijn binnen de reikwijdte van de artikelen 2 en 8 EVRM vallen – wat niet zo is, zoals al is toegelicht – dan dient bij die indirecte doorwerking rekenschap worden gegeven dat hetgeen indirect wordt toegepast bepalingen zijn die zich tot de staten richten. Het praktische gevolg daarvan is, ten eerste, dat de betrokken mensenrechten niet beslissend zijn, maar slechts één van de factoren waarmee rekening gehouden kan worden. Ten tweede brengt dat

⁶²⁹ Asser/Hartkamp 3-I 2015/225 (Invloed EVRM op privaatrechtelijke verhoudingen); K.J.O. Jansen, GS Onrechtmatige daad, artikel 6:162 BW, aant. 4.2.3.2 (doorwerking van grondrechten in horizontale verhoudingen) en Spier e.a. (red), Verbintenissen uit de wet en Schadevergoeding 2015/34, Deventer: Kluwer 2015 (Van Maanen/Lindenbergh).

mee dat andere belangen – en fundamentele rechten – aan de orde zijn. Die beleidsruimte op het niveau van de Staat is hierboven in subparagraaf 7.6.3 toegelicht en kan vervolgens niet genegeerd worden als dezelfde bepalingen indirect worden toegepast in civiele verhoudingen.

Indirecte werking moet rekening houden met het feit dat de bepalingen bedoeld zijn om staten te binden

625. Milieudefensie c.s. ziet over het hoofd dat bij de eventuele indirecte werking van het EVRM in horizontale verhoudingen – als die er al is – rekening moet worden gehouden met het fundamentele verschil tussen – enerzijds – een zaak waarin de Staat door een individu wordt aangesproken (in welk geval het EVRM van toepassing is) en – anderzijds – een zaak waarin individuele partijen elkaar aanspreken (in welk geval er hooguit een indirecte werking bestaat). Bij de invulling van de betekenis en invloed van deze rechten in particuliere verhoudingen moet er rekening mee worden gehouden dat de bepalingen niet zijn geformuleerd met het oog op betrekkingen tussen private partijen onderling. De betekenis die de grondrechten hebben in de verhouding tussen burger en overheid, zou in horizontale verhoudingen leiden tot onaanvaardbare resultaten. Artikel 2 en 8 EVRM zijn, net als vele andere bepalingen over grondrechten, geschreven voor de verticale verhouding tussen burger en overheid. Het gevolg daarvan voor private verhoudingen licht Hartkamp als volgt toe:⁶³⁰

"Dat betekent dat de bepalingen, als geheel genomen, zich meestal niet voor toepassing op rechtsverhoudingen tussen burgers onderling lenen, aangezien die toepassing tot onaanvaardbare resultaten zou leiden. Als de eiser zich bijvoorbeeld zou beroepen op zijn recht op eerbiediging van zijn persoonlijke levenssfeer zoals geregeld in art. 10 GW, een recht dat alleen kan worden beperkt door bij of krachtens de wet te stellen regels, zou zijn recht altijd prevaleren boven elk gedrag van de gedaagde dat niet door zo'n regel wordt gerechtvaardigd, zelfs als dit gedrag niet in strijd zou zijn met de regels van maatschappelijke betamelijkheid. [...] Dit zou de algemene vrijheid van de burgers om te handelen zoals het hun goeddunkt onaanvaardbaar beperken."

⁶³⁰ Asser/Hartkamp 3-I 2018/227-228. Zie bijvoorbeeld ook R. Nehmelman en C.W. Noorlander, *Horizontale werking van grondrechten*, Deventer: Kluwer 2013, par. 5.3.3 ("Niet het (publiekrechtelijke) grondrecht als zodanig wordt in een civielrechtelijke verhouding ingeroepen maar een zwaarwegend belang dat zijn equivalent vindt in een publiekrechtelijk grondrecht. Gesproken wordt in die zin van het (zwaarwegende) belang van godsdienst in plaats van het grondrecht op godsdienstvrijheid").

Het effect is niet meer dan dat de door mensenrechten beschermde belangen een factor zijn in de civiele afweging

626. Bij het invoeren van grondrechten in horizontale verhoudingen moet de benadering in essentie zijn dat de rechter de door mensenrechten beschermde belangen – als die er zijn – mee kan wegen in de civielrechtelijke analyse, zoals het bepalen van wat hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt.⁶³¹ Nehmelman en Noorlander verwoorden dit aldus:⁶³²

"Ook de indirecte werking van grondrechten is uiteindelijk een zuiver privaatrechtelijke kwestie: het betreft immers de weging van belangen en niet van grondrechten."

627. Over een beperking van artikel 10 lid 1 EVRM door een huurreglement overwoog de Hoge Raad bijvoorbeeld:⁶³³

"Ter beslissing van vorenbedoeld geschilpunt heeft de Rb. zich terecht bediend van een afweging van wederzijdse belangen [...]."

628. De gedachte dat eventuele belangen die door mensenrechten worden beschermd, bij indirecte werking slechts een van de factoren is die in de afweging wordt meegenomen, en dat daarbij ook andere belangen – die al dan niet door mensenrechten zijn beschermd – worden meegewogen, is algemeen aanvaard. Emaus beschrijft in zijn dissertatie dat het een afweging van alle betrokken belangen en omstandigheden van het geval is, zoals gebruikelijk in het privaatrecht.⁶³⁴
629. Bij deze belangenafweging weegt het grondrecht niet anders – zwaarder – alleen omdat het een grondrecht is. Het grondrecht geldt als inspiratiebron voor de invulling van belangen in een geschil tussen burgers. Dat geldt in het bijzonder als een botsing van grondrechten aan de orde is:⁶³⁵

⁶³¹ Asser/Hartkamp 3-I 2018/230 (Nederlandse rechtspraak: indirecte horizontale werking). Zie ook R. Nehmelman en C.W. Noorlander, *Horizontale werking van grondrechten*, Deventer: Kluwer 2013, par. 310 en Smits, *Constitutionalisering van het vermogensrecht*, Preadvies voor de Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking 2003.

⁶³² R. Nehmelman en C.W. Noorlander, *Horizontale werking van grondrechten*, Deventer: Kluwer 2013, par. 5.3.3.

⁶³³ HR 11 maart 1989, ECLI:NL:HR:1989:AB8560 (*Prins e.a./St. Jozeph*), r.o. 3.1. In gelijke zin in lagere rechtspraak Rb. Den Haag 15 januari 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:330, r.o. 4.6.

⁶³⁴ J. Emaus, *Handhaving van EVRM-rechten via het aansprakelijkheidsrecht* (diss. Utrecht), Amsterdam: Boom juridische uitgevers 2013, p. 22.

⁶³⁵ HR 11 mei 2012, ECLI:NL:HR:2012:BV1031 (*Vereniging tegen de kwakzalverij/Sickesz*), r.o. 10. In gelijke zin HR 24 juni 1983, ECLI:NL:HR:1983:AD2221 (*Immunitéit raadslid*), r.o. 3.4. Ook de lagere rechtspraak hanteert deze belangenafweging: Emaus 2013, p. 25. Voorbeelden: Rb. Amsterdam 8 februari 1990, ECLI:NL:RBAMS:1990:AH3007, r.o. 7; Rb. Assen 22 februari 2000, ECLI:NL:RBARN:2005:AS8145, r.o. 5; Rb. Utrecht 22 september 2005, ECLI:NL:RBUTR:2005:AU7471, r.o. 3.6.; Hof Amsterdam 10 augustus 2006, ECLI:NL:GHAMS:2006:AZ3980, r.o. 4.5; Rb. Alkmaar 25 juni 2009,

"Het antwoord op de vraag welk van deze beide rechten in het onderhavige geval zwaarder weegt, moet worden gevonden door een afweging van alle terzake dienende omstandigheden van het geval. Zoals de Hoge Raad in rov. 5.11 van het Paroolarrest (HR 6 januari 1995, NJ 1995, 422) heeft geoordeeld, komt bij deze afweging niet in beginsel voorrang toe aan het door art. 7 Grondwet en 10 EVRM gewaarborgde recht op vrijheid van meningsuiting. Ditzelfde geldt voor de door art. 8 EVRM beschermde rechten."

630. Brunner concludeert zijn annotatie bij HR 18 juni 1993 (*Aidstest*):⁶³⁶

"Kennelijk doet het er in beginsel niet toe, of bij een afweging van belangen grondrechten tegenover elkaar staan dan wel een grondrecht tegen een andersoortig ('gewoon') recht of belang. In de verhouding tussen privépersonen heeft het grondrecht – althans in het onderhavige geval – géén inherent overwicht op andere belangen. Anders gezegd, bij horizontale werking is er geen principieel verschil tussen grondrechten en gewone rechten."

631. In gelijke zin merken Nehmelman en Noorlander op:⁶³⁷

"Bovendien wil een aanspraak op een dergelijk belang niet altijd zeggen dat de partij die daarop een beroep doet altijd in het voordeel is. Aangezien het een belang betreft kan het daar tegenoverstaande belang – ook al is dat een niet van een grondrecht afgeleid belang – even zwaar of zelfs zwaarder wegen dan het uit een grondrecht afgeleide belang. Zo valt in dit verband te wijzen op het Turkse werkneemster-arrest, waarbij de Hoge Raad een genuanceerde afweging maakt tussen enerzijds het belang op godsdienstvrijheid en anderzijds de afspraken die gemaakt waren in de arbeidsovereenkomst."

632. Grondrechten hebben in een privaatrechtelijke, horizontale verhouding dus een andere betekenis dan in de verticale verhouding tussen burger en staat. Dit betekent dat zij moeten worden afgewogen tegen andere grondrechten, beginselen die geen grondrechtelijke oorsprong hebben, of tegen andere waarden en belangen die zich in het concrete geval aan de rechter opdringen.⁶³⁸

633. In het eerdere gedeelte van dit hoofdstuk 7 is al toegelicht dat de civielrechtelijke analyse, waarin de door Milieudefensie c.s. genoemde belangen zijn meegewogen, leidt tot afwijzing van de vorderingen. De artikelen 2 en 8 EVRM brengen daarin geen verandering. De gehele

ECLI:NL:RBALK:2009:BI9969 r.o. 4.6; Rb. Dordrecht 18 februari 2010, ECLI:NL:RBDOR:2010:BL4339 r.o. 4.3.

⁶³⁶ Brunner in zijn annotatie bij HR 18 juni 1993, ECLI:NL:HR:1993:ZC1002, NJ 1994, 347, (*Aidstest*), nr. 1.

⁶³⁷ Nehmelman en Noorlander, 5.3.3.

⁶³⁸ L.F.M. Verhey, *Horizontale werking van grondrechten*, in het bijzonder van het recht op privacy (diss. 1992), p.24.

context die hierboven uitvoerig is toegelicht dient in de afweging door de rechter te worden betrokken, zoals de belangen die worden gediend met Shell's activiteiten en de maatschappelijke context daarvan. Ook speelt daarin mee de beoordelingsvrijheid die staten toekomt om de verschillende betrokken belangen af te wegen bij – in dit geval – het bepalen van de wijze waarop en het tempo waarin de energietransitie in het desbetreffende land plaatsvindt.

7.6.6 Ook het voorzorgsbeginsel biedt geen grond voor toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s.

634. Milieudefensie c.s. brengt een paar keer het voorzorgsbeginsel ter sprake alsof daaruit vanzelf allerlei verplichtingen van RDS volgen.⁶³⁹ Milieudefensie c.s. onderbouwt of motiveert echter niet waarom in haar visie uit het voorzorgsbeginsel voor RDS vergaande verplichtingen volgen. Alleen al om die reden moet dit betoog worden verworpen.
635. Het beroep gaat ook niet op. Milieudefensie c.s. stelt ten onrechte dat RDS het voorzorgsbeginsel moet hanteren in het kader van artikel 2 en 8 EVRM (randnummer 674 Dagvaarding). Voor een horizontale werking van grondrechten is om redenen die hiervoor al zijn besproken geen plaats. RDS is dus niet gebonden aan het voorzorgsbeginsel als onderdeel van artikel 8 EVRM. Milieudefensie c.s. stelt dan ook ten onrechte dat het voorzorgsbeginsel leidend moet zijn voor RDS (zie randnummer 674 Dagvaarding).
636. Ook in een breder kader geldt het voorzorgsbeginsel voor staten.⁶⁴⁰ Bij toepassing van het voorzorgsbeginsel hebben staten een grote vrijheid. Zij mogen een belangenafweging maken om te bepalen of, en zo ja, hoe zij ingrijpen in een concrete situatie. Daarbij is de kosteneffectiviteit van de maatregelen van belang en mogen ook andere aspecten dan het milieu, zoals economische aspecten, een rol spelen. Eén van de eerste keren dat het voorzorgsbeginsel internationaal werd vastgelegd, was in de 'Rio Declaration on Environment and Development' uit 1992.⁶⁴¹ De Rio Declaration is ondertekend door 170 landen en bestaat uit 27 *Principles* die

⁶³⁹ Randnummer 665, 673, 674 en 684 Dagvaarding.

⁶⁴⁰ Zie bijvoorbeeld A. Trouwborst, *Precautionary Rights and Duties of States*, Leiden 2006 en Barkhuysen en Onrust, *De betekenis van het voorzorgsbeginsel voor de Nederlandse (milieurecht)praktijk*, 2010, p. 51. Zie ook M. Haritz, *An Inconvenient Deliberation: The Precautionary Principle's Contribution to the Uncertainties Surrounding Climate Change Liability*, Kluwer 2011, p. 93-95.

⁶⁴¹ Milieudefensie c.s. noemen de Rio Declaration ook in dit kader in voetnoot 199, par. 295 van de Dagvaarding.

een balans (willen) vormen tussen natuurbescherming en economische ontwikkeling.⁶⁴²

"PRINCIPLE 15

In order to protect the environment, the precautionary approach shall be widely applied by States according to their capabilities. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent environmental degradation."
[onderstreping advocaten]

637. Een andere belangrijke bron waarin het voorzorgsbeginsel voor staten is vastgelegd, is artikel 3.3 van het VN-Klimaatverdrag.⁶⁴³ Ook uit dit verdrag blijkt dat staten een belangenafweging mogen maken, waarin ook sociaaleconomische belangen en de kosteneffectiviteit van de te nemen maatregelen een rol spelen.

"The Parties should take precautionary measures to anticipate, prevent or minimize the causes of climate change and mitigate its adverse effects. Where there are threats of serious or irreversible damage, lack of full scientific certainty should not be used as a reason for postponing such measures, taking into account that policies and measures to deal with climate change should be cost-effective so as to ensure global benefits at the lowest possible cost. To achieve this, such policies and measures should take into account different socio-economic contexts, be comprehensive, cover all relevant sources, sinks and reservoirs of greenhouse gases and adaptation, and comprise all economic sectors. Efforts to address climate change may be carried out cooperatively by interested Parties." [onderstreping advocaten]

638. In de aanloop naar artikel 3.3. van het VN-Klimaatverdrag werd hierover opgemerkt:⁶⁴⁴

6. The need to take, in the light of the best available scientific knowledge on climate change, realistic and feasible measures which are beneficial to the environment without prejudicing opportunities for economic development, and stressing that measures which are likely to have negative impacts upon or to cause damage to economic and other social activities of mankind should of necessity be taken on a sound and scientific basis.

⁶⁴² Sands and Peel, Principles of International Environmental Law, Cambridge University Press 2018, p. 41 ("The Rio Declaration represented a series of compromises between developed and developing countries and a balance between the objectives of environmental protection and economic development.").

⁶⁴³ Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake klimaatverandering (United Nations Framework Convention on Climate Change). Milieudefensie c.s. noemen dit artikel in par. 374-375.

⁶⁴⁴ II.C.6., Explanatory note. Submitted by the Bureau of Working Group I, Intergovernmental Negotiating Committee for a Framework Convention on Climate Change, Third session, Nairobi, 9-20 September 1991.

639. Milieudefensie c.s. doet daarom ten onrechte voorkomen alsof het voorzorgsbeginsel voor staten een verplichting zou meebrengen om *altijd* te handelen,⁶⁴⁵ ongeacht welke andere belangen spelen en of de maatregelen wel effectief zijn. Daaruit trekt zij dan ook nog eens ten onrechte de conclusie dat hieruit zou volgen dat een hele specifieke verplichting op een specifieke partij moet worden gelegd (wat, zoals al uitvoerig toegelicht, geen recht doet aan het systematische karakter van het energiesysteem en in het kader van energie- en klimaatbeleid te maken keuzes). Het voorzorgsbeginsel bevat geen *hard and fast rules*.⁶⁴⁶

*"But in determining whether and how far to apply 'precautionary measures', states have evidently taken account of their own capabilities, their economic and social priorities, the cost-effectiveness of preventive measures, and the nature and degree of the environmental risk."*⁶⁴⁷

640. Op grond van het voorzorgsbeginsel bestaat voor staten dus hooguit een verplichting om effectieve, non-discriminatoire en proportionele maatregelen te nemen.⁶⁴⁸
641. RDS betwist ten eerste dat het voorzorgsbeginsel op haar van toepassing zou zijn zoals Milieudefensie c.s. stelt. Daarnaast geldt het volgende. Zoals eerder uiteengezet, speelt RDS – onverplicht – een belangrijke rol in de energietransitie. In paragraaf 2.3 heeft RDS uitgebreid enkele voorbeelden uiteengezet van hetgeen zij doet om de samenleving in staat te stellen de overgang naar een CO₂-armer energiesysteem te maken. Zij neemt door deze maatregelen proportionele en effectieve actie (zoals die op grond van het voorzorgsbeginsel wordt gevraagd, maar dan van staten). Gelet op de stand van de maatschappij op dit moment, waarin de transitie naar een koolstofarmer energiesysteem pas op gang komt en nog verre van afgerond is, en ook nog niet zeker is langs welke weg en binnen welk tijdspad deze transitie zal plaatsvinden (zie paragraaf 2.6, 2.7 en 6.4), zou het disproportioneel en discriminatoir zijn om van RDS te verlangen dat zij voldoet aan de vorderingen van Milieudefensie c.s. Zij zou dan als enige lid van de maatschappij verplicht zijn om deze verdergaande maatregelen te

⁶⁴⁵ Zie ook de mededeling van de Europese Commissie over het voorzorgsbeginsel, Brussel, 2.2.2000, COM(2000) 1 definitief, p. 15, "*Het besluit om geen maatregelen te nemen is ook een antwoord.*"

⁶⁴⁶ Beanal v. Freeport-McMoran, 969 F Supp 362 at 384 (US District Court for Eastern District of Louisiana 9 april 1997, "the principle does not constitute international tort for which there is universal consensus in the international community as to binding status and content (bevestigd door US Court of Appeals for the Fifth Circuit, 29 November 1999, 197 F 3d 161).

⁶⁴⁷ Birnie & Boyle, International Law and the Environment, Oxford University Press 2009, p. 163.

⁶⁴⁸ Zie ook de mededeling van de Europese Commissie over het voorzorgsbeginsel, Brussel, 2.2.2000, COM(2000) 1 definitief, p. 22, "*Besluiten om het voorzorgsbeginsel toe te passen betekent niet dat maar lukraak maatregelen mogen worden genomen of dat deze tot discriminatie mogen leiden.*"

nemen, terwijl de activiteiten zoals Shell die uitvoert nodig zijn om de wereldwijde maatschappij te laten functioneren (zie paragraaf 2.2). Bovendien zouden de maatregelen niet effectief zijn, omdat concurrenten van Shell in het gat zullen springen en de activiteiten die RDS niet meer kan uitvoeren zullen overnemen (zie subparagraaf 2.2.4). Ook op grond van het voorzorgsbeginsel bestaat voor RDS dus geen verplichting om aan de vergaande vorderingen van Milieudefensie c.s. te voldoen.

642. Milieudefensie c.s. geeft bovendien een inhoudelijk onjuiste uitleg aan de betekenis van het voorzorgsbeginsel. Zij stelt namelijk dat het voorzorgsbeginsel zou inhouden dat ook maatregelen moeten worden genomen bij gebrek aan wetenschappelijke zekerheid over de doeltreffendheid van die maatregelen (randnummer 665 Dagvaarding). Milieudefensie c.s. verwijst daarbij naar rechtsoverwegingen 63 en 73 uit het *Urgenda-arrest* (zie ook subparagraaf 6.2.3 (slot) over dit arrest). Milieudefensie c.s. plaatst het voorzorgsbeginsel daarmee ten onrechte in de sleutel van de onzekerheid van de effectiviteit van de te nemen maatregelen. Het voorzorgsbeginsel ziet echter op de afwezigheid van zekerheid over het intreden van milieuschade gelet op wetenschappelijke en technische kennis op een bepaald moment. Trouwborst geeft de volgende algemeen aanvaarde definitie van het voorzorgsbeginsel:⁶⁴⁹

"Wanneer er op basis van de best beschikbare informatie, redelijke gronden zijn om te vrezen voor ernstige en/of onomkeerbare milieuschade moet effectieve en proportionele actie ondernomen worden om de schade te voorkomen of en/of tegen te gaan, mede in situaties van wetenschappelijke onzekerheid aangaande de oorzaak, omvang en waarschijnlijkheid van de mogelijke schade."
[onderstreping advocaten]

643. Zie ook de toelichting van de Europese Commissie over het voorzorgsbeginsel, die meent dat het voorzorgsbeginsel toepassing vindt bij *"een vermoeden van een potentieel risico, ook al kan dit – de omvang of de gevolgen hiervan – wegens onvoldoende of geen uitsluitel gevende wetenschappelijke gegevens niet worden aangetoond"*.⁶⁵⁰ Het ligt natuurlijk ook niet voor de hand dat een verplichting zou bestaan om elke denkbare maatregel te nemen, ook al zou deze niet zoveel zin hebben, buitenproportioneel bezwarend of discriminatoir zijn.⁶⁵¹ Dit volgt alleen al uit

⁶⁴⁹ A. Trouwborst, *Precautionary Rights and Duties of States*, Leiden 2006, p. 354-355. Ook Barkhuysen en Van Emmerik in hun annotatie bij Tatar/Roemenie, AB 2009, 285, randnr. 2. Zie ook M. Haritz, *An Inconvenient Deliberation: The Precautionary Principle's Contribution to the Uncertainties Surrounding Climate Change Liability*, Kluwer 2011, p. 93-95.

⁶⁵⁰ Zie ook de mededeling van de Europese Commissie over het voorzorgsbeginsel, Brussel, 2.2.2000, COM(2000) 1 definitief, p.

⁶⁵¹ Ladeur, *The introduction of the precautionary principle into EU law: a pyrrhic victory for environmental and public health law? Decision-making under conditions of complexity in multi-*

het feit dat de maatregelen kosteneffectief moeten zijn, zoals hiervoor is aangegeven.

7.6.7 Ook beroep op de UN Guiding Principles on business and human rights, het UN Global Compact en de OESO-Richtlijnen voor multinationale ondernemingen ondersteunt de vorderingen van Milieudefensie c.s. niet

Inleiding

644. In X.5-X.8 van de Dagvaarding bespreekt Milieudefensie c.s. de UN Guiding Principles on business and human rights ("**UN Guiding Principles**"), het Global Compact van de Verenigde Naties ("**UN Global Compact**") en de OESO-Richtlijnen voor multinationale ondernemingen ("**OESO-Richtlijnen**"). Deze door Milieudefensie c.s. aangehaalde richtlijnen staven haar vorderingen niet.
645. In de eerste plaats is geen van deze richtlijnen juridisch bindend. In aansprakelijkheidsprocedures kan er door derden dan ook geen beroep op worden gedaan.
646. In de tweede plaats wijst Milieudefensie c.s. geen enkele concrete norm uit deze richtlijnen aan waaraan RDS zich niet zou houden.
647. In de derde plaats, en los van het voorgaande, geldt dat – niet gestelde – schendingen van de UN Guiding Principles niet leiden tot toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie c.s. De belangenafweging, zoals die in paragraaf 6.1 en 7.3 aan de orde kwam en die moet leiden tot het afwijzen van de vorderingen van Milieudefensie c.s., valt niet anders uit vanwege de UN Guiding Principles. De belangen die door de Principles, of de andere richtlijnen, tot uitdrukking worden gebracht maken immers al onderdeel uit van de voornoemde belangenafweging.
648. Hierboven is in paragraaf 2.3 uitvoerig toegelicht dat RDS onverplicht verschillende activiteiten onderneemt om een positieve bijdrage te leveren in de energietransitie. RDS handelt overeenkomstig de UN Guiding Principles, UN Global Compact en de OESO-Richtlijnen. RDS streeft ernaar

level political systems, Common Market Law Review, 2003, p.1472, "Risks (below the level of the traditional danger to specific goods) can only be combated in a meaningful way if a comprehensive strategy which imposes certain priorities, cost-benefit relationships and other comparative approaches is chosen. It is not helpful, for example, to combat a risk related to a certain substance at a high cost and then be constrained to acknowledge that there are no more resources left for much more pressing problems."

een belangrijke rol in de energietransitie te spelen en draagt op verschillende manieren bij om de overgang naar een CO₂-armer energiesysteem te maken. De activiteiten van RDS zijn legaal en dienen belangrijke doelen. Energie speelt een grote rol in het dagelijks leven van mensen, inclusief in het bestaan en ontwikkelen van economische welvaart en stabiliteit (zie paragraaf 2.2). Onder deze omstandigheden kan niet worden gezegd dat RDS in strijd handelt met de genoemde richtlijnen. Geen van de bronnen die Milieudefensie c.s. noemt brengen mee dat van RDS meer kan worden gevergd dan zij doet. De door Milieudefensie c.s. genoemde richtlijnen maken de uitkomst van deze belangenafweging inhoudelijk niet anders. RDS verwijst korthedshalve naar wat zij hierboven al heeft opgemerkt.

De UN Guiding Principles, het UN Global Compact, en de OESO-Richtlijnen zijn niet juridisch bindend

649. De door Milieudefensie c.s. aangehaalde bronnen zijn internationale raamwerken waarin voor bedrijven niet-bindende richtlijnen zijn opgenomen.⁶⁵² De richtlijnen zijn bedoeld om richting te geven aan overheden en bedrijven bij het omgaan met belangrijke maatschappelijke onderwerpen. In dat kader respecteert RDS deze richtlijnen ook. Het is echter algemeen aanvaard dat deze richtlijnen *soft law* betreffen, waarop derden (zoals Milieudefensie c.s.) zich niet (rechtstreeks) kunnen beroepen, ook niet in procedures voor de rechter.⁶⁵³ Deze richtlijnen kunnen dus geen bron zijn van enige aansprakelijkheid in het algemeen en van RDS in deze procedure.⁶⁵⁴

"veel bedrijven [zijn] hun eigen gedragingen gaan reguleren door middel van gedragsregels waaraan zij zichzelf gebonden achten (...). Daarnaast hebben internationale organisaties, vaak in overleg tussen overheden, ondernemingen en mensenrechtenorganisaties, richtlijnen ontwikkeld voor verantwoord ondernemingsgedrag. (...)

⁶⁵² C.J.M. Arts en M.W. Scheltema, 'Territorialiteit te boven – Klimaatverandering en mensenrechten', in: *De grenzen voorbij – De actualiteit van territorialiteit en jurisdictie. Preadviezen* (Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging, 2019), Deventer: Wolters Kluwer 2019, p. 90.

⁶⁵³ L. Enneking e.a., *Zorgplichten van Nederlandse ondernemingen inzake internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. Een rechtergelijkend en empirisch onderzoek naar de stand van het Nederlandse recht in het licht van de UN Guiding Principles*, Deventer: Boom Juridisch 2016, p. 26; A.L. Vytöpil, *Contractual Control in the Supply Chain. On Corporate Social Responsibility, Codes of Conduct, Contracts and (Avoiding) Liability* (diss. Utrecht), Den Haag: Eleven 2015, p. 72-73. Zie ook M.J. van der Heijden, *Transnational Corporations and Human Rights Liabilities. Linking Standards of International Public Law to Dutch Civil Litigation Proceedings* (diss. Tilburg), Cambridge: Intersentia 2011, p. 195; A. Beckers, *Enforcing Corporate Social Responsibility Codes. On Global Self-Regulation and National Private Law*, Oxford: Hart Publishing 2015, p. 143.

⁶⁵⁴ C. van Dam, *Onderneming en mensenrechten – Zorgvuldigheidsnormen voor ondernemingen ter voorkoming van betrokkenheid bij schending van mensenrechten*, Den Haag: Boom Juridisch 2008, p. 42 (selectie en toevoeging tussen blokhaken – adv).

Ondernemingen zijn noch aan zelfregulering, noch aan soft law gebonden. Dit betekent dat het slachtoffer zich in een aansprakelijkheidsprocedure niet op schending ervan kan beroepen."

En:⁶⁵⁵

"These rules are often called soft law because if a company does not comply with its responsibilities, a State cannot fine the company, and a victim suing the company cannot directly invoke these responsibilities in a court of law."

650. Veel van deze richtlijnen vermelden uitdrukkelijk dat zij geen verplichtingen in het leven kunnen roepen. Dit geldt ook voor de UN Guiding Principles, het UN Global Compact en de OESO-Richtlijnen. Dat dergelijke *soft law* niet is bedoeld om verplichtingen in het leven te roepen, blijkt ook uit de formulering van de *principes* uit de richtlijnen. Deze bevatten geen harde afdwingbare normen, maar zijn een intentieverklaring van bedrijven om zorgvuldig om te gaan met bepaalde onderwerpen van maatschappelijke relevantie, zoals mensenrechten. Als dergelijke intenties vervolgens door tussenkomst van de rechter alsnog tot afdwingbare norm zouden worden gepromoveerd, zou dit ook meebrengen dat bedrijven minder dan nu zullen openstaan voor dergelijke initiatieven.

UN Guiding Principles

651. In de preambule van de UN Guiding Principles staat dat deze principes geen nieuwe internationaalrechtelijke verplichtingen creëren.⁶⁵⁶

"Nothing in these Guiding Principles should be read as creating new international law obligations."

652. De UN Guiding Principles zijn een uitwerking van het UN "Protect, Respect and Remedy Framework" (het "**UN Framework**"), zoals ook Milieudefensie c.s. terecht opmerkt (randnummer 694 Dagvaarding). Het UN Framework en de UN Guiding Principles werden opgesteld onder leiding van John Ruggie. RDS merkt op dat in de UN Guiding Principles het milieu niet aan de orde komt in verband met het respecteren van mensenrechten. Het milieu wordt zelfs helemaal niet genoemd en maakt ook geen onderdeel uit van de Principles.

⁶⁵⁵ C. van Dam, *Enhancing Human Rights Protection. A Company Lawyer's Business* (oratie Rotterdam), Rotterdam: RSM 2015, p. 10. Van Dam verwijst hier naar de UNGP.

⁶⁵⁶ United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights, p. 1.

653. Het UN Framework en de UN Guiding Principles bestaan uit drie pilaren: de plicht van de Staat om bescherming te bieden tegen schendingen van de mensenrechten door derden; de verantwoordelijkheid van bedrijven om de mensenrechten te eerbiedigen; en de noodzaak van een effectievere toegang tot herstelmaatregelen.⁶⁵⁷

"GENERAL PRINCIPLES

These Guiding Principles are grounded in recognition of:

(a) States' existing obligations to respect, protect and fulfil human rights and fundamental freedoms;

(b) The role of business enterprises as specialized organs of society performing specialized functions, required to comply with all applicable laws and to respect human rights;

(c) The need for rights and obligations to be matched to appropriate and effective remedies when breached."

654. Uit de eerste pilaar vloeit voort dat staten primair verantwoordelijk zijn voor het bewaken van de mensenrechten: *"states have the primary role in preventing and addressing corporate-related human rights abuses."*⁶⁵⁸ En ook *"States individually are the primary duty-bearers under international human rights law, and collectively they are the trustees of the international human rights regime."*⁶⁵⁹

655. De verantwoordelijkheid van bedrijven (de tweede pilaar) ziet, anders dan de verantwoordelijkheid van de Staat, op het 'respecteren van mensenrechten'. De term 'respecteren' is hier expliciet gekozen, omdat het geen verplichting naar internationaal recht behelst. Zo stelt Ruggie.⁶⁶⁰

"The corporate responsibility to respect human rights means acting with due diligence to avoid infringing on the rights of others, and addressing harms that do occur. The term 'responsibility' rather than 'duty' is meant to indicate that respecting rights is not currently an obligation that international human rights law generally imposes directly on companies, although elements of it may be reflected in domestic laws. It is a global standard of expected conduct acknowledged in virtually every voluntary and soft-law instrument

⁶⁵⁷ General Principles sub (a), (b) en (c) van de UN Guiding Principles.

⁶⁵⁸ J. G. Ruggie, 'The UN "Protect, Respect and Remedy" Framework for Business and Human Rights', 2010, www.business-humanrights.org/sites/default/files/reports-and-materials/Ruggie-protect-respect-remedy-framework.pdf.

⁶⁵⁹ Commentaar op artikel 4 van de UN Guiding Principles, p. 7.

⁶⁶⁰ Ruggie 2010; Rapport van de Speciale vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties inzake mensenrechten en transnationale ondernemingen en andere bedrijven (7 april 2008), *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights*, UN Doc A/HRC/8/5, par. 56-59.

related to corporate responsibility, and now affirmed by the Human Rights Council itself."

656. In randnummer 703-705 van de Dagvaarding beweert Milieudefensie c.s. (nogmaals) dat RDS anticipeert op het verwachte gebrek aan regelgeving en dat de opwarming van de aarde daardoor boven de 2 graden Celsius zal uitkomen. Volgens Milieudefensie c.s. anticipeert het businessmodel van RDS *"op het falen van de internationale gemeenschap om fossiele brandstoffen voldoende te reguleren"* (randnummer 703 Dagvaarding). Het is RDS allereerst niet duidelijk waarom Milieudefensie c.s. dit argument naar voren brengt in het kader van de bespreking van de UN Guiding Principles. Maar belangrijker, Milieudefensie c.s. geeft ook niet aan hoe het anticiperen op plausibele toekomstscenario's kan leiden tot schending van een zorgplicht door RDS. RDS heeft in onder meer paragraaf 6.4 al uiteengezet waarom RDS als commerciële onderneming de vrijheid moet hebben en behouden om in te spelen op onzekere toekomstige ontwikkelingen en daarbij rekening moet kunnen houden met verschillende scenario's. In randnummer 706-707 van de Dagvaarding herhaalt Milieudefensie c.s. dat RDS – kort gezegd – de energietransitie zou bemoeilijken. Dat dit onjuist is, omdat RDS juist wél een actieve rol speelt in de energietransitie, heeft RDS al uitgebreid toegelicht.
657. Milieudefensie c.s. stelt dat staten in de Overeenkomst van Parijs hebben aangegeven inspanningen van private partijen te verwelkomen (randnummer 708 Dagvaarding). Ook dit is geen onderbouwing voor de vorderingen van Milieudefensie c.s. Zoals gezegd bindt de Overeenkomst van Parijs alleen staten en niet private partijen zoals RDS. Bovendien blijkt uit het door Milieudefensie c.s. geciteerde gedeelte duidelijk dat het niet gaat om een verplichting voor private partijen:

"134. Welcomes the efforts of all non-Party stakeholders to address and respond to climate change, including those of civil society, the private sector, financial institutions, cities and other subnational authorities;

135. Invites the non-Party stakeholders referred to in paragraph 134 above to scale up their efforts and support actions to reduce emissions [...]" [onderstreping advocaten]

UN Global Compact

658. Ook uit het UN Global Compact blijkt dat hieruit geen juridisch bindende normen voortvloeien. Het UN Global Compact is een initiatief van de

secretaris-generaal van de VN en valt daarmee onder het mandaat van de Algemene Vergadering van de VN. Dit mandaat is als volgt geformuleerd:⁶⁶¹

"Recognizing the vital role that the United Nations Global Compact Office continues to play with regard to strengthening the capacity of the United Nations to partner strategically with the private sector, in accordance with its mandate from the General Assembly, to advance United Nations values and responsible business practices within the United Nations system and among the global business community, and in this regard noting the principles and initiatives of the United Nations Global Compact." [onderstreping advocaten]

659. Het mandaat ziet dus op het faciliteren van partnerschap tussen de VN en de private sector om zo de waarden van de VN te bevorderen. Het UN Global Compact vindt daarmee zijn oorsprong in de behoefte om de samenwerking tussen de VN en relevante partners in de private sector te bevorderen.⁶⁶² In verscheidende resoluties heeft de Algemene Vergadering meer toelichting gegeven over dergelijke *partnerships*:

"[The General Assembly] stresses that partnerships are voluntary and collaborative relationships between various parties, both public and non-public, in which all participants agree to work together to achieve a common purpose or undertake a specific task and, as mutually agreed, to share risks and responsibilities, resources and benefits;

Further stresses that partnerships should be consistent with national laws and national development strategies and plans, as well as the priorities of countries where they are implemented, bearing in mind the relevant guidance provided by Governments;

*Stresses that the principles and approaches that govern such partnerships and arrangements should be built on the firm foundation of United Nations purposes and principles, as set out in the Charter, and invites the United Nations system to continue to adhere to a common approach to partnership which, without imposing undue rigidity in partnership agreements;*⁶⁶³

Stresses the importance of the contribution of voluntary partnerships to the achievement of the internationally agreed development goals, [...] while reiterating that they are a

⁶⁶¹ Resolutie 73/254 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (20 december 2018), *Towards global partnerships: a principle-based approach to enhanced cooperation between the United Nations and all relevant partners*, UN Doc A/RES/73/254. Vgl. United Nations Global Compact, *Government Recognition*, www.unglobalcompact.org/about/government-recognition.

⁶⁶² Resolutie 55/215 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (21 december 2000), *Towards global partnerships*, UN Doc A/RES/55/215.

⁶⁶³ Resolutie 56/76 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (11 december 2001), *Towards global partnerships*, UN Doc A/RES/56/76. Aldus ook Resolutie 58/129 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (19 december 2003), *Towards global partnerships*, UN Doc A/RES/58/129.

complement to but not intended to substitute for the commitments made by Governments with a view to achieving these goals."⁶⁶⁴

660. Uit dit citaat blijkt dat het gaat om een vrijwillige samenwerking, die niet juridisch bindend is en waaraan geen rechten kunnen worden ontleend. Ook is het niet de bedoeling dat deze *partnerships* de verplichtingen van overheden met betrekking tot deze (internationale) doelen overnemen.
661. Anders dan Milieudefensie c.s. doet voorkomen in randnummer 716 van de Dagvaarding, is de *Foundation for the Global Compact* (naar New Yorks recht) een stichting die losstaat van de VN en het Global Compact Office.⁶⁶⁵ De verhouding tussen de VN en de stichting is geregeld in een *Memorandum of Understanding*. Hierin is opgenomen dat de stichting gemachtigd is om geld in te zamelen ter ondersteuning van het UN Global Compact. De stichting heeft geen invloed op de inhoud van het UN Global Compact.

De OESO-Richtlijnen

662. De OESO-Richtlijnen zijn een bijlage van de *OESO Declaration on International Investment and Multinational Enterprises*. Deze werd voor het eerst opgesteld in 1976 door de OESO Council en lidstaten (waaronder Nederland). Het document werd beschreven als: "*A general framework of understanding or common approach as to how to assess the problems and develop possible solutions, as well as international reference material.*"⁶⁶⁶ In de huidige OESO-richtlijnen is dit als volgt uitgewerkt:⁶⁶⁷

"The OECD Guidelines for Multinational Enterprises (the Guidelines) are recommendations addressed by governments to multinational enterprises. [...] The Guidelines provide voluntary principles and standards for responsible business conduct consistent with applicable laws and internationally recognised standards. However, the countries adhering to the Guidelines make a binding commitment to implement them in accordance with the Decision of the OECD Council on the OECD Guidelines for Multinational Enterprises.

[The Guidelines] provide principles and standards of good practice consistent with applicable laws and internationally recognised standards. Observance of the Guidelines by enterprises is voluntary and not legally enforceable. Nevertheless, some matters covered by

⁶⁶⁴ Resolutie 58/129 van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (19 december 2003), *Towards global partnerships*, UN Doc A/RES/58/129.

⁶⁶⁵ Foundation for the Global Compact, *Relationship with the United Nations*, <http://globalcompactfoundation.org/about.php>.

⁶⁶⁶ De OESO-richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen 1976.

⁶⁶⁷ De OESO-richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen 2011.

the Guidelines may also be regulated by national law or international commitments.

Obeying domestic laws is the first obligation of enterprises. The Guidelines are not a substitute for nor should they be considered to override domestic law and regulation. While the Guidelines extend beyond the law in many cases, they should not and are not intended to place an enterprise in situations where it faces conflicting requirements." [onderstreping advocaten]

663. De OESO-Richtlijnen zijn intergouvernementele instrumenten waarin lidstaten een inspanningsverplichting zijn overeengekomen. Voor zover bedrijven zich committeren aan de OESO-Richtlijnen, stellen deze expliciet dat de inachtneming van de richtlijnen door bedrijven vrijwillig is en niet rechtens afdwingbaar. De OESO-Richtlijnen zijn ondubbelzinnig: deze richtlijnen binden RDS niet.

8 BEWIJSAANDRAAGPLICHT EN BEWIJSAANBOD

664. Ter staving van de gronden van haar verweer beschikt RDS over de bewijsmiddelen die als productie bij deze conclusie worden overgelegd en waarvan een overzicht aan het eind van deze conclusie is opgenomen. Zoals in voetnoot 2 al werd opgemerkt is, uitsluitend om het doornemen door de rechtbank te vergemakkelijken, een onderscheid gemaakt tussen de producties die RDS beschouwt als de voor haar verweer meest relevante producties (aangeduid als RK-01 tot en met RK-30) en overige producties (aangeduid als RO-01 tot en met RO-250)
665. RDS wil met het vorenstaande niet geacht worden onverplicht enige bewijslast op zich te hebben genomen die niet rechtens op RDS rust.
666. RDS stelt zich op het standpunt dat de bewijslast in deze procedure op Milieudefensie c.s. rust. RDS biedt uitdrukkelijk tegenbewijs aan.
667. Voor zover de bewijslast van enige stelling naar het oordeel van de rechtbank op RDS mocht rusten, biedt RDS daarvan (aanvullend) bewijs aan door alle middelen rechtens, in het bijzonder door het horen van getuigen en door het in het geding brengen van (op te stellen) rapporten van ter zake deskundigen. Dat geldt in het bijzonder voor:
- (a) de stelling dat hetgeen gevorderd is, voorbijgaat aan de complexiteit van het energiesysteem en het klimaat- en energiebeleid zoals dat is en wordt gevormd door de Nederlandse overheid en vreemde staten doorkruist (paragraaf 2.2, 2.7 en 6.2); en
 - (b) het gebrek aan effectiviteit van hetgeen gevorderd is, in het bijzonder de daartoe in subparagraaf 2.2.4 aangevoerde gronden.

OP DEZE GRONDEN CONCLUDEERT RDS:

dat de rechtbank, voor zover rechtens mogelijk uitvoerbaar bij voorraad:

- (a) Milieudefensie c.s. in haar vorderingen niet-ontvankelijk zal verklaren, althans hen deze vorderingen zal ontzeggen;
- (b) Milieudefensie c.s. zal veroordelen in de kosten van het geding, alsmede in de gebruikelijke nakosten (zowel zonder als met betekening), te vermeerderen met de wettelijke rente als bedoeld in artikel 6:119 BW vanaf veertien dagen na de datum van het vonnis.

Advocaten

Deze zaak wordt behandeld door mr. J. de Bie Leuveling Tjeenk, mr. N.H. van den Biggelaar en mr. D. Horeman | De Brauw Blackstone Westbroek N.V. | Postbus 75084, 1070 AB Amsterdam | T +31 20 577 1771 | F +31 20 577 1775 | E Jan.deBieLeuvelingTjeenk@debrauw.com, Nicolien.vandenBiggelaar@debrauw.com, Dennis.Horeman@debrauw.com

9 DEFINITIELIJST

Definitie	Beschrijving
AR5	Fifth Assessment Report AR5 van september 2013 en oktober 2014
CCS	Carbon Capture and Storage
CCUS	Carbon Capture Utilization and Storage
Dagvaarding	Dagvaarding van Milieudefensie c.s.
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
EPA	Environmental Protection Agency
ETC	Energy Transitions Commission
ETS	Europese emissiehandelsysteem
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
GHG Protocol	World Resources Institute Greenhouse Gas Protocol
GWP's	Global Warming Potentials
IEA	Internationaal Energieagentschap
IPCC	Intergovernmental Panel on Climate Change
Kyoto Protocol	Protocol van Kyoto
Milieudefensie c.s	Eisers in deze procedure, zeven non-gouvernementele organisaties en 17.379 individuele mede-eisers
NCF	Net Carbon Footprint
NDCs	National Determined Contributions
NGO's	De zevental non-gouvernementele organisaties die als mede-eisers 1-7 in de Dagvaarding zijn genoemd

OESO-Richtlijnen	OESO-Richtlijnen voor multinationale ondernemingen
Overeenkomst van Parijs	Akkoord gesloten op de 2015 United Nations Climate Change Conference
RDS	Royal Dutch Shell plc
SDG's	Duurzame Ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties (de Sustainable Development Goals)
SIR	Shell International Renewables
SR15	IPCC Special Report on Global Warming of 1,5°C SR15 van oktober 2018
SRCCCL	Special Report on Climate Change and Land SRCCL van augustus 2019
SROCCC	Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate SROCCC uit september 2019
TCFD	Task Force on Climate-related Financial Disclosures
UN Framework	Protect, Respect and Remedy Framework
UN Global Compact	Global Compact van de Verenigde Naties
UN Guiding Principles	UN Guiding Principles on business and human rights
UNEP	United Nations Environmental Programme
VN	Verenigde Naties
VN-Klimaatverdrag	United Nations Framework Convention on Climate Change
WCC	Wereldklimaatconferentie
WRI	World Resources Institute

10 PRODUCTIELIJST

	Producties
Productie RK-1	Overeenkomst van Parijs (NL), 2015
Productie RK-2	Shell, Sky Report 2018
Productie RK-3	UN, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 1992
Productie RK-4	IEA, World Energy Outlook 2018
Productie RK-5	OECD, Energy Report 2011
Productie RK-6	IEA, Perspectives for the Energy Transition 2017
Productie RK-7	Shell, Energy Transition Report 2018
Productie RK-8	Shell, Sky Report (Overview), 2018
Productie RK-9	Energy Transitions Commission, Mission Possible, 2018
Productie RK-10	IEA, Energy Technology Perspectives Report 2017
Productie RK-11	Shell, Mountains and Oceans Report, 2013
Productie RK-12	World Bank, Special Focus Report 2015
Productie RK-13	BP, Statistics Oil Production - Barrels (1989-1998)
Productie RK-14	BP, Statistical Review of World Energy, 2019
Productie RK-15	Greenhouse Gas Protocol, A Corporate Accounting and Reporting Standard 2015
Productie RK-16	Shell, Sustainability Report 2018
Productie RK-17	Shell, CDP Report 2019
Productie RK-18	Greenhouse Gas Protocol, Protocol Scope 2 Guidance 2015

Productie RK-19	Greenhouse Gas Protocol, Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard 2011
Productie RK-20	RDS, Speeches Annual General Meeting 2019
Productie RK-21	Herkstroter, Reflections on Kyoto, 2 februari 1998
Productie RK-22	STTC Annual Report 1997
Productie RK-23	Shell, The Three Cornered Challenge, 1992
Productie RK-24	Kyoto Protocol 1998
Productie RK-25	IEA, Outlook for Producer Economies 2018
Productie RK-26	UN, Sustainable Development Goals: Goal 13
Productie RK-27	UN, Sustainable Development Goals: Goal 7
Productie RK-28	IPCC, 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 8: Reporting Guidance and Tables
Productie RK-29	IPCC, 2019 Refinement to the 2006 IPCC Guidelines
Productie RK-30	IPCC, 2006 Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories, Chapter 1: Introduction
Productie RO-1	UNEP, The Emissions Gap Report 2014
Productie RO-2	IEA, Global energy demand rose by 2.3% in 2018, its fastest pace in the last decade, 26 maart 2019
Productie RO-3	UN, World Population Prospects 2017 Revision
Productie RO-4	UN, Development Index (1990-2017)
Productie RO-5	UN, Energy - Sustainable Development Goals
Productie RO-6	Sorrell, Reducing energy demand: A review of issues, challenges and approaches, juli 2015
Productie RO-7	EY, Why the environment is a consumer priority, but affordability is paramount, 15 juli 2019

Productie RO-8	BBC, Smart power: Fresh winds are blowing, 27 februari 2018
Productie RO-9	Mulder, Journal of Renewable and Sustainable Energy, 2014
Productie RO-10	Phys.org, Renewable energy sources can take up to 1000 times more space than fossil fuels, 28 augustus 2018
Productie RO-11	Energy Today, Barriers to Renewable Energy Technologies Development, 25 januari 2018
Productie RO-12	Heinberg e.a., Chapter 5 Other Uses of Fossil Fuels: The substitution Challenge Continues
Productie RO-13	Davis e.a., Net-zero emissions energy systems, 29 juni 2018
Productie RO-14	International Association of Oil & Gas Producers, Oil in Everyday Life
Productie RO-15	U.S. Energy Information Administration - FAQ (website pagina 29 augustus 2019)
Productie RO-16	Cicero, Shell in a low carbon world, 28 maart 2018
Productie RO-17	Carbonbrief.org, In-depth: Is Shell's new climate scenario as 'radical' as it says?, 29 maart 2018
Productie RO-18	Vox, Shell's vision of zero carbon world by 2017, explained, 30 maart 2018
Productie RO-19	Nature Energy, A low energy demand scenario for meeting the 1.5°C target and sustainable development goals without negative emission technologies, juni 2018
Productie RO-20	Deutsche Welle, Asia faces contradictions in dealing with climate change, 15 december 2018
Productie RO-21	Natural Resources Governance Institute, The National Oil Company Database, april 2019

Productie RO-22	Kennisbank, Focus: energie in beweging, 2018
Productie RO-23	INEOS, INEOS completes the acquisition of the entire Oil & Gas Business from DONG Energy A/S, 28 september 2017
Productie RO-24	Bloomberg, Coups, sanctions, tainted pipelines...and oil just keeps falling, 4 mei 2019
Productie RO-25	Zacks Investment Research, Oil Hits \$70 Barrel After Three Weeks: 5 Top-Ranked Picks, 31 juli 2018
Productie RO-26	The East Bay Times, Angry Venezuelans wait hours for gas as shortages worsen, 18 mei 2019
Productie RO-27	Energy Monitor Worldwide, Oil-rich Venezuela now experiencing fuel shortages, 27 maart 2017
Productie RO-28	GEO ExPro, The Groningen Gas Field, april 2009
Productie RO-29	Van de Graaff e.a., The termination of Groningen gas production - background and next steps, juli 2018
Productie RO-30	Shell, Leading investors back Shell's climate targets, 3 december 2018
Productie RO-31	RDS, Annual Report 2018
Productie RO-32	Shell, Greenhouse gas emissions (website pagina 21 oktober 2019)
Productie RO-33	Shell, Reporting Standards and Guidelines (IPIECA, API, OGP Oil and Gas Industry Guidance) (website pagina 7 november 2019)
Productie RO-34	Shell, Sustainability Report 2018 (GRI Index)
Productie RO-35	Shell, Reporting Standards and Guidelines (UN Global Compact) (website pagina 7 november 2019)
Productie RO-36	Lloyd's Register, Assurance Statement related to the Royal Dutch Shell plc Greenhouse Gas Assertion for the Operational Control Greenhouse Gas Inventory for

	calendar year ended December 31, 2018, 26 februari 2019
Productie RO-37	ISO 14064-3:2006: Greenhouse gases - Part 3: specification with guidance for the validation and verification of greenhouse gas assertions
Productie RO-38	Shell, Scope 3 Indirect GHG Emissions according to GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard, 2 augustus 2019
Productie RO-39	Shell, Shell's Net Carbon Footprint ambition: frequently asked questions
Productie RO-40	Shell, Sustainability Report 1998
Productie RO-41	Shell, This is Shell's New Energies business
Productie RO-42	Shell, Shell New Energies to add Hundreds of Jobs in the Netherlands; Shell to Invest More than \$200 Million in New Shell Campus in The Hague, 10 september 2018
Productie RO-43	World Bank, New World Bank Fund to Support Climate-Smart Mining for Energy Transition, 1 mei 2019
Productie RO-44	Maersk, Maersk partners with global companies to trial biofuel, 22 maart 2019
Productie RO-45	Van Oord, Van Oord and Shell together in biofuel pilot for vessels, 19 september 2019
Productie RO-46	Shell, Shell Aviation and Skynrg agree to strategic collaboration to advance use of sustainable aviation fuel, 30 mei 2018
Productie RO-47	Anglo American Platinum, Anglo American Platinum Invests in High-Yield Energy Technologies, 18 april 2018
Productie RO-48	Greenlots, Greenlots announces acquisition by Shell, one of the world's leading energy providers, 30 januari 2019

Productie RO-49	Shell, Shell agrees to acquire Sonnen, expanding its offering of residential smart energy storage and energy services, 15 februari 2019
Productie RO-50	Innowatts, Innowatts Raises \$6 Million in Series A Round, 22 augustus 2017
Productie RO-51	Shell UK, Drivers Set to Go Carbon Neutral With Shell (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-52	Shell, Energy Transition Report 2016
Productie RO-53	Benson e.a., Carbon Capture and Storage, 2012, Chapter 13: Carbon Capture and Storage
Productie RO-54	IEA, Technology Roadmap: Carbon capture and storage 2013
Productie RO-55	Global CCS Institute, Status Report 2018
Productie RO-56	Shell, Sustainability Report 2017
Productie RO-57	Shell, Sustainability Report 2016
Productie RO-58	Shell, Sustainability Report 2015
Productie RO-59	Shell, Carbon Capture and Storage Projects (website pagina 29 augustus 2019)
Productie RO-60	Committee on Climate Change, Net Zero: the UK's contribution to stopping global warming, mei 2019
Productie RO-61	HM, Future of carbon capture and storage in the UK, Second Report of Session 2015-16
Productie RO-62	Telegraph, UK scraps £1bn carbon capture and storage competition, 25 november 2015
Productie RO-63	Shell UK, Energy and Climate Change Committee Inquiry into the Future of CCS in the UK, 15 januari 2016
Productie RO-64	Shell, Quest carbon capture and storage project reaches significant one-year milestone, 14 september 2016

Productie RO-65	Shell, Quest CCS Facility Reaches Major Milestone: Captures and Stores Four Million Tonnes of CO ₂ , 23 mei 2019
Productie RO-66	EURACTIV, EU Clarifies funding scope for CO ₂ capture technology, 10 juli 2019
Productie RO-67	Griscom e.a., Natural Climate Solutions, 31 oktober 2017
Productie RO-68	Shell, Shell invests in nature as part of broad drive to tackle CO ₂ emissions, 8 april 2019
Productie RO-69	RDS, Management Day 2019
Productie RO-70	Shell, Shell completes divestment of oil sands interests in Canada, 31 mei 2017
Productie RO-71	Beslissing Engelse Reclame Code Commissie, 13 augustus 2008
Productie RO-72	Beslissing Engelse Reclame Code Commissie, 7 november 2007
Productie RO-73	Reclame Code Commissie (2011/00012), 7 maart 2011
Productie RO-74	Reclame Code Commissie (2011/00012A), 7 maart 2011
Productie RO-75	RDS, Royal Dutch Shell plc 2017 Management Day: Shell updates company strategy and financial outlook, and outlines net carbon footprint ambition, 28 november 2017
Productie RO-76	CNBC, Shell activist investor withdraws resolution targeting climate policy, 8 april 2019
Productie RO-77	Bloomberg, Shell Activist Investor Withdraws Climate Resolution for 2019, 7 april 2019
Productie RO-78	Reuters, Activist group withdraws resolution challenging Shell climate policy, 8 april 2019
Productie RO-79	RDS, Notice of Annual General Meeting 2015

Productie RO-80	RDS, Speeches Annual General Meeting 2015
Productie RO-81	RDS, Notice of Annual General Meeting 2016
Productie RO-82	RDS, Results of Annual General Meeting 2016
Productie RO-83	Follow This, Climate resolutions for BP and Equinor in 2019, 21 december 2018
Productie RO-84	RDS, Results of Annual General Meeting 2017
Productie RO-85	RDS, Results of Annual General Meeting 2018
Productie RO-86	RDS, Speeches Annual General Meeting 2018
Productie RO-87	UK Companies Act 2006 (Article 172)
Productie RO-88	Joint Statement RDS and Climate Action 100+, 3 december 2018
Productie RO-89	RDS, CEO Speech UK - Less aloof, more assertive, 12 februari 2015
Productie RO-90	Shell, Industry Associations Climate Review 2019,
Productie RO-91	RDS, CEO Speech NL - Non solus: new energy for the Netherlands (and the world), 19 mei 2018
Productie RO-92	Shell Nederland, Brief aan Ed Nijpels, 12 september 2019
Productie RO-93	Shell, Getting to net zero emissions, 9 juli 2019
Productie RO-94	UN, Climate Ambition Alliance: Net Zero 2050, 2019
Productie RO-95	Shell, The road to decarbonisation, 3 juli 2019
Productie RO-96	Hearing before the Subcommittee on Energy and Environment of the Committee on Energy and Commerce, House of Representatives, Statement of Graeme Martin, 5 maart 2009
Productie RO-97	Hearing before the Subcommittee on Energy and Environment of the Committee on Energy and

	Commerce, House of Representatives, Statement of Marvin Odum, 15 juni 2010
Productie RO-98	The Seattle Times, Shell CEO: Support a price on carbon - but not at any cost, 5 oktober 2018
Productie RO-99	Carbon Capture Coalition, Federal Policy Blueprint 2019,
Productie RO-100	CEO Climate Dialogue, About (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-101	Shell, Collaboration and vision: shaping the energy future, 9 januari 2017
Productie RO-102	NPR, Energy Companies urge Trump To Remain In Paris Climate Agreement, 18 mei 2017
Productie RO-103	Chicago Tribune, Trump's plan to cut basic energy research finds an unlikely opponent: oil executives, 8 juni 2017
Productie RO-104	Climate Leadership Council, Mission (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-105	Watkins, Shell supports the direct regulation of methane – here's why, 12 maart 2019
Productie RO-106	Shell Oil Products US, Letter to EPA Docket Center, 24 oktober 2018
Productie RO-107	Energy Transitions Commission, Who we are (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-108	Energy Transition Commission, Better Energy Greater Prosperity: Achievable pathways to low-carbon energy systems (Executive Summary), april 2017
Productie RO-109	World Business Council for Sustainable Development - About Us (website pagina 29 augustus 2019)
Productie RO-110	Global Maritime Forum - Getting to Zero Coalition

Productie RO-111	Climate & Clean Air Coalition, Initiatives (website pagina 10 november 2019)
Productie RO-112	CCAC Oil & Gas Methane Partnership (website pagina 10 november 2019)
Productie RO-113	Shell, Shell Onshore Operating Principles in Action in North America: Methane Fact Sheet
Productie RO-114	CCAC Oil & Gas Partnership, Guiding Principles Methane, november 2017
Productie RO-115	RDS, Shell announces methane emissions intensity target for oil and gas assets, 17 september 2018
Productie RO-116	The World Bank, Countries and Oil Companies Agree to End Routine Gas Flaring, 17 april 2015
Productie RO-117	Business Europe, ASGroup - Our Partner Companies (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-118	Shell Nederland, Twitter, 25 september 2019
Productie RO-119	Shell, Response regarding Influence Map report raising concerns about its alleged use of shareholder funds for misleading climate-related branding and lobbying, 10 mei 2019
Productie RO-120	IETA, Effective Article 6 trading rules could save up to \$250 billion/yr for climate action by 2030, study finds, 24 september 2019
Productie RO-121	Shell, Environmental Products (website pagina 10 november 2019)
Productie RO-122	RDS, Brief aan Europese Commissie over 'DG Climate Action consultation on the report from the Commission to the European Parliament and the Council - The state of the European carbon market 2012', 28 februari 2013
Productie RO-123	Carbon Pricing Leadership Coalition, Who We Are (website pagina 28 oktober 2019)

Productie RO-124	Carbon Pricing Leadership Coalition, Partners (website pagina 28 oktober 2019)
Productie RO-125	Carbon Pricing Leadership Coalition, Report 2016-2017
Productie RO-126	Shell, Twitter, 21 september 2019
Productie RO-127	Carbon Pricing Leadership Coalition, Report 2019
Productie RO-128	The American Clean Energy and Security Act of 2009, Hearings (uittreksel)
Productie RO-129	USCAP, A Blueprint for Legislative Action, januari 2009
Productie RO-130	New Yorker, As the World Burns: How the Senate and the White House missed their best chance to deal with climate change, 3 oktober 2010
Productie RO-131	Forbes, Why This 'Big Oil' CEO Believes In Applying A Price To Carbon, 23 september 2014
Productie RO-132	Stanhill, The Growth of Climate Change: A Scientometric Study, 2001
Productie RO-133	Fleming, The Callendar Effect, 2007
Productie RO-134	Weart, Bibliography of the Year: The Discovery of Global Warming (website pagina 20 september 2018)
Productie RO-135	Arrhenius, The Influence of Carbonic Acid in the Air upon the Temperature of the Ground, april 1886
Productie RO-136	Rodney and Otamatea Times, Waitemata and Kaipara Gazette, Coal Consumption Affecting Climate, 14 augustus 1912
Productie RO-137	Talman, Is our Climate Changing?, 1930
Productie RO-138	National Academy of Sciences, Carbon Dioxide and Climate: A Scientific Assessment, juli 1979
Productie RO-139	The Conservation Foundation, Implications of Rising Carbon Dioxide Content of the Atmosphere, 1963

Productie RO-140	The White House, Restoring the Quality of Our Environment, november 1965
Productie RO-141	Hearings before Subcommittees of the Committee on Appropriations House of Representatives, Statement Revelle, 23 februari 1956
Productie RO-142	Hearings before the Subcommittee of the Committee on Appropriations, House of Representatives, Statement of Revelle, 1 mei 1957
Productie RO-143	National Science Foundation, Weather and Climate Modification Problems and Prospects, januari 1966
Productie RO-144	Keeling, Rewards and Penalties of Monitoring the Earth, 1998
Productie RO-145	New York Times, The Weather Is Really Changing, 12 juli 1953
Productie RO-146	TIME Magazine, Invisible Blanket, 25 mei 1953
Productie RO-147	Neumann, The Neumann Compendium: Can We Survive Technology?, 1955
Productie RO-148	President Lyndon Baines Johnson, Special Message to the Congress on Conservation and Restoration of Natural Beauty, 8 februari 1965
Productie RO-149	Hecht & Tirpak, Framework Agreement on Climate Change: A Scientific and Policy History, 1995
Productie RO-150	Hearings before the Subcommittee on Science, Technology, and Space of the Committee on Commerce, Science, and Transportation, United States Senate, Statement of Porter, 1977
Productie RO-151	Hearings before the Subcommittee on Science, Technology, and Space of the Committee on Commerce, Science and Transportation, United States Senate, Statement of Changnon, 1977

Productie RO-152	University of East Anglia Climatic Research Unit, Reports (1957-2009)
Productie RO-153	Science Council of Canada, Living with Climatic Change, 1976
Productie RO-154	Second Netherlands' National Communication on Climate Change Policies, 1997
Productie RO-155	New York Times, Losing Earth: The Decade We Almost Stopped Climate Change, 1 augustus 2018
Productie RO-156	EPA, Environmental Assessment of Coal Liquefaction Annual Report, 1978
Productie RO-157	Jason, The long term impact of atmospheric carbon dioxide on climate, 1979
Productie RO-158	Council on Environmental Quality, Annual Report 1980
Productie RO-159	World Bank, Energy Efficiency and Conservation in the Developing World: The World Bank's Role, 1993
Productie RO-160	World Conference on the Changing Atmosphere: Implications for Global Security, 1988
Productie RO-161	James Hansen-Transcript of Pivotal Climate Change Hearing, 1988
Productie RO-162	Business Monitor Online, Norway Oil & Gas Competitive Landscape, 1 oktober 2019
Productie RO-163	Andalou Agency, Norway awards record 75 oil exploration licenses, 17 januari 2018
Productie RO-164	Oil Daily, UK Awards Offshore Blocks, 14 juni 2017
Productie RO-165	UK Oil & Gas, License Data: Seaward Exploration Licenses (augustus 2019)
Productie RO-166	NLOG, Annual Reports: Exploration and production of hydrocarbons, 1 januari 2019

Productie RO-167	Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 96-103)
Productie RO-168	IPCC, History (website pagina 11 september 2019)
Productie RO-169	Thatcher, Speech to the Royal Society, 27 september 1988
Productie RO-170	IPCC 1990, AR1: Scientific Assessment of Climate Change, Working Group I, Summary for Policy Makers
Productie RO-171	IPCC 1995 Second Assessment Report, Working Group I, Summary for Policy Makers
Productie RO-172	IPCC 1995, Second Assessment Report, Working Group II, Summary for Policy Makers
Productie RO-173	IPCC 1995, Second Assessment Report, Working Group I, Synthesis
Productie RO-174	IPCC 2001, TAR: Climate Change 2001: The Scientific Basis, Working Group I, Summary for Policy Makers
Productie RO-175	IPCC 2007, AR4: Climate Change 2007: The Physical Science Basis, Working Group I, Summary for Policy Makers
Productie RO-176	University of East Anglia, History of the Climate Research Unit, 2012
Productie RO-177	MIT Joint Program, Sponsors (website pagina 10 november 2019)
Productie RO-178	NRC, Changing Climate: Report of the Carbon Dioxide Assessment Committee, 1983
Productie RO-179	STTC Annual Report 1991
Productie RO-180	IPCC, About (website pagina 9 november 2019)
Productie RO-181	IPCC, Factsheet: what literature does the IPCC assess?, 2013

Productie RO-182	IPCC, Preparing Reports (website pagina 29 augustus 2019)
Productie RO-183	IPCC, Appendix A to the Principles Governing IPCC Work
Productie RO-184	IPCC 2013, AR5: Climate Change 2013: The Physical Science Basis, Working Group I, Technical Summary
Productie RO-185	IPCC, Guidance Note for Lead Authors of the IPCC Fifth Assessment Report on Consistent Treatment of Uncertainties, 6-7 juli 2010
Productie RO-186	IPCC 2019, Special Report on Climate Change and Land, Summary for Policy Makers
Productie RO-187	IPCC 2019, SR Oceans and Cryosphere, Chapter 4: Sea Level Rise and Implications for Low Lying Islands, Coasts and Communities
Productie RO-188	IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 5: Drivers, Trends and Mitigation
Productie RO-189	IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 10: Industry
Productie RO-190	IPCC 2014 AR5: Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change, Working Group III, Chapter 9: Buildings
Productie RO-191	IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Chapter 8: Transport
Productie RO-192	IPCC 2013, AR5: Climate Change 2013: The Physical Science Basis, Working Group I, Chapter 6: Carbon and Other Biogeochemical Cycles
Productie RO-193	Weiner, Precaution and Climate Change, 2016, hfd. 8
Productie RO-194	Montreal Protocol 1987
Productie RO-195	Ministerial Declaration, Bergen Conference 1990

Productie RO-196	Dietz e.a., The Struggle to Govern the Commons, 12 december 2003
Productie RO-197	Ostrom, A Polycentric Approach for Coping with Climate Change, oktober 2009
Productie RO-198	Ostrom, Nested externalities and polycentric institutions: must we wait for global solutions to climate change before taking actions at other scales?, 2012
Productie RO-199	Becker e.a., On the Economics of Climate Policy, 2011
Productie RO-200	IPCC 2014, AR5: Climate Change 2014: Mitigating Climate Change, Working Group III, Foreword, Preface, Dedication and In Memoriam
Productie RO-201	Brownlie, Principles of Public International Law, 2012 (p. 2-19)
Productie RO-202	Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 34-39)
Productie RO-203	Brownlie, Principles of Public International Law, 2012 (p. 115-127)
Productie RO-204	Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 10-11)
Productie RO-205	Calkarne, Oxford Handbook on International Climate Change Law, 2014 (p. 26-37)
Productie RO-206	Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 26-31)
Productie RO-207	Falkner, The Paris Agreement and the new logic of international climate politics, 2016
Productie RO-208	Bodansky e.a., International Climate Change Law, 2017 (p. 68-71)
Productie RO-209	UNFCCC - Marrakech Partnership for Global Climate Action

Productie RO-210	UNFCCC - 2018 Talanoa Dialogue Platform
Productie RO-211	UNFCCC, Governments Meet in Bonn To Step Up Climate Action Critical to the Implementation of Paris Agreement, 28 april 2018
Productie RO-212	UNFCCC, Overview of Inputs to the Talanoa Dialogue, 23 april 2018
Productie RO-213	Decision 1/CP.21, 29 januari 2016
Productie RO-214	UNFCCC - The Katowice Climate Package: Making The Paris Agreement Work For All
Productie RO-215	Greenhouse Gas Protocol, Standards (website pagina 11 november 2019)
Productie RO-216	UNFCCC, International Financial Institution Framework for a Harmonised Approach to Greenhouse Gas Accounting, november 2015
Productie RO-217	Global Oil & Gas: Guide to oil and gas regulation in the UK, 2017
Productie RO-218	ICLG, Oil & Gas Regulation 2018
Productie RO-219	European Commission, EU Climate Action, 23 november 2016
Productie RO-220	European Commission, EU ETS, 23 november 2016
Productie RO-221	Europese Commissie, EU ETS Factsheet
Productie RO-222	Europese Commissie, Our Vision for a Clean Planet for All, november 2018
Productie RO-223	Bloomberg, EU Closer to Setting a Target Date for Net-Zero Carbon Emissions, 3 oktober 2019
Productie RO-224	Financial Times, EU 2050 climate target blocked by eastern nations, 20 juni 2019

Productie RO-225	Shell Nederland, Shell Nederland steunt het Nederlandse Klimaatakkoord, 12 september 2019
Productie RO-226	Rijksoverheid, Climate deal makes halving carbon emissions feasible and affordable, 28 juni 2019
Productie RO-227	UK, Carbon Emissions Tax, 29 oktober 2018
Productie RO-228	UK, Technical Note - Carbon Emissions Tax, 3 september 2019
Productie RO-229	Committee on Climate Change, Reducing UK emissions: 2019 Progress Report to Parliament, juli 2019
Productie RO-230	Climate Change Act 2008 (2050 Target Amendment) Order 2019
Productie RO-231	Shell UK, Our Response to Climate Change
Productie RO-232	World Bank, Country and Lending Groups Data (website pagina 29 augustus 2019)
Productie RO-233	ICLG - Overview of Trends in Environmental and Climate Change Law in Sub-Saharan Africa
Productie RO-234	Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Nigeria (website pagina 18 oktober 2019)
Productie RO-235	Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Uganda
Productie RO-236	Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - Tanzania (website pagina 29 oktober 2019)
Productie RO-237	Grantham Research Institute, Global trends in climate change legislation and litigation, 2017 Update
Productie RO-238	Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment - India
Productie RO-239	India's Intended Nationally Determined Contribution

Productie RO-240	Economic and Policy Review Weekly, India's Domestic Climate Policy is Fragmented and lacks Clarity, 16 februari 2019
Productie RO-241	Sandalow, Guide to Chinese Climate Policy, 2018
Productie RO-242	China's Intended Nationally Determined Contribution, 30 juni 2015
Productie RO-243	China, The 13th Five-Year Plan (2016-2020)
Productie RO-244	CBS, Milieuvoetafdruk van Nederlander licht toegenomen, 15 mei 2019
Productie RO-245	CBS, Luchtverkeer (website pagina 8 november 2019)
Productie RO-246	CBS, Personenauto's (website pagina 8 november 2019)
Productie RO-247	NRC, Fast fashion maakt de wereld kapot, 16 oktober 2019
Productie RO-248	UN Environment Programme, Putting the brakes on fast fashion (website pagina 8 november 2019)
Productie RO-249	Europees Milieuagentschap, Landbouw en klimaatverandering, 11 juni 2019
Productie RO-250	NOS, Drie mannen opgepakt wegens bedreigingen bij windparken Groningen, 19 juni 2019